

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
KALKINMA İKTİSADI VE İKTİSADİ BÜYÜME BİLİM DALI

**MÜLKİYETTEN BİLGİNİN KAPİTALİST ÖZEL MÜLKİYETİNE: PATENT
YASALARI**

Yüksek Lisans Tezi

CANSU BAŞAK

İstanbul, 2014

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
KALKINMA İKTİSADİ VE İKTİSADİ BÜYÜME BİLİM DALI

**MÜLKİYETTEN BİLGİNİN KAPİTALİST ÖZEL MÜLKİYETİNE: PATENT
YASALARI**

Yüksek Lisans Tezi

CANSU BAŞAK

Danışmanı Prof. Dr. Mehmet Türkay

İstanbul, 2014

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İKTİSAT Anabilim Dalı KALKINMA İKTİSADİ VE İKTİSADİ BÜYÜME Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi CANSU BAŞAK'ın MÜLKİYETTEN BİLGİNİN KAPİTALİST ÖZEL MÜLKİYETİNE: PATENT YASALARI adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 16.04.2014 tarih ve 2014-14/43 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi29...../.....04...../2014..

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Prof. Dr. MEHMET RIZA TÜRKAY	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. FUAT ERCAN	
3.	Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. BERNA GÜLER MÜFTÜOĞLU	

ÖNSÖZ

Bu çalışma Türkçe literatürde sınırlı şekilde işlenen patent düzenlemelerini, uluslararası literatürden de faydalanarak daha geniş kapsamda tartışmayı hedeflemektedir. Bu durum en başta çalışma açısından belirli zorluklar doğurmuş olsa da olgunun zenginliği çalışma motivasyonunun en temel kaynağını oluşturmuştur. Bilgi üretim ve paylaşım süreçlerine dair bir tartışma yürüten bu çalışmanın ortaya çıkması, kuşkusuz sayısız emeğin kolektif ürünü olarak değerlendirilebilir. Esasen çalışmanın öne sürdüğü argümanlar, bizatihi bunu ispatlamaktadır. Ancak bu süreçte bana her zaman destek olan aileme, dostlarıma ve hocalarıma teşekkür ediyorum. Eğitim hayatım boyunca ilgi duyduğum konularda çalışmam için bana daima destek olan ve bunun maddi-manevi koşullarını yaratan annem Nezafet Başak, babam Halil Başak ve ablam Adile Başak Yakışır'a çok teşekkür ediyorum. Onlar olmasaydı bu çalışmanın tamamlanması mümkün olmazdı. Tez çalışması süresince duyduğu güveni her zaman dile getiren ve desteğini esirgemeyen tez danışmanım Prof. Dr. Mehmet Turkey'a çok teşekkür ediyorum. Kalkınma İktisadı ve İktisadi Büyüme bölümünde derslerine katılma şansına sahip olduğum, ama bunun da ötesinde bana Sosyal Bilimler alanında analiz yapma yeteneği kazandırdığına inandığım, hiç eksilmeyen heyecanıyla öğrencilerini daima motive eden Prof. Dr. Fuat Ercan'a ve çalışmalarıyla bilimin toplumsal işlevine dair her zaman yol gösterici olmuş Yard. Doç. Dr. Berna Güler Müftüoğlu'na ne kadar teşekkür etsem azdır. Bu çalışmanın kuramsal şekillenışı süresince desteğini hiç esirgemeyerek beni yönlendiren ve tez jürisine katılarak beni çok mutlu eden Yard. Doç. Dr. Melda Yaman'a çok teşekkür ediyorum. Teknoloji konusunda literatüre önemli katkı sağlayan ve benim için de yol gösterici olan çalışmaları için Yard. Doç. Dr. Özgür Narin'e teşekkür ediyorum. 'Kalkınma 2009' yüksek lisans ve doktora bölümlerindeki arkadaşlarımla tanışmasaydım, kendimi eksik hissedirdim. Hem çalışma boyunca hem de çalışmanın düzeltilmesi sürecinde sonsuz emek harcayan ve bu satırları yazarken bile düzeltmelerle uğraşmaya devam eden Seda Gönül'e çok teşekkür ediyorum. Beni dinlemekten hiç yorulmayan, yorumlarıyla yol gösterici olan arkadaşlarım Azize Aslan, Çağın Erbek, Emrah Cengiz, Eser Sandıkçı, Hasan Uğur Özmetin, Mahir Yazar ve Zafer Ülger'e çok teşekkür ediyorum. Tez süreci boyunca benden manevi desteğini esirgemeyen Mehmet Gümüş'e ne kadar teşekkür etsem az. SAV'a (Sosyal Araştırmalar Vakfı) ve Serap Kurt'a genç sosyal bilimcilere sundukları destek için çok

teşekkür ediyorum. Burada belirtmediğim fakat konuya duydukları ilgiyi tez süresi boyunca benimle paylaşanlara çok teşekkür ediyorum. Umarım bu çalışma literatüre ufak da olsa bir katkıda sağlar.

Cansu Başak

ÖZET

Bu çalışmada, patent düzenlemelerinin kapitalist üretim ve sermaye birikim sürecindeki rolü anlaşılmaya çalışılmıştır. 1990'lı yıllarda TRIPS anlaşmasının imzalanmasıyla birlikte, patent düzenlemelerinin de dahil olduğu fikri mülkiyet haklarının rolüne ilişkin önemli analizler üretilmiş ve bu konu uluslararası literatürün ilgi alanı haline gelmiştir. Fakat patent düzenlemelerinin tarihi aslında çok daha eskiye dayanmaktadır. Bu düzenlemelerin tarihsel farklılaşmasının izi sürülerek kapitalist gelişme dinamiklerini tartışmak olanaklıdır. Çalışmada patent olgusu kapitalist özel mülkiyet çerçevesinde analiz edilmiştir. Kapitalist özel mülkiyet ile özel mülkiyet arasındaki farkın, patentin işlevini anlama konusunda önemli bir rol üstlenebileceği öne sürülmektedir. Bu da aslında bilgiyle ilgili tartışmalarının taşıdığı karmaşayı aşma konusunda bir nebze kolaylık sağlamakta ve sistematik incelemeye imkan vermektedir. Çalışmada iki uluslararası patent anlaşmasına odaklanılmıştır. 1883 Paris Sözleşmesi ile Sanayi Devrimi arasındaki ilişki irdelenerek, teknolojik ilerleme ile birikim arasındaki ilişki tartışılmıştır. 1994 TRIPS Anlaşması ise hem birikimin coğrafyası hem de meta çeşitliliği çerçevesinde analiz edilmiştir. Sonuç olarak bu iki anlaşma arasında kritik bir farklılaşma olduğu öne sürülmektedir. Paris Sözleşmesi'nin imzalandığı süreç makineleşme ve niceliksel bir fark yaratma üzerinden değerlendirilebilirken, TRIPS anlaşması hem farklılaşan küresel iş bölümünü yansıtmakta hem de niceliksel bir farkın son derece önem kazandığına işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Patent, Bilgi, Kapitalist Özel Mülkiyet, TRIPS, Paris Sözleşmesi

ABSTRACT

In this thesis, the role of patent regulations within the capitalist production and capital accumulation process were discussed. Upon the sign of TRIPS Agreement in 1990s, various analyses were brought out about the IPRs including patents and consequently this issue has gained importance within the international literature. However, the history of the patent regulations go back a long way. It's possible to discuss the dynamics of capitalist development by following the historical differentiation of these regulations. In this thesis it's asserted that the difference between private property and capitalist private property could play a part in order to understand the function of patents. Actually this would also help to get through the complexity of discussions related knowledge and enable a systematic approach. The thesis focused on two international patent agreements. First, the relation between technological development and accumulation was discussed by examining the interrelation between 1883 Paris Agreement and Industrial Revolution. Then, 1994 TRIPS Agreement was analyzed within the context of both geography of accumulation and the commodity variations. Eventually, it was set forth that there is a critical difference between those two agreements. While the background of Paris Agreement could be evaluated in terms of mechanization and the quantitative difference, TRIPS agreement both reflects the differentiation of global division of labor and points out that the qualitative difference has recently gained an importance.

Key Words: Patent, Knowledge, Capitalist Private Property, TRIPS, Paris Agreement

İÇİNDEKİLER

TABLO LİSTESİ	iii
ŞEKİL LİSTESİ	iv
KISALTMALAR	v
1. GİRİŞ	1
2. KAPİTALİST ÖZEL MÜLKİYET YASALARININ TAHLİLİ.....	6
2.1 Mülkiyet İlişkileri Işığında Mülkiyet Kavramına Bakmak	6
2.1.1 Bir Doğa Yasası : Hobbes	9
2.1.2 Emek Temelli Mülkiyet Analizi: Locke.....	12
2.1.3 Eşitsizliğin Kaynağı Olarak Mülkiyet: Rousseau	16
2.2 İktisadi Bir Kategori Olarak Mülkiyet	20
2.3 Toplumsal Bir İlişki Olarak Mülkiyet.....	25
2.3.1 Sermaye Birikimi ile Ücretli Emek Arasındaki İlişki	27
2.3.2 Makine Kavramının Analizi.....	34
2.3.3 Rant Kavramının Analizi.....	42
3. BİLGİNİN ÖZEL MÜLKİYETİNDE YAŞANAN DÖNÜŞÜM	50
3.1 Kapitalizm Öncesi Toplumlarda Bilgi	51
3.1.2 Doğanın Bilgisinden Üretimin Bilgisine	52
3.1.3 Zanaattan Sanayiye	56
3.2 Kapitalizmde Bilgi ve Mülkiyet	60
3.2.1 Bilginin İktisadı	61
3.2.2 Bilginin Yapısı: Meta mı Kamusal Mal mı?	63
3.2.3 Bilişsel Kapitalizm	64
4. BİLGİNİN KAPİTALİST ÖZEL MÜLKİYET YASALARI: PATENTLER	68
4.1 Merkantilizm: Patent İmtiyazlarıyla Teşvik ve Ticari Koruma	68
4.1.1. Merkantilizm Öncesi Dönemde Patent Düzenlemeleri	69
4.1.2 Merkantilizm döneminde patent düzenlemeleri	71
4.2 Uluslararası Patent Rejimine Doğru	76

4.2.1 İlk endüstriyel icatlarla bağlantılı ulusal patent düzenlemeleri	79
4.2.2 Tekeller Çağında İlk Uluslararası Patent Anlaşması: Paris Sözleşmesi..	90
4.2.3 Paris Sözleşmesi'nin Sonuçları.....	99
4.3 Küresel Patent Rejimine Doğru	103
4.3.1 Sermayenin ve Teknolojinin Hızı	104
4.3.2 Sermayenin Genişleyen Uzamı Doğrultusunda Küreselleşen Patent Düzenlemeleri	107
4.3.2.1 TRIPS	112
4.3.2.2 Küresel-Bölgesel Kurumlar	117
4.4 21. Yüzyılda Patent Sayıları	120
5. SONUÇ	127
KAYNAKÇA	131

TABLO LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1: 18. Yüzyılda İngiltere’de Çeşitli Sermaye Malları İçin Alınan Patentler	83
Tablo 2: Ulusal Patent Düzenlemeleri	86
Tablo 3: 19. Yüzyılda ABD’de Mucitlerin Baba Mesleği	92
Tablo 4: 1790—1900 Tarihleri Arasında ABD’de Verilen Patent Sayısı	94
Tablo 5: 1850- 1900 Tarihleri Arasında Yapılan Dünya Fuarlarının Listesi	95
Tablo 6: Yerli (Resident) ve Yabancı (Non-Resident) Patent Başvurularının Dünya Genelindeki Oranı	122

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa No.

Şekil 1: 1980-2012 Tarihleri Arasında Doğrudan Yabancı Yatırım Girişi.....109

Şekil 2: 1883-2003 Tarihleri Arasında Yapılan Patent Başvurularının Yıllara Göre
Değişimi.....120

Şekil 3: 1883-2003 Tarihleri Arasında Yapılan Patent Başvurularının Yıllara Göre
Değişimi..... 121

KISALTMALAR

TRIPS: Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Anlaşması

BIRPI: United International Bureaux for the Protection of Intellectual Property

WIPO: Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü

OAPI: Organisation Africaine De La Propriete Intellectuelle

ARIPO: African Regional Intellectual Property Organization

FDI: Doğrudan Yabancı Sermaye

OECD: Organisation for Economic Co-operation and Development

SIPO: State Intellectual Property Office of P.R.C

JPO: Japan Patent Office

KIPO: Korean Intellectual Property Office

PCT: Patent İşbirliği Anlaşması

EPO: Avrupa Patent Ofisi

ITC: Uluslararası Ticaret Komisyonu

GATT: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması

WTO: Dünya Ticaret Örgütü

1. GİRİŞ

T.S Eliot, *The Rock* adlı oyununda okuyucularına şöyle seslenir; yaşarken yitirdiğimiz Yaşam nerede? Bilgide yitirdiğimiz bilgelik, malumatta yitirdiğimiz bilgi nerede? Gerçekten de bugün, hakikatin sonsuz sayıda kopyası haline dönüşmüş hayatlar yaşanmakta ve tıpkı Eliot'un yazdığı gibi, *malumatın sınırlarına hapsolan* bir bilginin felsefesi, iktisadı, antropolojisi ve sosyolojisi üretilmektedir. Bilginin hiç olmadığı kadar önem kazandığı herkesçe malum olsa da – ki belki de bilginin malumatta yitişi, artan ‘öneminde’ gizlidir - yapısı, özellikleri, üretimi ve işlevlerinin taşıdığı muamma onu gizemli bir unsur haline getirmektedir, tıpkı teknoloji kavramı gibi.

Bilginin tarihsel serüveni boyunca ilerlenirse; doğanın bilgisinin üretimin bilgisine, üretimin bilgisinin piyasanın bilgisine ve piyasanın bilgisinin bir anda toplumun bilgisine dönüştüğü görülür. Oysa bilgi temelli ana akım analizlerde her türden bilginin aynı torbaya dahil edildiği bir ele alış ve farklı türden bilgilerin birbirleriyle olan ilişkisini yetersiz kavrayış, bilgiyle ilgili gizem perdesini kalınlaştırarak sistematik çalışmalara engel olmaktadır. Neyse ki bir tarihte Oğuz Atay var olmuş ve “*Kelimeler albayım, hangi anlama geliyor?...Kelimeler albayım, hangi anlamda kullanıyoruz onları?*” sorusunu sormuştu.

Bu çalışmada, bir tür fikri mülkiyet biçimi olan *patent yasaları* incelenmiş ve Atay'ın sorusu her satır başında hatırlanarak bilginin ne anlama geldiği çalışma boyunca irdelenmiştir. Fikri mülkiyet, yaratıcı ürünlerin sahiplik ilişkisini tanımlamaktadır. Bu şemsiye altında kitap, film, müzik vb. gibi eserler telif hakkı; endüstriyel yenilikler ve süreçler patent, endüstriyel tasarım, faydalı model hakları; firma adları, sloganlar ve logolar ise ticari marka haklarıyla korunmaktadır. Bu konu, özellikle kapitalizmde ‘post-fordizm’ olarak tanımlanan dönemden bu yana son derece önemli bir çalışma başlığı haline gelmiştir. Ve 1994’te TRIPS’in (Ticaretile Bağlantılı Fikri Mülkiyet Anlaşması) imzalanmasıyla birlikte küresel fikri mülkiyet hakları, küreselleşme literatüründeki analizlerin önemli bir ayağını oluşturmuştur.

Kuşkusuz bu durum en başta ifade edildiği gibi bilginin, toplumsal üretim ve yeniden üretimdeki artan rolüyle son derece ilişkilidir. Yeni teknolojik gelişmelerin yanı sıra içerdiği bilgi miktarı artan ve çeşitlenen metalar, ‘intangible’ (maddi olmayan) metalar olarak tanımlansa bile, aslında bilgi tartışmalarının somutlaşmasına olanak sağlar. Çünkü bilgi artık tek başına bir süreç de değildir, metanın kendisini belirgin şekilde etkilemektedir. Dolayısıyla bu durum bilgiye, örneğin süreç, meta ve rant gibi çeşitli veçheler kazandırmaktadır. Bilgi tartışmalarına ilişkin en temel sorunlar, bilginin bu çok yönlü karakteriyle ilişkilidir yani bilginin oluşu ve işleyişiyle. Peki, ister bilgi ister malumat denilsin, söz konusu tartışmalara içkin bu soyutluk nereden kaynaklanmaktadır?

Bilgi kavramını içeren analizler, 1930’larda genellikle teknoloji kapsamında geliştirilmekteydi ve esas olarak *üretimin bilgisine* işaret etmekteydi. Fakat 1960’lı yıllardan itibaren bilgi, salt teknoloji dolayımında değil, bağımsız bir unsur olarak da tartışılmaya başlanmıştır. Artık çerçeve her türden bilgiyi içerecek şekilde genişlemiştir. Öyle ki gündelik bilginin sınırları ile piyasaya içkin bilginin sınırlarını birbirinden ayırmak son derece güçtür. Toplumsalın bilgisi, sermaye süreci içerisinde üretilebilir yahut bir sermaye süreci içerisinde kullanılabilecek şekilde metaya dönüştürülebilir hale gelmiştir. İşte bu noktada fikri mülkiyet hakları son derece kritik bir işlev üstlenmektedir.

Fakat bu süreç aynı zamanda fikri mülkiyet haklarını, felsefî çerçeveyi de zorlayan şekilde, gittikçe daha pratik bir sorun haline getirmektedir. Fikri mülkiyet ilişkisi, sadece eser ile eser sahibi arasındaki ilişkiyi tanımlamaz. Toplumsal mülkiyet ilişkilerinin bir parçasıdır da. Öte yandan kavramsal düzeyde ise fikri mülkiyet hakları, toplumsal bir ilişki dolayımında ele alınmayıp, öncelikle nesne ve sahibi, daha sonra eser sahibi ile toplum arasındaki etik ilişkiler çerçevesinde tartışılmaktadır. Bu görüşler esasen liberal görüşün emek temelli mülkiyet anlayışıyla örtüşmektedir. Buna göre, yaratıcı bir emek süreci içerisinde geliştirilen bilgi ürünü, sahibinin öznel varoluşunu temsil eder. Dolayısıyla eser sahibi, fikri mülkiyet haklarıyla korunmaktadır.

Aslında bilgi de, bilgi temelli ürünler de toplumsal üretim sürecinden yani toplumsal mülkiyet ilişkilerinden bağımsız değildir. Bu nedenle fikri mülkiyetin tarihsel gelişimi, toplumsal mülkiyet ilişkilerinin farklılaşması çerçevesinde analiz edilebilir. Emek süreçleri sermaye süreçlerine dönüştükçe, mülkiyet ilişkileriyle birlikte fikri mülkiyet haklarının

kapsamı ve işlevi değişmektedir. Bu çalışmada, söz konusu dönüşümü kavrayabilmek için özellikle patent düzenlemelerine odaklanıldı. Çünkü fikri mülkiyet kapsamında olan telif haklarını tek başına bu bağlamda değerlendirmek, sanat eserlerinin özgün üretim süreçlerini yok sayarak eksik bir analize yol açabilir. Bunun aksine patent düzenlemeleri, sadece *üretimin bilgisi* üzerinden bir analize imkan vermektedir. Bu tercih, en başta ifade edilen, bilgiyle ilgili sınırları belirsiz tartışmaları aşma çabasını da taşımaktadır.

Karl Marx Kapital'in Birinci Cild'inde *kişisel biçimde el koyma* ile *kapitalist biçimde el koymanın* tamamen farklı şeyler olduğunu ifade eder. Fikri mülkiyeti kişisel biçimde el koyma çerçevesinde açıklamak, toplumsal bilginin üretimi ile patent düzenlemeleri arasındaki bağı koparmaktadır. Bu nedenle çalışmanın birinci bölümü bütünüyle, kapitalist biçimde el koymanın ne anlama geldiğini tartışmaya odaklanmıştır. Aslında bu da özel mülkiyet ile kapitalist özel mülkiyet arasındaki farkta gizlidir. Bu bölümde öncelikle mülkiyet kavramının, çağdaş mülkiyet konseptini etkilemiş filozoflarca nasıl yorumlandığı aktarılmıştır. Ardından feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde mülkiyet yapısının nasıl değiştiği tarihsel çerçevede sunulmaya çalışılmıştır. Kapitalist özel mülkiyet ilişkisi her şeyden önce 'ücretli emek' ve emekten koparılan 'üretim araçlarının' özel mülkiyeti biçiminde görünmektedir. Ücretli emeğin üretim sürecindeki rolü ve makinede cisimleşen bilgi, kapitalist ilerleme ve birikim ile bilginin kapitalist özel mülkiyet yasaları arasında bir ilişki kurulmasına imkan verecektir.

Esasen çalışmanın birinci bölümü, sadece pratikte değil literatürde de varlığını sürdüren önemli bir gerilime işaret eder. Fikri mülkiyet hakları kapitalist için rant biçiminde gelir getirdiği için mi kritiktir yoksa kapitalist işleyişin yapısal mantığının görünümünden mi ibarettir? Kuşkusuz bir iki soru birbirinin karşısında değildir ve bu iki durum arasında bir ikilik yaratmak amaçlanmamaktadır. Fakat bu soruyu yanıtlamanın özel bir önemi bulunmaktadır. Bu çalışmada aynı zamanda patentin kapitalizmin dönüşümünü kavrama açısından kritik bir olgu olduğu öne sürülmektedir. Dolayısıyla farklı sektörlerde ya da tekil sermayedarlar açısından örneğin rant elde etmek gibi çeşitli amaçlar taşısa da, öne sürülen çerçevenin amacı sermaye birikiminin temel motivasyonunu kavramaktır. Bilginin özel bir mülk ama aynı zamanda kapitalist özel mülkiyetin bir parçası oluşu, üretim ve bölüşüm süreci içerisinde yaşanan bütün gerilimi tek bir kavrama –bilgiye- yükler. Bu nedenle bu bölüme son olarak eklenen rant kavramının analizi, güncel patent tartışmaları açısından kritiktir. Esasen

özel mülkiyet ile kapitalist özel mülkiyet arasındaki farkın somut bir tezahürü rant alt başlığı altında örneklendirilmiştir. Ve patentin neden salt rant çerçevesinde açıklanamayacağı bu başlıkta detaylandırılmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, kapitalist üretimin gelişimiyle yaşanan dönüşümün bilgi üretim süreci üzerinde nasıl bir etkisi olduğu incelenmiştir. Erken dönem patent düzenlemeleri, zanaatkarın yuvası olan atölyelerdeki bilgi üretim süreçlerinin farklılıklarını yansıtmaktadır. Bu tarihsel farklılaşmanın, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişimine kadar izi sürülmüştür. Bu öykü aslında emek sürecinden sermaye sürecine dönüşen bilgi üretimini anlatmaktadır. Yapılan çıkarımlar, patent anlaşmalarının incelendiği üçüncü bölümdeki olguların arka planını yansıtmaktadır. Bu bölümde ayrıca, çağımızın analizinde kullanılan bilgi ekonomisi, bilgi/enformasyon toplumu, bilişsel kapitalizm gibi farklı yorumların altı doldurulmaya çalışılmış ve modern kapitalizm analizleriyle bağlantıları sorgulanmıştır. Bu görüşlerin her biri, bilginin taşıdığı öneme ve fikri mülkiyetin güncel kapitalizmdeki rolüne dair çeşitli açıklamalar getirmektedir. Çalışmada öne sürülen perspektif çerçevesinde, bunların taşıdıkları öneme ve eksikliklere vurgu yapılmıştır.

Çalışmanın son bölümünde ise, patent düzenlemelerinin tarihsel gelişimi ile kapitalist gelişme arasındaki ilişki üzerinde durulmuştur. Patentler, çokça söylenildiği gibi kapitalizmin yapısal mantığına göre ‘zararlı’ sonuçlar mı doğurmaktadır, yoksa kapitalizmin taşıdığı çelişkilerle birlikte tam da yapısal mantığının bir tezahürü müdür? Yahut bir başka ifadeyle patentlerin tekeli doğası, kapitalist ilerlemeye zarar mı vermektedir? Bu sorular vasıtasıyla, fikri mülkiyet düzenlemelerinin nasıl olması gerektiğine ilişkin bir öneri sunmak amaçlanmamaktadır. Aksine fikri mülkiyetin kapitalist özel mülkiyet sisteminde zorunlu bir gerçeklik olarak karşımıza çıktığı görülür. Birinci ve ikinci bölümde ipuçları verilen bu soruların yanıtları için, patent düzenlemeleri açısından kritik iki tarihi anlaşma ele alınarak mukayese edilmiştir; 1883 Paris Sözleşmesi ve 1994 TRIPS Anlaşması. Bu iki anlaşmanın tarihsel arka planında nasıl bir birikim dinamiğinin yattığı tartışılarak, fikri mülkiyet düzenlemelerinin sermaye birikim süreciyle olan ilişkisi analiz edilmeye çalışılmıştır.

Paris Anlaşması kapitalizmde tekelleşme eğiliminin belirgin şekilde ortaya çıktığı ve ticari sermayenin uluslararasılaştığı bir süreçte imzalandı. TRIPS ise 1979 krizinden sonra küresel kapitalist işbölümünün yeniden yapılandırıldığı süreçte gündeme geldi. Bu anlaşmalar

arasındaki, kapitalizmin yapısal mantığı açısından değerlendirildiğinde süreklilik, temel eğilimleri çerçevesinde değerlendirildiğinde ise kopuş, kapitalist sistemdeki farklılaşmaya dair ipuçları sunmaktadır. Bu da aslında ikinci bölümde tartışılan bilgi temelli analizlerin olgusal düzeyde yeniden sınanmasına imkan vermektedir.

Sonuç olarak bu çalışma, son derece güncel bir tartışma alanı olan fikri mülkiyet düzenlemelerini kapitalist özel mülkiyet ve sermaye birikimi çerçevesinde açıklamaktadır ve bunun ancak üretim ve dolaşım düzeylerinin eş anlı fakat ilişkisel bir analiziyle mümkün olabileceğini öne sürmektedir.

2. KAPİTALİST ÖZEL MÜLKİYET YASALARININ TAHLİLİ

2.1 MÜLKİYET İLİŞKİLERİ IŞIĞINDA MÜLKİYET KAVRAMINA BAKMAK

Mülkiyet kavramı, ilk çağ filozoflarından başlayarak 18. yüzyıla kadar büyük ölçüde toplumsal düzeni anlama ve devleti çözümleme amacıyla tartışılmıştır. Bu yaklaşımlarda çoğunlukla, mevcut mülkiyet sistemi kutsal bir yasa ya da 'kutsallık' atfedilen devlet yasalarının sınırları içerisinde incelenmiştir. Bu nedenle bir mülkiyet biçimi olan özel mülkiyet sisteminin insanlık tarihinin hangi aşamasında ve hangi gerekçeyle ortaya çıktığından bahsedilmemiştir. Mülkiyet kavramı din, töre, ahlak kavramları gibi mutlak, öncesiz ve öznesiz bir temelde ele alınır. Salt bir sözleşme sorunudur ve bu biçimiyle hukuk felsefesinin sınırlarına hapsolür. Bu bölümde, güncel yaklaşımlara hakim dogmatik mülkiyet kavramının eleştirisiyle, mülkiyet ilişkilerinin dinamiği ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Buna göre kavramın ayak bastığı iki temel kategori öne sürölmektedir; hukuk ve iktisat. Çalışmanın bütününde ise bu ikisinin eleştirisinden yola çıkarak kapitalist toplumlarda mülkiyet ilişkilerinin temeli, mülkiyetteki yoğunlaşmanın nedenleri ve sonuçları bir fikri mülkiyet kategorisi olan patent yasaları üzerinden değeriendirilecektir.

Fikri mülkiyet, özel mülkiyetin bir biçimi olan yaratıcı ürünlerin sahiplik ilişkisine işaret eder. Diğer bir ifadeyle icat, üretim modeli, tasarım ya da kitap, resim, müzik eseri gibi sanat ürünlerinin özel mülkiyetidir. Toplumsal üretimin, üretim araçlarının özel mülkiyeti ve özgür emek üzerinde yükseldiği kapitalist toplumlarda mülkiyet kutsaldır. 'Zihin emeğini' ve 'yaratıcılığı' içeren fikri mülkiyet ise daha da fazla kutsanmıştır. Fikri mülkiyet, liberal düşüncede dört argümanla meşrulaştırılır. İlki Locke'un geliştirdiği emek temelli mülk edinme yaklaşımıdır. Bir nesneye emeğini katan kişi, o nesneye el koyma hakkına sahiptir. Bir diğeri ise Hegel tarafından öne sürölen, özenlik (self-existence) hali yani bireyin bir şeye iradesini vazederek varlığının bir parçası haline getirmesidir. Üçüncü yaklaşım faydacı teorilerin de ifade ettiğii, kaynakların verimli kullanımınıdır. Son olarak birinci ve üçüncü argümanın da desteklediği teşvik özelliğine sahip olmasıdır. Fikri mülkiyetin icatların

gelişmesini teşvik ettiği öne sürülür (May ve Sell, 2006, s. 19-22). Bu temel önermeler genelleşmiş bir fikri mülkiyet rejiminin felsefi dayanaklarını oluşturur.

Fakat bu felsefi dayanakların ardında, maddi bir ilişkiler ağı gizlidir. Daha en başta ifade edildiği gibi mülkiyet toplumsal bir ilişkidir. Bu nedenle ‘eser sahibi’ ile toplum arasındaki gerilim gibi görünen çatışma, özel mülkiyet sisteminin temel çatışmasıdır. Yukarıda sıralanan argümanlar ise bu çatışmanın üzerini örterek mülkiyet hakkına sahip olan sınıflar ile mülkiyetten yoksun sınıflar arasındaki gerilimi ‘birey ile toplum arasında yaşanan bir gerilim gibi gösterir. Bu gerilim en başta, John Locke’un da ifade ettiği gibi mübadele ilişkisi ile toplumsallaşmıştır. Mülkiyet ilişkileri mübadelenin genelleşmesi sonucunda, mülkiyetle ilgili toplumsal kuralların-yasaların toplamından ibaret gibi görünür. Diğer bir ifadeyle hukukun ‘açıklığa’ kavuşturduğu pek çok kavram, maddi bir ilişkinin hukuk kategorisi içinde yeniden resmedilmesidir. “Medeni hukuk özel mülkiyetle eş zamanlı olarak, doğal topluluğun dağılması sonucunda doğup gelişir....Medeni hukukta mevcut mülkiyet ilişkileri, genel iradenin sonucu olarak ifade edilir” (Marx, 2013a, s. 66). Bu genel irade de, toplumsal sözleşmenin somutlaştığı ve toplumsal sınıflardan bağımsız gibi görünen devlette toplanmıştır. Bu nedenle en başta bir ilişkiyi varsayan bir yasa, tersinden bir yasa üzerine varolan ilişki gibi algılanır. Bu hukuksal yanılsama, mülkiyet ilişkilerinin kaçınılmaz olarak daha da geliştiği koşullarda, bir insanın bir şeye sahip olmadan o şeye yasal anlamda sahip olma hakkını elde edebileceği bir durum doğurur (Marx, 2013a, s. 66). Yani hukuk kategorisinin sınırları içinde bir hak olarak değerlendirilen tüm mülkiyet biçimleri, bir mülkiyet ilişkisine ve bu mülkiyet ilişkilerinin gelişimini belirleyerek bu ilişkilerden etkilenen bir üretim tarzına karşılık gelir.

Bu kısımda mülkiyet kavramının -özellikle de liberal düşüncede - felsefi, sosyal, ideolojik dayanakları anlamaya çalışılmıştır. Çıkış noktası, fikri mülkiyetin dayanağının ve sınırlarını çizen durumun ne olduğu idi. Bu nedenle özel mülkiyetin bir türevi olan fikri mülkiyete yöneltile sorular, öncelikle mülkiyete yöneltildi. Sorunun öznesi, fikri mülkiyet olarak değiştirildiğinde şu yargılara varılabilir; bilginin en genel anlamda doğanın soyutlanmasının bir sonucu olduğu söylenebilir. O halde kişinin bilgi edinme/yaratma süreci, onu doğa durumundan çıkarmasıdır. Harcadığı emek, o kişiye edindiği bilgi üzerindeki bütün tasarruf hakkını kazandırır. Ona bu hakkı veren de bir çeşit doğa yasasıdır. Bu şekilde

sıralandığında, fikri mülkiyetin toplumsal algıdaki konumu da son derece etik bir temele oturur. Gerçekten de fikri mülkiyet özel mülkiyetin ışığında yeniden kutsanmıştır. İnsanın yaratıcılığı oranında sınırsız olan bilgi üretiminin sınırlarını belirleyen şey ise, ‘ziyan’ olmayacak şekilde biriktirilmesidir. İsrafin önüne geçen üretici tüketim, bilgiyi en genel anlamda üretimin bilgisi haline getirir. Zaten bu tür nitelikli bilgiyi içeren bilim, kapitalist ilerlemenin rayına oturmuştur. Peki en genel anlamda bilgi kavramı kullanıldığında, bu mülksüzleştirme süreci nasıl yaşanmaktadır? İzlenecek yol, üretimin bilgisine dönüşen toplumsal bilginin öyküsüne, üretim ilişkileri ve araçlarındaki dönüşüm ekseninden bakmak olacaktır.

Bu nedenle mülkiyet üzerine farklı açılardan çalışma yapmış sayısız sosyal bilimci arasında liberal düşüncede mülkiyet anlayışının temelini oluşturan Locke (1632-1704), mülkiyeti doğa yasaları ve toplum düzeni arasındaki ilişkiden türeten Hobbes (1588-1679) ve tarihselci bir yaklaşımla mülkiyeti sosyal bir ilişki olarak tanımlayan Rousseau’nun (1712-1778) kısaca incelenmesi çalışmanın ilerleyen bölümleri açısından zorunlu bir uğrak olarak görünmektedir.

Hobbes, mülkiyeti mutlak bir kavram ve yasal bir düzenleme olarak ele alır. Zaten yasal düzenlemelerin sınırları dışındaki mülkiyet ilişkisi de doğa yasalarına tabidir. Hobbes mülkiyeti hukuk kategorisi içinde ele almıştır ancak doğal bir hak olarak ifade etmesi itibarıyla etkili olmuştur. Locke, liberal düşüncüyü ve modern mülkiyet sisteminin temel argümanlarını oluşturan felsefi dayanağı sağlar. Mülkiyeti bir ilişki, ama özellikle ekonomik bir ilişki olarak değerlendirir. Locke’da burjuva toplumuna özgü modern mülkiyet sistemi tarihsizdir. Locke’un çalışmalarında, tarihte özel mülkiyet sisteminin dışında farklı mülkiyet biçimlerini benimsemiş toplumlar görülmez. Sadece özel mülkiyetin, mübadele ve para sayesinde genelleşmiş bir sisteme dönüştüğü ifade edilir. Bu yanıyla Hobbes’da doğal hak olarak görünen mülkiyet, Locke açısından Tanrı’nın bahsettiği kutsal bir hakka dönüşmüştür.

Rousseau ise kavramlarını tarihsel bir çerçeveye yerleştirir. Bu nedenle özel mülkiyetin sistemin her zaman egemen olan mülkiyet biçimi olmadığını ifade eder. Doğa durumundan uzaklaştıkça kavranması gittikçe zorlaşan, dinamik insan üzerine düşünür. Mülkiyet toplumsal eşitsizliğin kaynağıdır ancak bu eşitsizlik ‘toplumsal mutabakatla’

sürdürülmüştür. Rousseau'nun 'toplumsal bir uzlaşma' sayesinde devam ettiğini öne sürdüğü özel mülkiyet ancak belirli toplumsal - ekonomik ilişkiler altında genişler.

Mülkiyeti dinamik bir ilişki olarak ele almak ve tarihsel bir perspektifte sunabilmek için, “[m]ülkiyetin ne olduğu sorusuna, mülkiyet ilişkilerini, irade ilişkilerinin hukuki ifadesinde değil fakat gerçek biçiminde yani üretim ilişkilerinde kavrayan bir eleştirel siyasal iktisat çözümlemesiyle yanıt verilebilir” (Marx, 1995, I, s. 176). Bu gerekçeyle Hobbes, Locke, Rousseau'nun ardından mülkiyet ilişkilerinin sırasıyla ücretli emek, üretim araçları ve rant kavramları çerçevesinde ne anlama geldiğine bakılacaktır.

2.1.1 Bir Doğa Yasası : Hobbes

Hobbes'un çalışmalarında mülkiyet kavramı, toplumsal düzenle ilgilidir. Bir düzenin olmadığı doğa durumunda, herkesin her şey üzerinde hakkı olduğundan ne özel mülkiyet hakkından ne de mülkiyet yasalarından söz edilebilir. Mülkiyet hakkı, ancak bağımsız bir taraf olan devlet aracılığıyla kişiler arasında düzenlenir. Doğa durumunda ne yasa biçiminde ne de temel bir ilişki olarak mülkiyet yer almaz. Her birey hayatta kalmak için mücadele eder. Bu nedenle güvenlik ve yaşam hakkını temel alan her tür fiil 'doğa yasasına' uygundur. Hobbes, en temel eğilim olan hayatta kalma eyleminden yola çıkarak toplum durumuna ve toplumsal sözleşmeye ulaşır. Mülkiyet tabiatın değil, karşılıklı rızadan doğmuştur (Hobbes, De Cive, 1651, akt. Kriegel, 2010, s. 43 - 44). Öte yandan bu karşılıklı rıza da bir doğa yasası olan yaşam hakkını temel alır. Bu yönüyle mülkiyet hakkının doğa yasasının türevi olduğu söylenebilir. Zaten Hobbes da yurttaşlar yasasının doğa yasasını içerdiğini belirtir (Hobbes, 2005, s. 285).

İnsanlar neden özel mülkiyetin daha elverişli olduğuna hükmetmiştir? Başkasına ait olanı ele geçiren, tehlikelerden kurtulmuş olmaz. Mülkiyet ister zorla ister emek yoluyla elde edilmiş olsun, onu herhangi bir gerekçeyle ele geçirmek isteyen bir başkası, doğa yasalarını ihlal etmiş sayılmaz. Çünkü savaş durumunu meşrulaştıran hayatta kalma çabasıdır. Aynı şekilde bu çaba insanları sürekli barış isteğine sevk edecek ve herkesin belirli haklardan (örneğin herkesin her şey üzerinde hakkı olduğunu belirten haktan) feragat etmesini gerektiren toplumsal düzeni sağlayacaktır. Bu toplumsal düzenin her bir parçası da Leviathan tarafından yönetilecek ve zor yoluyla güvence altına alınacaktır.

17. yy'da doğa bilimlerinde yaşanan gelişmelerin sosyal bilimlere etkisi oldukça büyük olmuştur. Hobbes da bunlardan etkilenecek, ideal ve rasyonel toplum yapısını doğa bilimlerinin sistematüğini kullanarak tasarlar. De Cive adlı çalışmasında T. Kopernik ve Galile'nin kullandığı yöntemi benimser (Buğra, 1995, s. 92). Siyaset biliminin mekanik ilkeleriyle şekillenen bu hukuk devletinde insan-insan ilişkileri, insan-doğa ilişkisinin zorunlu kısıtları altında türetilmiştir. Hobbes'a göre insan doğa durumunda eşittir, insanlar bedensel ya da zihinsel açıdan birbirinden az çok farklı olsa bile zayıf olanların bir araya gelerek güçlü olana üstün gelebilmesi nedeniyle bu eşitlik devam eder (Hobbes, 2005, s. 92). Doğa durumundaki bu eşitlik 'herkesin her şey üzerinde hakkı olduğu' mülkiyet dışı bir kapsamda değerlendirilir ve toplum düzeninin bulunmadığı bu dönemde herkes birbiriyle savaş halindedir. Bu savaşın bir diğer sonucu da *senin, benim* ayrımının olmaması, ele geçirilen şeye elde tutulduğu sürece sahip olunmasıdır (Hobbes, 2005, s. 96). Herhangi bir düzenlemeye tekabül etmeyen bu sahiplik düzeninden çıkış, Hobbes'un temel analiz nesnesi olan 'devlet'in kurulmasıyla mümkün olmuştur. “Devlet olmadıkça, herkes herkese karşı savaş halindedir” (Hobbes, 2005, s. 94). Devletin olmadığı durumda, yani savaş durumunda, insanların hepsini birden korku altında tutacak bir güç olmadığına;

“...çalışmaya yer yoktur; çünkü çalışmanın karşılığı belirsizdir: ve dolayısıyla toprağın işlenmesine de yer yoktur; ne denizcilik; ne deniz yoluyla ithal edilebilecek malların kullanılması; ne rahat yapılar; ne fazla güç gerektiren şeyleri kaldırmak ve taşımak için gereken şeyler; ne yeryüzü hakkında bilgi; ne zaman hesabı; ne sanat; ne yazı; ne de toplum vardır” (Hobbes, 2005, s. 94).

Bütün üretici dinamiklerin gelişimi barış ortamını sağlayan ve düzenleyen devlet sistemi içinde mümkündür. Hobbes'da ilk doğal hak olan barış isteğı, savaş durumundaki ortak sahiplik hakkından belirli ölçüde feragat eden açık ya da zımni bir sözleşmeye yol açar. Toplumsal düzenin temeli olan “...bütün sözleşmeler karşılıklı hak devri ya da mübadelesidir” (Hobbes, 2005, s. 100).

Hobbes'da adalet kavramı da bu sözleşmelere riayetle vuku bulur. “*Adil ve adil olmayan kavramlarından söz edilebilmesi için, (...) karşılıklı sözleşmeyle edindikleri mülkiyeti koruyacak bir zorlayıcı güç gereklidir.*” (Hobbes, 2005, s. 106). O halde mülkiyet, sahiplik ilişkisine ek olarak hukuki bir kategori olarak kendini var eder. Hobbes'da özel mülkiyetin

karşıtı, toplumsal mülkiyet değil, mülkiyet düzeninin olmadığı düzensizlik durumudur. Yani doğa durumunun anti-tezi tasavvur edilir. Hobbes; ortaya koyduğu doğa yasalarından doğan adalet, mülkiyet ve devlet arasındaki ilişkiyi şu şekilde özetler;

“...kendisi olanın yani mülkiyetin, olmadığı yerde, adaletsizlik de yoktur; ve kurulmuş bir zorlayıcı gücün, yani devletin olmadığı yerde de, mülkiyet yoktur; herkes her şey üzerinde hak sahibidir: dolayısıyla, devletin olmadığı yerde, adalete aykırı hiçbir şey yoktur. Adaletin doğası, geçerli ahitlere uyulmasıdır: fakat ahitlerin geçerliliği, insanları onlara uymaya zorlayacak bir devlet gücünün kurulmasıyla başlar ancak: ve mülkiyet de o zaman başlar” (Hobbes, 2005, s. 106).

Nasıl ki insanlar kendilerini ve kazandıklarını korumak adına, bir sözleşme doğrultusunda haklarının bir kısmını diğer insanlara devrediyorlarsa, bu sözleşmelerin yaptırım gücü olması için iradelerini de devlete tahvil ederler. Bu nedenle mülkiyet ilişkilerini düzenleyen ve iki şahıs arasında taraf olmayarak üçüncü tarafı temsil eden devlettir. *“...beslenme maddelerinin bölüşümü, benimki, ve seninki, ve onunki'nin oluşumudur; yani, tek bir kelimeyle, mülkiyet; ve bu bölüşüm, bütün devlet türlerinde, egemen güce aittir”* (Hobbes, 2005, s. 178). Bölüşümde adilliği gösteren, herkesin kendi payından memnun olmasıdır ve kişi bu toplumsal yapıya dahil oluyorsa, memnun olduğu anlamına gelmektedir. Bu zımni rızayı, toplumsal sözleşme ilkesini benimsemiş pek çok filozof benimser.

Hobbes, mülk ediniminde hem Grotius ve Puffendorf gibi fetih yoluyla zorla, hem de emek yoluyla iktisabı benimser. Devletin olmadığı doğa durumunda her iki yolla edinim de meşrudur. Çünkü adalet kavramı devletle var olur. Mülkiyetin mübadele yoluyla el değiştirmesi de devlet tarafından, yasalarla düzenlenir. Bireylerin mutlak anlamda mülkiyet hakkı yoktur. Hobbes, bir devletin dağılmasına yol açacak fikirlerden biri de; herkesin egemenin hakkını dışlayacak şekilde kendi malları üzerinde mutlak mülkiyet hakkına sahip olmasıdır der (Hobbes, 2005, s. 229). Kuşkusuz bu yaklaşımı, onun Fransız düşünürleriyle kurduğu ilişkiyle de bağlantılıdır. Hobbes'un mutlakıyetçi fikirleri 1688 İngiliz Devrimi'ni önceleyen İngiltere'de geniş bir taraftar bulmasa da doğa yasaları ve doğal haktan türeyen toplumsal sözleşme içerisine mülkiyeti dahil etmesi ve pozitif mülkiyet analizi bakımından önemlidir.

Romalı filozof Cicero, mülkiyeti bir medeni hukuk sorunu saymış ve medeni hukuk uygulanmadığı zaman bir insanın kendi babasından alacağı veya çocuğuna bırakacağı hiçbir şeyin varlığından söz edilemeyeceğini ifade etmiştir. Grotius da özel mülkiyeti bir sözleşmeye dayandırmakla birlikte, özel mülkiyet kurumunu yaratan anlaşmanın devletten önce geldiğini, bir insanın kendine ait olanı korumak için zora başvurmasının pozitif hukuktan önce yürürlük kazandığını savunmuştur (Güriz, 1969, s. 121-124). Hobbes, bundan farklı olarak toplumsal sözleşmenin, yani devletin kuruluşunun temelinde kişinin mülkiyetini ve yaşamını koruma isteğinin yer aldığını öne sürer. Ancak mülkiyetin kaynağına yönelik ayrıntılı bir analiz için Locke'un fikirlerine bakmak gerekecektir.

2.1.2 Emek Temelli Mülkiyet Analizi: Locke

Liberalizmin en önemli kuramcılarından biri olan John Locke'un mülkiyet analizi, kategorik bir farklılaşmaya işaret eder. Locke'un çalışmalarında mülkiyet, hukuk kategorisine ait bir mesele olmaktan çıkarak insanın ekonomik faaliyetleri açısından incelenmiştir. Locke, mülkiyetin temeline emeği yerleştirerek önemli bir analize olanak verir. Ortaya koyduğu emek yoluyla mülk edinimi görüşü, iktisat disiplini açısından emeğin işlevini daha görünür hale getirecektir. Zenginliğin kaynağı, iktisat disiplini içinde her zaman güncel bir soru olagelmıştır. 16. ve 17. yüzyıllarda etkili bir paradigma olan merkantilizm açısından bu sorunun yanıtı ülkelerin ihracat fazlasıdır. Birikimi sağlayan artığın tarımsal faaliyetlerden kaynaklandığını düşünen fizyokratlar ise, emeği göz önünde bulundurmakla birlikte 'değerin' kaynağını toprakta bulmuştur. Kuşkusuz bu sorunun yanıtını aramadığı için Locke'un buna dair aşık bir yanıt olduğu söylenemez. Ancak aşağıda daha ayrıntılı değinileceği üzere emeğin (kişinin kendi emeği ya da işe koştugu emek) mülk birikimindeki rolü ve bedenin insanın ilk mülkü olduğu ilkesi, liberal iktisat kuramının temelini oluşturmuştur.

Bu mülkiyet, doğal yasa hukukçularının yüzyıllardır incelediği mülkiyetten daha fazlasına işaret eder. Donmuş ve verili bir kavram değil, bir ilişkidir, emeği önvarsayar ancak mübadele ile toplumsallaşır. Mülkiyetle ilgili bir yasanın/düzenlemenin altında reel iktisadi ilişkiler yer almaktadır. Bu kavramın tanımlandığı bir alan olarak hukuk salt *“bir gerçekliğin ifadesi, bir başka alanda yeniden kurulmasıdır”* (Karahanoğulları, 2002, s. 81). Tek başına bu alan ise ‘insanın yasaları yarattığını’ değil ama ‘yasaların insanı yarattığını’ varsayan

hukuksal dünya görüşüyle sınırlıdır¹. Bu nedenle bir sözleşme sorunu olarak ele alınan mülkiyetin karşılık geldiği ilişkiler bütünü görülemez.

Marx, Locke'un fikirlerini iki açıdan önemli bulur; ilki burjuva toplumunun feodal topluma karşı geliştirdiği hak anlayışının klasik ifadesi olması, ikincisi İngiliz politik iktisadının temelini oluşturmasıdır (Marx, 1998a, s. 347). Bu çalışmanın bütünü açısından da hem emek temelli mülk edinme ilkesinin kurucusu olduğu hem de burjuva toplumuna özgü etik bir mülkiyet ilişkisini tanımladığı için önemlidir. Alternatif toplum tasarılarında yahut mevcut düzene angaje çalışmalarda, ya varolan sistemin tezi ya da anti-tezi şeklinde tanımlanan mülkiyet ilişkilerinin, iktisadi bir kategori olarak ele alınması ve üretim alanı içinde değerlendirilmesi emek temelli mülkiyet yaklaşımının benimsenmesiyle söz konusu olabilmektedir.

Locke, bir nesneden yararlanabilmek için öncelikle kişinin mülkiyetinde olması gerektiğini söyler, “...üründen herhangi bir yarar sağlamadan önce, başkalarının bu ürüne ilişkin herhangi bir hakkı kalmamış olmalıdır” (Locke, 2004, s. 26). Diğerlerinin hakkını, yani bu müşterek hakkı dışlayan da kişinin kendi emeğini o nesneye aktarmasıdır.

“Diyebiliriz ki, insan bedeninin emeği ve elinin işi tam anlamıyla kendisindir. Şu halde, insanın, doğanın kendisine verdiği ve onda bıraktığı şeyleri, emeğini katarak ve kendi özüne ait olan şeyleri karıştırarak bu durumun içinden çıkarması, bu şeyleri kişinin mülkiyeti yapar” (Locke, 2004, s. 26-27).

İnsanın doğa durumunda sahip olduğu ilk mülk, kendi bedenidir. Kendi bedeni üzerindeki sahiplik hakkı kendi emeğine ve emeğinin ürünlerine sahip olma hakkını da doğurur. Bedeni dışındaki tüm diğer nesneler herkes tarafından edinilebilir. Ancak bu edinimi belirleyen de *kendi tasarrufundaki* emeğini bu nesneye katması, diğerlerinin bu nesne üzerindeki hakkını dışlamasıdır. Bir kez özel mülk haline gelen şey üzerindeki tüm tasarruf hakkı, artık emek harcayan mülk sahibine aittir. Beden sahipliği, köleliği ortadan kaldırarak yerine özgür çalışma faaliyetini koyar. Emek ürünü sahipliği ise, ötekinin hakkını rasyonel şekilde dışlayarak insan-insan ilişkisini *ahlaki* bir temele oturtur.

¹ “İnsanın varoluş nedeni yasa değil ama yasanın varoluş nedeni insandır” (Marx, 1997, s. 47)

Bu şekilde mülk edinimi, müşterek hakkı olan tüm tarafların onayına bağlı değildir. Çünkü Locke'a göre bu bir doğa yasasıdır ve bu doğa yasası her zaman geçerlidir.

“Anlaşma gereği mülkiyetin müşterek kaldığı yerlerde, müşterek olan bir şeyin bir bölümünü almanın ve doğa durumunun içindeki bu bölümü, doğa durumunun dışına çıkarmanın, müşterek olanın kullanımda olmadığına bakılmaksızın, mülkiyetin başlangıcı olduğunu görürüz. Dolayısıyla, şu ya da bu bölümü almak, bütün ortakların açık bir onayına bağlı değildir.” (Locke, 2004, s. 28).

O halde, mülkiyet ilişkilerini başlatan bu doğa yasası pozitif hukukun temelidir ve tüm diğer hak ve sözleşmelerin üzerindedir. Liberal düşüncede, emeğin değerin kaynağı olarak görülmesi ve özel mülkiyetin, hukuku belirleyen ama onu da aşan şekilde kutsal oluşu bu doğa yasasını temel alır. Locke bunu, farklı emek biçimlerini yan yana getirerek örnekler; *“..müşterek bir hakka sahip olduğum atımın ısırması olduğu otlar; hizmetlimin kesmiş olduğu çimenler; bir yerde kazmış olduğum maden filizi; başka birinin onayı ya da rızası olmaksızın mülkiyetim olur”* (Locke, 2004, s. 28). Mülkiyet hakkını veren farklı emek biçimlerinin içerisinde kuşkusuz göze çarpan ‘hizmetlimin kesmiş olduğu çimenler’ ifadesidir. Locke analizinde ‘yabancı emeğin’ ürettiği ürünlerin mübadele yoluyla el değiştirerek mülk edinilmesine değindiği halde ‘yabancı emeğin’ nasıl mülk edinildiğine açıkça değinmez. Öte yandan köleliğe karşı açık ve net duruşu ile doğal bir hak olarak belirttiği beden mülkiyeti dikkate alınırsa, bahsedilenin bir mübadele sonucu satın alınan hizmet emeği olduğu söylenebilir.

Mülkiyeti veren bu doğa yasası aynı zamanda mülkiyeti sınırlar da, Tanrı bize yeryüzünün ne kadarını vermiştir? *“Herhangi biri, ancak bozulmadan önce kullanabileceği kadar yaşamsal yararın içine emeğiyle mülkiyetini yerleştirebilir. Bunun ötesi kendi payına düşenden fazladır ve başkalarına aittir.”* (Locke, 2004, s. 29). Burada mülk edinmenin rasyonelliği mevcuttur ve basit mübadeleyle bu etik sorunun üstesinden gelinir. Kişi, bir hafta içinde çürüyecek olan ve tüketilebileceğinden fazla topladığı elmaları bir yıl boyunca bozulmadan kalabilecek Eriklerle mübadele ederse başkalarının hakkını gasp etmiş olmaz. Bu sayede insanlığın ortak stoku heba edilmemiş olur (Locke, 2004, s. 41). *Kullanım değeri* artık iktisadi bir kategori olarak görülür. Üretilen tüm nesnelerin ortak anlamda bir kullanım

değeri, yararlılığı olmalıdır. Locke'da mülkiyetin toplumsal bir ilişki olduğuna dair ipuçları da bulunabilir; *“Kişinin meşru mülkiyetinin sınırlarının aşırılığı, servetin genişliğine değil, bu servet içinde herhangi bir şeyin kullanılmadan telef olmasına bağlıdır”* (Locke, 2004, s. 41). Ortak faydayı gözetmeyen mülk edinimi etik değilken, dolaşıma açık ve toplumsal anlamda tüketilebilen mülk, doğa yasalarının gerektirdiği şekilde hareket etmiştir. Wood (2007, s. 23), bunun eski çağlardan beri varolan ticaret ilişkilerinden farklı olduğunu söyler; bu mübadele, büyüme ve sermaye birikimini desteklemektedir. Gerçekten de 'heba olmayacak' şekilde biriktirmenin altında servet ile sermaye arasındaki mantıki farkın yattığı söylenebilir.

Taşınır malların yanı sıra, taşınmaz malların mülk edinimi de emek sarfıyla gerçekleşir. *“Toprak, insan işlediği, ektiği, değerlendirdiği, sürdüğü ve ürünlerinden yararlanabildiği oranda onun mülkiyetidir”* (Locke, 2004, s. 30). Aileler artarak, kendi içlerinde birlik oluşturuncaya kadar toprakta sabit mülkiyet yoktu. Toprakların sınırları, zaman içinde rızaya dayalı şekilde çizilmeye başlandı ve bu sınırlar üzerinde anlaşmaya varıldı. Yasalarla bu mülkiyetin sınırları belirlendi (Locke, 2004, s. 36).

“Değerin belirlenmesinde emek hala önemli oranda ölçü olmasına rağmen, açıktır ki, insanlar yeryüzünün orantısız ve eşitsiz sahipliği üzerinde uzlaştılar. Zımni ve gönüllü bir onayla bir insanın, ürününü kullanabileceğinden fazla toprağı meşru biçimde nasıl sahiplenebileceğinin bir yolunu buldular” (Locke, 2004, s. 42).

Bu meşru sahiplenme yolu, para aracılığıyla mübadeledir. Locke'un analizi iki tarihsel döneme ayrılır; paranın kullanımından önce ve sonra. Paradan önce belirleyici olan, ürünlerin bozulmadan saklanabileceği miktarda ve toprağın işlenebilecek oranda mülk edinilmesi iken paranın kullanılmaya başlanmasıyla 'mülk birikimi', diğer bir deyişle mülkiyet yoğunlaşması söz konusu olmuştur. Bu dönem aslında ticaretin başladığı dönemdir. Artık mülkiyeti sınırlayabilecek israf durumu ortadan kalkar. İşte burjuva ahlakının, tasarruf ve tüketim arasında kurduğu ilişki de budur.

Locke, doğa durumundaki *ortak mülkiyet hakkının* bireysel emek yoluyla nasıl dışlandığını ve eşitsiz bir sahipliğe dönüşen bu sahipliğin temelinde doğa yasasının bulunduğunu anlatır. Ancak mübadelenin kendisi son derece adildir ve aynı zamanda adil

kazancı sağlayan da mübadelenin kendisidir. Bu şekilde doğa yasasına dayandırılan mülkiyet hakkı, temel bir hak olan yaşam hakkının zorunlu bir sonucu olur (Ercan, 2001, s.84). Böylelikle insan haklarının en temel bileşeni olan ve diğer hakların bundan türediği özel mülkiyet hakkı dokunulmaz hale gelir. Locke'un bu çalışmada değinilmesi son derece önemli bir filozof olduğu ifade edildi. Benzer şekilde, üzerinde toplumun ortak kullanım hakkı olduğu fikirler, fikir ürünlerine dönüşme potansiyeline göre dışlayıcı düzenlemelerle özel mülk haline getirilmiştir. Ancak maddi nesnelerden (tangible) farklı olması itibariyle, yaşanan dönüşüm farklı hızlarda seyretmiştir. Buradaki düşüncelere, ilerleyen bölümlerde tartışmalı şekilde ele alınacak olan fikri mülkiyet üzerine genel fikirlerin temeli olarak atıfta bulunulacaktır.

2.1.3 Eşitsizliğin Kaynağı Olarak Mülkiyet: Rousseau

Rousseau'nun filozoflara yönelik en temel eleştirisi – ki bu da onun bir ölçüde tarihselci ve diyalektik bir yaklaşımı benimsediğini gösterir – vahşi insanı anlattıklarını düşünürken aslında uygar insandan bahsetmeleridir. Filozoflar hak, adalet, özgürlük gibi kavramlardan bahsederken, bunların değiştiğini ve her zaman, herkes için aynı şeyi ifade etmediğini hesaba katmazlar. Bu nedenle kavramları öncesiz ve sonrasızdır. Bunlar artık toplumsal ilişkinin bir türevi ve aynı zamanda bir çarpanı değil mutlak doğa yasalarıdır. Rousseau ise, insanlık tarihini dinamik bir süreç olarak algılar;

“...insan türünün bütün ilerleyişi, onu durmadan ilkel durumlarından uzaklaştırır; bu yüzden yeni bilgiler biriktirdikçe, bütün bilgilerin en önemlisini elde etmek aracını daha fazla yok etmiş, bir anlamda, insanı incelemek zorunluluğuyla onu tanımak olanağı dışına çıkarılmış bulunuyoruz”
(Rousseau, 2004, s. 76).

Bu nedenle modern dünyanın sarıp sarmaladığı bu katmandan sıyrılarak onu, ilkel insanı, anlamak için sıklıkla doğa gezilerine çıktığı aktarılır. Kuşkusuz antropoloji ve tarihin araçları doğa bilimlerinin gözlem araçlarıyla ne aynıdır ne de aynı sonuçları verir. Ancak daha önce değinildiği gibi kimya, tıp, astronomi, fizik gibi alanlarda kuramsal bilginin oluşumu ve hareket yasalarının formüle edilmesi sosyal bilimlere de etkileyerek deneyciliği öne çıkarmıştır.

Dinamik, tarihselci bakış açısı; kavramları sosyal ilişkilerden türetir. Rousseau da tutarlı bir yaklaşımla, mülkiyeti insanlık tarihinin belirli aşamalarında değişen bir olgu olarak görmüş ve anlamak için antropoloji ile coğrafyada bulunan kanıtlardan faydalanmıştır. O, mülkiyeti bir yönetim sorunu olarak değil, geçinme faaliyetinin sonucu olarak görür. Rousseau, Ansiklopedi'nin yarışma için yönelttiği, eşitsizliğin kaynağı nedir sorusunu mülkiyeti işaret ederek yanıtlamaya çalışır. Locke'un ifadesinden farklı olarak eşitsiz mülk birikimi değil, mülk ediniminin kendisi eşitsiz bir ilişkinin başlangıcıdır.

*“İnsan türünde iki tür eşitsizlik görüyorum. Biri, doğa tarafından meydana getirildiği ve yaş, sağlık, bedendeki güçler ve zeka ya da ruh nitelikleri arasındaki farklardan oluştuğu için buna doğal ya da fizik eşitsizlik diyorum. Öteki **bir çeşit uzlaşmaya dayandığı** ve insanların onaması ile kurulmuş ya da **hiç değilse onlarca kabul edilmiş** olduğu için buna manevi veya politik eşitsizlik adı verilebilir.”* (Rousseau, 2004, s. 83)

Görünen o ki eşitsizlik ister zorunlu ister gönüllü olsun, bir uzlaşma altında toplumsal yapıda mevcut hale gelmiştir. Ancak eşitsizliğin kaynağını sorgulamak özgür insanın işi değildir der Rousseau, bu nedenle çalışmasının amacı doğanın *kanuna* ne zaman boyun eğdiğini ve güçlünün zayıfa nasıl bir gerekçe ile hizmet ettiğini anlamaktır.

Doğa durumunda, sahip olduğu şey üzerinden bir insanı diğerine boyun eğdirebilecek herhangi bir güç yoktur. Rousseau, ortak mülkiyeti değil ama, uygar insanın *dürtüleriyle* tasvir edilen ilkel insanı gerçek anlamda doğa durumunda tasvir etmeyi başarmıştır. Onda Hobbes'un vahşi ve saldırgan insanı görülmez. Aksine, ilkel insan zarar görmemek için başkalarına zarar vermeyi tercih etmez.

“Adamın biri başka birinin topladığı meyveleri, öldürdüğü avı, barındırdığı ini ele geçirebilir; fakat ona nasıl olur da boyun eğdirebilir? Ya hiçbir şeyi olmayan insanlar arasında bağımlılık zincirleri ne olabilir? Beni bir ağaçtan kovarlarsa onu bırakıp bir başkasına giderim. Bir yerde tedirgin olursam başka bir yere gitmeme kim engel olur? Kendisi aylak otururken geçimini sağlamaya beni zorlayacak kadar benden çok üstün güce sahip, üstelik çok

bozulmuş, çok tembel, çok yırtıcı bir adam var mıdır?” (Rousseau, 2004, s. 120)

Tüm bunlar, yani boyunduruk ilişkileri, sahip olma kaygısı taşıyan modern insanın problemleridir. Özel mülkiyet ilişkilerinin henüz söz konusu olmadığı bir dönemden mülkiyet ilişkilerinin oluşmaya başladığı döneme geçiş aynı zamanda bir zorunluluktur. Çünkü *“...kölelik bağları insanların karşılıklı bağımlılıklarından, karşılıklı gereksinimler onları birleştirmeden önce meydana gelmediği için bir insanı daha önce başka bir insandan vazgeçmeyecek bir duruma getirmediği kul edip köleleştirmek olanaksızdır”* (Rousseau, 2004, s. 120). Bu geçiş süreci üretim açısından şu aşamalarla ifade edebilir; **farklılaşma => uzmanlaşma => iş bölümü => yaratılan ürün miktarında artış => toplumsal artı-ürünün artışı => artı-ürün mülkiyeti** (Ercan, 2001, s. 23). Yani toplamda tüketilebilenden fazla ürün birikimi, doğal olarak toplumsal mülkiyet ilişkilerini farklı şekillerde derinleştirir.

İşte tüm bu gereksinimler ve zorunluluklar mülkiyeti doğurup, mübadele aracıyla geliştirmiş ve uygar toplumun kuruluşu da mülkiyet üzerinde uzlaşmayla gerçekleşmiştir;

“Bir toprak parçasının etrafını çitle çevirip ‘Bu, bana aittir!’ diyebilen, buna inanacak kadar saf insanlar bulabilen ilk insan, uygar toplumun gerçek kurucusu oldu. Bu sınır kazıklarını söküp atacak ya da hendeği dolduracak, sonra da hemcinslerine ‘Bu sahtekara kulak vermekten sakınız! Meyvelerin herkese ait olduğunu, toprağın ise kimsenin olmadığını unutursanız, mahvolursunuz.’ diye haykırarak olan adam, insan türünü nice suçlardan, nice savaşımlardan, nice cinayetlerden, nice yoksulluklardan ve nice korkunç olaylardan esirgemiş olurdu!” (Rousseau, 2004, s. 123)

O halde mülkiyet, insan-insan ve insan-doğa arasındaki tüm ilişki biçimlerini belirleyen bir role sahiptir. Daha açık bir ifadeyle, mülkiyet ilişkilerinin insanın yaşama faaliyeti ve bunun içinde en belirgin olan üretim faaliyetleri doğrultusunda biçimlendiği ve bu doğrultuda insan-insan ilişkilerini etkilediği söylenebilir. Kuşkusuz bu etkileşim tek taraflı ve Fuat Ercan’ın (2001) da ifade ettiği gibi sadece nesne ile ona sahip olan arasındaki ilişki değildir. Bu alt bölümde kurmaya çalışılan; kapitalist mülkiyet anlayışının referans noktaları

olduğundan, henüz emek araçlarının mülkiyeti üzerine bir çerçeve sunulmadı. Şimdilik toprağın paylaşımı ya da taşınmaz malların mülkiyeti ifadeleriyle yetinildi.

Mülkiyet ilişkisi içerisinde birinci nokta mülkiyete söz konusu olan nesnenin doğadan çekilmesi, ortak mülkiyetten çıkarılması iken diğer nokta da özel mülk haline gelmiş nesnenin el değiştirmesidir. Artık mülkiyet hakkı olarak tanımlanan, verili bir toplumsal düzen içerisinde mülkiyet dağılımına yönelik hukuki düzenlemeler söz konusudur. Peki eşitsiz olduğu ifade edildiği halde mülk sahipliğine yönelik bu 'toplumsal uzlaşma' nasıl sağlanır? Hobbes güvenlik için belirli haklardan feragat edilmesinin doğal bir tutum olduğunu ifade ederken, Locke adil mübadelenin doğurduğu bu eşitsizliği *adil* görerek meşrulaştırır. Çünkü temelinde emek vardır.

“Eşitsizliği, bu çeşitli devrimler boyunca ilerleyişini izlersek kanunun ve mülkiyet hakkının kurulmasının, bunun ilk aşaması olduğunu; yüksek görev makamlarının kurulmasının ikinci aşama; üçüncü ve en son aşamanın da meşru ve kanunlara uygun erkin keyfi erk haline gelmesi olduğunu görürüz. Öyle ki zenginin ve fakirin durumu birinci dönem tarafından, güçlü ile zayıfın durumu ikinci dönem tarafından, efendi ile kölenin durumu da üçüncü dönem tarafından yasal ve haklı kılınmıştır” (Rousseau, 2004, s. 153).

Yani topluma içkin bu eşitsizlik bizatihi toplum örgütlenirken kurulur. Oysa doğada böyle bir eşitsizlik asla söz konusu değildir. İşte *“doğa halinde hemen hiç bulunmayan eşitsizlik, gücünü ve artışını bizim yeteneklerimizden, insan aklının ilerlemesinden alır ve sonunda mülkiyetin ve kanunların yerleşmesiyle sabitleşir ve yasallaşır” (Rousseau, 2004, s. 160).*

Özetle Rousseau’nun tarihselci yaklaşımı, mülkiyet hakkını bir doğa yasası olarak gören anlayıştan kopuşa imkan verir. Bu sayede doğal bir eğilim olduğu ifade edilen eşitsizliklerin, örneğin mülkiyet dağılımındaki eşitsizliğin, insan-insan ilişkilerinden türetilmesi mümkün hale gelir. Bu ilişkinin *insan aklının ilerlemesi* ile geçirdiği dönüşümün, fikri mülkiyet alanında hangi yasaları ve düzenlemeleri zorunlu kıldığına 4. bölümde değinilecektir. Rousseau mülkiyet konusunda sıraladığı görüşlere rağmen, hiç bir zaman özel mülkiyet yasalarının lağvedilmesini önermez. Bunun yerine Ansiklopedi’nin ilgili maddesinde

miras ve vergiler yoluyla özel mülkiyetin sınırlanmasını önerir (Beaud, 2003, s. 47). Marx'ın da ifade ettiği gibi Rousseau tarihselci ve tutarlı bir analiz sunsa da burjuva düşüncesinin sınırlarını aşamaz. Toplumsal sözleşme, bir uzlaşmayı önvarsayar. Bu nedenle sadece mülk dağılımının daha 'adil' olmasına yönelik düzenlemeler öne sürülür.

2.2 İKTİSADİ BİR KATEGORİ OLARAK MÜLKİYET

Bir önceki kısımda verili bir durum olarak mülkiyetin ne anlama geldiği, hangi hakları ve yükümlölükleri doğurduğu farklı filozoflar açısından değerlendirildi. Toplumsal mekanizmanın bir parçası olarak mülkiyetin nasıl belirdiği ve el değıştirdiği ise, tek başına mülkiyet kavramına ya da mülkiyete tabi olan nesneye değil, bir mülkiyet ilişkisine işaret eder. Bir mülkün hangi şartla edinildiği, doğal kaynakların ya da üretilen nesnelerin nasıl bir mekanizmayla özel mülk haline geldiği, toplumsal üretim ve bölüşüm ilişkileri dolayımında gerçekleşir. *“Mülkiyeti, sanki bağımsız bir ilişki, ayrı bir kategori, soyut ve ölümsüz bir düşünceymiş gibi tanımlamak, metafiziğin ya da hukukun kuruntusundan başka bir şey olmaz”* (Marx, 1975, s. 161). Şimdiye kadar mevcut kaynakların ya da üretilmiş ürünlerin nasıl bölüşüldüğu üzerine mülkiyet ilişkileri tartışılmaktaydı. Bölüşüm ve üretim arasında kurulan kopuk ilişki, mülkiyet ilişkisini salt bir bölüşüm fonksiyonu varsayar. Oysa bölüşüm ilişkileri üretimin ters yüzünden başka bir şey değildir. (Marx, 2008, s. 136). Mülkiyet ilişkilerinin üretim süreci açısından nasıl bir belirleyiciliğe sahip olduğu ve üretim ilişkileri doğrultusunda nasıl biçim değıştirdiği tam da mülkiyet ilişkilerini toplumsallaştıran ve mülkiyeti sadece doğa-insan arasında değil insan-insan arasındaki bir ilişki haline getiren şeydir. Örneğin yerleşik tarımsal faaliyet yürüten feodal toplumlarda, tarım ve tarım dışı üretimin örgütlenme biçimi ve mülkiyet ilişkileri, toprak mülkiyetine özgü bir nitelik arz eder (Marx, 2008, s. 152). Çünkü başat üretim aracı topraktır.

Öte yandan pre-kapitalist toplumlarda mülkiyet ilişkileri ekonomi dışı unsurlardan bağımsız değildir. Temel geçim aracı olan toprak istendiği gibi alınıp satılamaz, toprağı işleyen köylü üreticilerin artı-emeğine ve emek ürününe siyasal ya da askeri bir zorla el

koyulur. Bu şekilde *politik olarak kurulan mülkiyet*² doğal olarak mutlak bir ilişki yaratır. Devlet en büyük mülk sahibi ve bu ilişkileri düzenlemede yetki sahibidir. Bu yetkisi kutsal ve siyasal bir güç mekanizmasıyla kendini var eder. Teoride ise, mevcut mülkiyet ilişkilerini öncesiz ve milat olarak gösteren yaklaşım hakimdir. Kapitalist ilerleme anlayışının temellerini kuran Locke’a gelene kadar yapılan tartışmalara egemen olan da budur. 18. yüzyılın sonlarından itibaren, temel üretim aracı olan topraktaki mülkiyet ilişkilerinin çözülmeye başlamasına paralel, doğrudan üreticilerin mülkiyet hakları da gündeme gelmiştir. Feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarında Wood’un (2002, s. 95-107) aktardığı üzere; daha önce üretim araçlarına ve toprağa doğrudan erişim hakkına sahip köylü üreticilerden gelir aktarma mekanizması siyasal ve hukuki nitelik taşıırken, parçalanmakta ve değişmekte olan mülkiyet ilişkileri bu bölüşümün daha karmaşık ekonomik bir karakter taşımasına yol açmıştır. Artık iktisadi bir değer taşıyıcısı olarak mülkiyet, üretim ve bölüşüm fonksiyonu biçiminde iktisadın analiz nesnesidir.

Özel mülkiyet sistemi üzerinde yükselen üretim ve mübadele alanları, kapitalist sistemin koşulları altında mümkün olabilmış (örneğin Roma’nın mülkiyeti düzenleyen medeni hukuk yasaları oldukça gelişmişti ancak bu durum gelişmiş bir özel mülkiyet sistemine yol açmamıştır) ve klasik iktisat okulunun analizlerinde bu biçimiyle tartışılabilmiştir. Ortaçağın sonlarına doğru ortaya çıkan ve kapitalizm öncesi dönemde geçerli ve “*kapital birikimini ve piyasa ekonomisi şartlarını hazırlayan*” (Kazgan, 2009, s. 43) iktisat paradigması, merkantilizm idi. Merkantilist yaklaşımda, para biçiminde zenginlik öne çıkmaktadır. Birikmiş mülkiyet diğer bir ifadeyle servet, ülkelerin sahip olduğu altın-para cinsinden ifade edilir. Servetin kaynağının dış ticaret, yani genişleyen ve yoğunlaşan mübadele ilişkileri olduğu söylenmektedir. Üretimde feodal toplumlara özgü mülkiyet ilişkileri geçerli olduğundan, merkantilist öğretilerde özel mülkiyetin ancak birikmiş servet olarak görüldüğü söylenebilir. Gülten Kazgan (2009, s. 51-52), merkantilist öğretinin çözümlmesine neden olan ekonomik koşulları (bu koşullar aynı zamanda sanayi kapitalizminin doğuşunu hazırlayan şartlardır) şu şekilde sıralar; (1) 18. yüzyıl boyunca devam eden fiyat artışlarının burjuva sınıfının gelirlerini ve tasarruf gücünü artırması (2) insan-gücünün makine ile ikame edilmesine imkan veren teknik buluşlar (3) yatırımlarının karlılığını sağlayacak

² Brenner’in ‘politically constituted property’ kavramı, kapitalizm öncesi toplumlarda artığa el koyma biçimi olan, Marx’ın ‘extra-economic’ (ekonomi-dışı) olarak ifade ettiği terime karşılık gelmektedir (Wood, 2002, s. 55).

ülke-içi ve deniz aşırı piyasaların oluşması (4) feodal sistemin çözülmesi ve tarımın ticarileşmesi sonucunda toprak, hammadde, emek-gücü gibi üretim faktörlerinin piyasadan serbestçe satın alınması ve üretim girdilerinin piyasayı oluşturması.

Feodal sistemin çözülmesi, ortaya çıkan yeni ekonomik unsurlar ya da mevcut unsurların özgürce gelişmesine imkan veren yeni şartlar ve bu şartların yanı sıra etkili olan yeni bilimsel yaklaşımlar, farklı iktisadi düşünce okullarının gelişmesine neden olmuştur. Tabii Kanun felsefesini iktisatla birleştiren Fیزیokratlar da bu okullardan birini temsil eder. Marx (1998a, s. 37), *“burjuva ufkunun sınırları içinde, sermayenin çözümlemesini yapmış olma onuru esas olarak fیزیokratlarındır”* der. Fیزیokratlar, klasik iktisadın temel kavramlarına zemin hazırlamış ve değerin kaynağının mübadele değil tarımsal üretim olduğunu öne sürmüşlerdir. Birikimi sağlayacak olan artığın, yani üretim girdisinden daha fazla olan çıktının kaynağı tarımsal üretimdir. Bu nedenle tek üretken emeğin, tarımsal emek olduğu söylenir. Farklı ancak eşdeğer metallerin üretildiği bir dönüştürme süreci olan sanayi alanı, ücretleri bu fazlalık sayesinde ödenen ve üretken olmayan sanayi işçisini istihdam eder. Fیزیokratlar dolaşım alanını gözetmedikleri için burada bahsedilen değer, kullanım değeridir. Tarım işçileri ise kendi tükettiklerinden daha fazla miktarda ürün üretirler. Bu fark, tarım işçilerinin faaliyeti sayesinde toprağın bahşettiği bir farktır. Yani toprağın yapısına özgü bir doğal bir niteliktir. Toprak mülkiyeti ‘iktisadi değerin taşıyıcısıdır’. Fیزیokratlar artı-değerin tek biçimi olarak sadece toprak rantını gördüklerinden, *“sanayi karı ve faiz, yalnızca toprak rantının belirli oranlarda bölündüğü farklı kategorilerdir ve toprak sahiplerinin elinden öteki sınıfların eline geçer”* (Marx, 1998a, s. 40). Toprak rantına yönelik bu yaklaşım hem Adam Smith'in çalışmaları hem de Ricardo'nun rant kuramı üzerinde etkili olmuştur. Fیزیokrat sistem, *“...feodal sistemin ve toprak mülkiyeti egemenliğinin, burjuva karakterinde yeniden üretilmesidir; ...Böylece feodalizm burjuvalaştırılırken, burjuva topluma bir feodal görünüm atfedilmektedir”* (Marx, 1998a, s. 42). Bu görüş özellikle tarımsal üretimin yaygın olduğu Fransa'da daha etkili olmuştur. Endüstrinin daha gelişkin ve burjuva sınıfının daha güçlü olduğu İngiltere’de, toprağın feodal görünümünden kurtulması için gerekli yasal düzenlemeler daha hızlı gerçekleşmiştir.

Toprak üzerindeki geleneksel ilişki ağları, içinde toprak sahipleri, köylü üreticiler ve girişimci kapitalistler barındıran bu 3 sınıflı ekonomi açısından zorlayıcı bir unsur olarak var

olduğu ölçüde çözülmektedir. Bu süreçte ekonominin gelişim dinamiği olarak görülen kapitalist girişimcileri destekleyici yasal düzenlemeler, toprak sahiplerinin geleneksel statülerini yok etmekle kalmamış; köylü üreticileri geleneksel zincirlerinin yanı sıra topraklarından da koparmıştır (Hobsbawm, 2008a, s.170). Emeğin ilk koşulu olan toprak, üreticilerden ayrı bir sınıfın elinde bağımsız bir güç haline gelmiştir. Kapitalist birikimin önkoşulu olan bu ilişki - ücret ilişkisi – aynı zamanda her bireyin öncelikle kendi bedeninin ve emeğinin mülkiyetine sahip olma hakkına karşılık gelir. Hobsbawm (2008a, s. 163-164), verimlilik ve birikim açısından zorunlu değişiklikleri şu şekilde sıralar; toprağın herhangi ticari bir mal gibi mülk sahipleri tarafından serbestçe alınıp satılması, girişimci sınıfın eline geçerek aydınlanmış öz-çıkar ve kar tarafından idare edilmesi, son olarak kır nüfusunun özgürce hareket edebilen ücretli işçilere dönüştürülmesi gerekmektedir. Kuşkusuz bu düzenlemeler her ülkede aynı şekilde ve aynı tarihte gerçekleşmemiştir. Ancak kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesi için gereken bu dönüşüm zorunlu olarak yaşanmıştır.

Geleneksel özel mülkiyet anlayışının yerine geçen üretkenliği arttıran kapitalist özel mülkiyet anlayışı sadece özel mülkiyetin yoğunlaşması itibariyle değil aynı zamanda emek araçlarından ve geleneksel emek süreçlerinden koparan bir mülksüzleştirme süreci olması itibariyle de farklıdır. Kişisel emek ürünü olan ve dolaysız üreticilerin emeğine dayanan özel mülkiyetin yerini, biçimsel açıdan özgür ancak ‘başkasına ait’ emeğin sömürüsüne dayanan kapitalist özel mülkiyet almıştır. (Marx, 2011, s. 728-729). Emeğin nesnel koşullarından koparılmış bu özgür emeği yaratan mekanizma ise, 15. yüzyılın sonlarından başlayarak 18. yüzyıla kadar sancılı bir şekilde devam eden, yasalar eliyle ve zorbalıkla yürütülmüş mülksüzleştirme saldırılarıdır.

*“Sermayenin ilk birikimi, yani tarihsel doğumu nasıl olmuştur? İlk birikim kölelerin ve serflerin dolaysız olarak ücretli işçilere dönüşmesi, yani sırf bir biçim değişikliği olmadığı ölçüde, yalnızca, dolaysız üreticilerin mülksüzleştirilmeleri, yani **sahibinin emeğine dayanan özel mülkiyetin** çözülüp yok olması anlamına gelir” (Marx, 2011, s. 727).*

Mülksüzleştirme hem sermayenin gelişebilmesi için gerekli ‘ilk birikimi’ yaratması hem de daha sonra değinileceği gibi ücretli emeği yaratan mekanizmalardan biri olması itibarıyla önemlidir.³ Bu ‘ilk birikimi’ yaratan mülksüzleştirme sürecinde üç farklı yöntem uygulanmıştır; “Birincisi; küçük köylülerin topraktaki haklarını satın almak (Hobsbawm, 1998, s. 72). İkincisi; çevirme hareketi ile, üçüncüsü; topraktan alınan rant ve vergi oranlarını aşırı yükseltmek (Huberman, 1982, s. 113)” (akt. Ercan, 2001, s. 157). Küçük toprak sahiplerini zor durumda bırakarak, onları büyük ölçüde ücretli tarım işçilerine dönüştüren bu süreç, özellikle İngiltere’de oldukça sarsıcı şekilde yaşanmıştır. İngiltere’de 1760 yılından itibaren özel ve genel Çitleme Yasası ile yaklaşık beş bin çitlenmiş arazi özel mülke dönüştürülmüş ve ortak kullanımda olan yaklaşık altı milyon dönüm arazi kişilere dağıtılmıştır (Hobsbawm, 2008a, s. 167-168). Bu anlamda, kapitalist özel mülkiyetin varlığı ve yoğunluğu mülksüzleştirme süreci olarak da okunabilir. Diğer bir ifadeyle çok sayıda küçük özel mülkiyet birleşerek az sayıda kişinin elinde devasa bir mülkiyet haline gelmiştir.

Toplumsal mülkiyet ilişkilerinde yaşanan bu dönüşüm, mülk birikiminde ve bunun iktisadi nosyonlarında da temel bir farklılığa işaret etmektedir. Mülk dağılımının verimli ve üretken olacak şekilde yeniden düzenlenmesi, yasal olarak güvence altına alınması kapitalist üretim yapısının mantıklı bir sonucudur. Şimdiye kadar hem genel hem de özel anlamda genellikle kendi dar sınırları içinde ve pazarın yarattığı baskı olmaksızın yapılan tarımsal üretim artık belirli ekonomik kısıtlar altında yürütülmektedir. Bu temel zorunluluklar; rekabet, birikim ve kar-maksimizasyonu şeklinde sıralanabilir. (Wood, 2002. s. 36-37). Rekabet olgusu, piyasaya yönelik üretim yapmak zorunda olan üreticileri genelleştirilmiş üretim koşullarına tabi kılarak mülksüzleşme sürecinin temel dinamiklerinden biri olmuştur. Rekabet gücüne sahip olmayan üreticiler bu mülksüzleşme dalgasında mülkiyet haklarını kaybederek –

³ Aslında mülksüzleştirme ve ilkel birikim tartışmaları, kapitalizmin tahliline ilişkin analizlerde önemli bir yer tutmaktadır. İlkel birikim tarihsel bir aşama mıdır? Yoksa kapitalizmin yapısal bir özelliği midir? Bu soru, bu çalışmanın sınırlarının oldukça ötesindedir. Fakat mülksüzleştirme kavramına kısaca değinmek gerekirse, David Harvey’in analizlerinde ‘mülksüzleştirme yoluyla birikim’ (accumulation by dispossession) kavramı önemli bir yer tutar. Harvey 1970’lerden bu yana mülksüzleştirme politikalarının hız kazandığını belirtir ve kuşkusuz bu durum kapitalizmin krizleriyle ilişkilidir. “[S]ürdürülebilir bir temelde, genişletilmiş yeniden üretim yoluyla birikime gidilemeyişi mülksüzleştirme yoluyla birikim yönündeki çabalarındaki artışla paralellik göstermiştir” (Harvey, 2004, s. 24). Yani mülksüzleştirme, birikiminin tıkanıp noktada geçerli bir birikim mekanizması olarak devreye girmektedir. Harvey’in analizini eleştiren Otonom ekolü ise mülksüzleştirmenin birikimin aracı değil, birikimin kendisi olduğunu söylemektedir. Öte yandan, mülksüzleştirme süreçlerinin neden olduğu proleterleşme ve güvencesizleşmenin de birikim analizlerine dahil edilmesi gerekmektedir. Çünkü mülksüzleştirmenin tek sonucunun mülkiyette yoğunlaşma olduğu söylenemez. Mülksüzleştirme, kapitalizmde metalaşma [metalaşma piyasalaşmaya eşit değildir] dalgasını da birlikte getirmektedir. Ör: Emek-gücünün metalaşması, yeni değerlendirme alanlarının oluşması, vb.

kendi bedeninin mülkiyetinden başka hiç bir şeye sahip olmayan -ya sanayide ya da tarımda çalışan ücretli işçilere dönüşmüşlerdir.

Daha önce servet ve sermaye ilişkisinde değinilen birikim mantığı, kapitalizm öncesi toplumsal yapılardan farklı olarak, kapitalist üretimin sürekliliğini sağlayan sermaye birikimine karşılık gelmektedir. Bu nedenle mülkiyet ilişkisi, üretim süreci içerisinde incelenecek olursa üretim araçlarının mülkiyetinden bahsedilebilir. Artık söz konusu olan, üretim araçlarının mülkiyetine sahip olanlar ile salt emek-gücünün mülkiyetini elinde bulunduranlar arasındaki mülkiyet ilişkisinin, üretici güçler ve üretim yapısının organizasyonu (üretim tarzı) doğrultusunda hangi biçimlere büründüğüdür. Kuşkusuz oldukça dar anlamda ve teknik olarak ifade edilen bu ilişki, örneğin toplumun bilgisi olarak ifade edildiğinde daha soyut görünen ancak üretimin bilgisi olarak hangi ilişki biçimini gerektirdiği sorulduğunda zorunlu olarak toplumsal bağları da gündeme getiren biçimde, genel anlamıyla ele alınacaktır.

2.3 TOPLUMSAL BİR İLİŞKİ OLARAK MÜLKİYET

Mülkiyetin, kapitalizmin ilk dönemlerinde nasıl farklılaşarak kapitalist özel mülkiyete dönüştüğü tarihsel bir çerçevede kısaca aktarıldı. Ana akım iktisat disiplininin sınırları içerisinde değerlendirildiğinden özellikle toprak mülkiyetindeki dönüşüm üzerinde duruldu ve yanı sıra bu dönüşümün yol açtığı, ‘ücretli emek’ olarak da ifade edilen özgür emek-gücüne vurgu yapıldı. Çünkü genelleşmiş bir kapitalist üretim tarzı için emeğini ‘özgürce’ satabilen ancak emeğinin nesnel koşullarından koparılmış işçinin yaratılması gerekmektedir. Bu, tarımsal üretimin kapitalist biçimi için geçerli olduğu kadar sanayi üretimi için de geçerlidir. Tarımda doğrudan üreticilerin toprak mülkiyetinden dışlanması üzerine yaşadığı bu süreç, basit üretim yapan zanaatkarların da emek araçlarını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. En başta kendi üretim araçlarıyla kapitalistin hesabına çalışan zanaatkar, ‘meta üretimi kapitalist meta üretimine dönüştükçe’ kapitalist mülk edinme yasalarının acımasız süzgecinden geçerek ücretli emek ordusuna katılacaktır.

Marx'ın kapitalizmde değer yaratma ve sermaye birikim sürecine dair ayrıntılı analizi, kapitalist özel mülkiyet ilişkisini birikim sürecinin zorunlu bir önvarsayımı olarak ele alır. Köle emeğinden farklı olarak emek-gücünün⁴ mülkiyetine sahip işçinin, özgürce mübadele ilişkisine girebilmesi ve emek araçlarının mülkiyetinin kapitalistin elinde olması gerekmektedir. Yani kapitalist özel mülkiyet ilişkisi en başta 'ücretli emek' ve emekten koparılan 'üretim araçlarının' özel mülkiyeti biçiminde görünür. Kapitalist özel mülkiyet, kapitalist üretim ilişkisi için zorunlu bir önkoşuldur ama aynı zamanda, üretim ilişkileri de feodal unsurlarından sıyrılarak kapitalist ilişkilere büründükçe özel mülkiyet rejimi kendini tam anlamıyla gerçekleştirebilir. Üretim, *"...kendi özünde yatan yasalara uygun olarak ne oranda kapitalist üretim haline gelirse, meta üretiminin mülkiyet yasaları da o oranda kapitalist mülk edinme yasalarına çevrilir"* (Marx, 2011, s. 568).

Oysa klasik iktisatçılar açısından özel mülkiyet kavramı, kapitalizm öncesi toplumlarda da aynı anlama gelmektedir: bir nesne üzerinde bireysel tasarruf hakkı ya da çalışma yoluyla biriktirilen değerler üzerindeki hak. Buna göre özel mülkiyet, emek harcanarak elde edilmekte ve mübadele yoluyla el değiştirerek toplumsallaşmaktadır. Ancak bu yaklaşım deyim yerindeyse başlangıç koşullarına bağımlılığı deterministik bir çerçevede sunmaktan ibarettir. Aksi halde birikimin kaynağını açıklamak için toplumsal mübadelenin özünde hırsızlık olduğunu öne sürmek gerekecektir. Eşdeğerlerin mübadelesi;

"...bize onların nasıl meta sahipleri haline geldiklerini ve metaların başlangıçta nasıl mülk edinildiklerini anlatmaz. Ama değer olarak meta, sadece nesnelleşmiş emeği temsil ettiği ve dolaşım açısından bakıldığında 'yabancı metalar, yani diğer insanların emeği, ancak kişinin kendi emeğine yabancılaştırması sayesinde mülk edinilebileceği için, değişimden evvel metadaki mülkiyetin...doğrudan sahibinin emeğinden kaynaklanıyor gibi görüldüğü, emeğin de ilk mülk edinme biçimi olarak....mülkiyet üzerindeki yasal hak olarak görüldüğü sonucuna varılır.' Klasik iktisatçıların 'bireyin kendi emeğinin sonucu olan mülkiyet, burjuva toplumunun temel önvarsayımı olmalıdır' (Marx, Grundrisse, Almanca Baskı s. 902, 903) demeleri bu anlama gelmekteydi" (Rosdolski, 2012, s. 193-194).

⁴ Emek ile emek-gücü arasındaki fark Engels kaleme alınan, Marx'ın Ücretli Emek ve Sermaye kitabının önsözünde yalın şekilde aktarılmaktadır.

İşte temelinde ‘bireyin kendi emeği’ olduğu öne sürülen fakat sürekli olarak başkasının emek ürünlerine el koymaya dayanan bu birikim, ancak ücretli emek ilişkisi içinde açıklanabilecektir. Bu nedenle kapitalist özel mülkiyetin toplumsal sonuçlarını kavrayabilmek için üretim araçlarının mülkiyetini ve mülkiyet sayesinde elde edilen toprak rantı biçimindeki geliri ücretli emekle bağlantılı düşünmek gerekmektedir.

2.3.1 Sermaye Birikimi ile Ücretli Emek Arasındaki İlişki

Marx’ın Fransız sosyalistlerine ve Proudhon’a karşı yönelttiği en temel eleştirilerden biri, ücretli emek kategorisini ortadan kaldırmadan, ‘eşdeğer’ bir mübadele yaratmak üzere öne sürülen hiçbir çözümün, kapitalist üretim tarzının dışına çıkamayacağıdır. ‘Mülkiyet hırsızlıktır’ diye yazdığı ünlü çalışmasında Proudhon, adil olmayan bu ücret ilişkisine dair şöyle demektedir;

“Deniyor ki kapitalist işçilerin gündeliklerini ödemiştir; kapitalistin her gün çalıştırdığı işçi sayısı kadar gündelik ödediğini söylemek daha doğru olur. Bunlar hiç de aynı şey değildir. Çünkü işçilerin birliğinden ve ahenginden, çabalarının eş zamanlılığından ve örtüşmesinden kaynaklanan o muazzam kudretin ücretini ödemiş değildir kapitalist” (Proudhon, 2010, s. 117).

Yani Proudhon’a göre, emekçinin emek-gücünü kapitalistle mübadele ettiği bu değişim adil değildir. Çünkü işbölümünü gözetmez ve toplumsal emeğin yarattığı değer karşılığını ödemez. Marx’a göre ise toplumsal işbölümü sayesinde mübadele, eşdeğerlerin mübadelesine dönüşür. Ve aynı şekilde gelişmiş bir işbölümü gelişmiş bir eşdeğerler sistemini gerektirir. Marx;

“ ‘değişim ve değişim değerinin vs. başlangıçta (zamanında) veya özünde (uygun biçimleri içinde) bir evrensel özgürlük ve eşitlik sistemi olup, para ve sermaye vs. yoluyla bozulduğunu savunan sosyalistlerin (özellikle de sosyalizmi, burjuva toplumunun Fransız Devrimi ile dile getirilen ideallerinin gerçekleşmesi olarak ortaya koymak isteyen Fransız sosyalistlerinin budalalığında’ (Marx, Kapital I, s. 178-79, not 1 [s. 84, dipnot 26]) bu durumun bir eşini görmüştür. Hepsinden önce Proudhon’u düşünen Marx, bu sosyalistlere şöyle yanıt verir: ‘Değişim-değeri ya da daha açıkçası para

sistemi, aslında eşitlik ve özgürlük sistemidir ve sistemin daha ileri gelişiminde bunların karşısına çıkan bozukluklar, sisteme içkin olan bozukluklardır ya da tam da eşitsizlik ve tutsaklığa dönüşen, eşitlik ve özgürlüğün gerçekleşmesidirler' (Marx, Grundrisse, s. 248-49 [Cilt 1, 170])" (Rosdolski, 2012, s. 200).

O halde, kapitalistin kazancını yaratan eşdeğerler mübadelesi değilse, kaynağının ne olduğu sorusunu yanıtlamak bundan sonraki adım olacaktır. Bu süreci bütünsel olarak karşılayan kavram, öncelikle üretim içinde anlaşılmaya çalışılacak olan sermaye birikimidir. İktisatçılar sermayenin her çeşit hammadde, emek aletleri ve üretim-geçim araçlarından oluştuğunu öne sürerler. Ancak nasıl ki bir zenci belirli koşullar altında köle olarak değerlendiriliyorsa bir pamuk eğime makinesinin de belirli koşullar altında sermaye durumuna gelebileceği söylenmelidir. Bu koşullardan koparıldığı anda artık sermaye değildir (Marx, 1992, s. 33-34). Sermaye, Locke bölümünde de değinildiği gibi tek başına mülk birikimine yarayan emek araçları ya da mülk birikiminin kendisi değildir. Sermaye, sermaye biçiminde mülk birikimine ve asıl olarak bunun *sürekliliğine* işaret eder.

Özel mülkiyetten farklı olarak kapitalist özel mülkiyet ilişkisi, işte bu sürekliliğin yaratılmasını sağlayan koşullara zemin hazırlar ve bu doğrultuda genişleyerek tüm üretim alanlarına gittikçe daha fazla nüfuz eder. Burada birikim olarak bahsedilen “...sermayenin gittikçe büyüyen boyutlar içinde yeniden üretiminden ibarettir” (Marx, 2011, s. 562). Üretimin genişleyerek yeniden başlayabilmesi için, bir önceki üretimde elde edilen artığın bir kısmı, bu sermayenin üzerine eklenmiş şekilde tekrar üretime başlanması gerekmektedir. Bu üretimin amacı da bir önceki gibi bir artık yaratmak ve değişim değerine yönelik (mübadele amacıyla) üretim yapmaktır. Artığın yaratıldığı alan üretim alanı (volarizasyon) iken, kendini gerçekleştirdiği alan dolaşım alanıdır (realizasyon). Üretim alanında yaratılmış değerler, dolaşım alanında, yeniden üretimin başlamasını sağlayacak para biçiminde sermayeye dönüştürülür. Üretim sonunda elde edilen değer hammadde, üretim araçları ve ücretlerden oluşan üretim masraflarını ve bir artığı içerir.

Maliyetler ve sermayedarın zorunlu harcamaları ayrıldıktan sonra, kalan kısım ile üretim sürecinin bileşenleri satın alınarak tekrar yeniden üretime başlanır. Marx bunu Para-Meta-Meta'-Para' formülüyle ifade eder. Bu formül hem üretim hem de üretim döngüsünü

sağlayan dolaşım alanını içermektedir. Formüldeki Meta' ve Para' yaratılan yeni değere karşılık gelir. Meta' üretim alanında yaratılan yeni değer iken, Para' bu değerın dolaşım alanında realize olmuş para-sermaye cinsinden ifadesidir. Özetle, genişleyen yeniden üretim sonucunda elde edilen artık, üretim sürecine tekrar tekrar girer. Bu ilişki toplumun geneline yayıldıkça, toplumsal ilişkiler gittikçe daha fazla kapitalist üretim ilişkilerine gömölür ve kapitalist mülkiyet yasaları toplumun geneline hakim olur.

Kapitalist özel mülkiyetin izini sürmek ve el koyma yasalarını anlayabilmek için bu artığın, Marksist terminolojide geçtiğı şekilde artı-değerin, karakterine ve bunu elde etme yöntemine kısaca değinmek gerekmektedir⁵. Bu sayede özel mülkiyet 'biçimlerini' anlamak için temel bir perspektif sunulabilecektir. Yukarıda genel şekilde ifade edilen üretim süreci, Marx'ın çalışmalarında, esas olarak Kapital'de, sunuş yöntemi de bunun üzerine inşa edilmiş şekilde (bkz. Rosdolsky, Marx'ın Kapitalinin Oluşumu) ayrıntılı aktarılmıştır. Kapitalist üretimde, eşdeğerlerin mübadelesinin yapıldığı piyasaya yönelik meta üretimi yapılır. Metanın hem satılabilmesini sağlayacak bir kullanım-değeri yani '*değişim değerinin maddi özü*' (Marx, 2011, s. 189) hem de eşdeğerleriyle mübadelesine imkan veren bir değişim değeri olmalıdır. Ancak her türden metanın birbiriyle mübadele edilebilmesi için ortak bir birim gerekmektedir. Adam Smith, geyik-kunduz örneğini vererek bir geyiğı avlamak bir kunduz avlamaktan iki kat daha fazla emek gerektiriyorsa doğal olarak bir geyiğın iki kunduzla mübadele edileceğini söyler. (Smith, 2006, s. 53). Smith, değerin kaynağını emek olarak görmekle birlikte, değerin ölçüsünü salt gerekli emek miktarına indirgemez. Değerin harcanan emek miktarına göre belirlendiğini söyleyen emek-değer kuramı, kapitalizm öncesi toplumlarda geçerlidir. Toprağın mülk edinilmesi ve sermaye birikiminden sonra, kuram geçerliliğini yitirmiştir. Adam Smith'in toplama teorisine göre metaların değeri artık; ücret, kar ve rantın toplamından oluşmaktadır. (Yakar-Önal, 2004, s. 87). Ancak bu ikili yaklaşım Smith'in fiyat ve rant yaklaşımlarında tutarsızlığa yol açmıştır.

Smith'in kuramını daha tutarlı bir biçimde geliştiren klasik iktisatçı David Ricardo, bir malın değerini belirleyen şeyin o metanın üretimi için gerekli emek miktarı olduğunu ifade

⁵ Değer kuramı için bkz. Elson, D., 2005; "Emek Değer Teorisi", Conatus, Sayı: 5 ve Ercan, F.; 2006, "Değer Teorisi: Kapitalizmde İçsel İlişkilerin Örgütleyicisi", Kapitalizmi Anlamak, Dipnot Yayınları, Ankara.

eden emek-değer teorisinin her zaman geçerli olduğunu kabul eder. Ancak buradan yola çıkarak artı-değer kavramına ulaşamaz. Ricardo'nun hatası ya da kavramsal sınırı, fiyatlarla değerleri aynı soyutlama düzeyinde ele almasıyla ilişkilidir (Savran, 1997, s.20).

Marx'ın emek-değer kuramı ise değerlerle fiyatları birbirinden ayırır, metanın ikili karakterini öne çıkararak her metanın içerdiği emek miktarı doğrultusunda değer taşıdığını söyler. Fakat bunu söylerken bir soyutlama daha yapar. Bu soyutlama pratikte, emek ile emek-gücünü birbirinden ayırıp tüm emek türlerini birbiriyle eşitleyerek mübadele eden kapitalist sistemin ifadesinden ibarettir: Soyut emek⁶. Marx'ın analizinde soyut emeğe pratik bir doğruluk kazandıran şey, kapitalist ilişkilerin bir sonucu olması değil kapitalist toplumsal ilişkilerin soyut emeğin diğer emek biçimleri üzerinde egemenlik kurmasıdır (Ercan, 2006, s. 38). Bu sayede farklı somut emekler, mübadele sürecinde salt emek-zamanı olarak ifade edilebilir.

Emek ürünü olan metaların, eşdeğer bir mübadele sonucunda el değiştirdiği belirlendikten sonra birikimin ortak ölçü birimi cinsinden ifadesine bakılabilir. Daha önce ifade edildiği gibi üretim başlamadan önce kapitalist, hammadde ve üretim araçlarının yanı sıra üretimde kullanacağı emek-zamanını (emek miktarını) piyasadan ücretli emek ilişkisi sayesinde satın alır. Emekçi, emeğinin ya da bedensel bütünlüğünün tümünü değil, emek-gücünü belirli bir süreliğine kapitalistin hizmetine sunar ve karşılığında bir ücret alır. Fakat emek-gücü diğer metarlardan farklı bir özelliğe sahiptir. Bunun nedeni, diğer metarlardan farklı olarak emek-gücünün '*...kullanım değerinin özgül bir kullanım değeri, değer kaynağı olması, kendisinin sahip bulunduğundan daha fazla değer kaynağı olmasıydı*' (Marx, 2011, s. 195).

Emek-gücünün değeri, onun yeniden üretimi için gerekli geçim araçlarının değerine göre belirlenir. Her metada olduğu gibi, bu geçim araçlarının değeri, içerdikleri emek-zamanıdır. Bunların piyasadaki karşılığı *ücretini* oluştur. Ücretine karşılık gelen süre boyunca çalışarak yarattığı değer ise bundan çok daha fazladır. Marx (2011, s. 189-196), emekçinin toplam çalışma süresini değer cinsinden, karşılığı ödenmiş emek-zamanı ve karşılığı ödenmemiş emek zamanı olarak kavramsallaştırır. Karşılığı ödenen kısım, emekçinin ücretini

⁶ Burada ayrıntılı değinilememekle birlikte, somut emek ile soyut emek arasındaki ayrım, Marx'ın emek-değer kuramı açısından son derece kritiktir.

oluşturur. Karşılığı ödenmeyerek el koyulan kısım ise birikimin kaynağı olan artı-değere tekabül eder.

Peki bu hesaplamalar nasıl yapılmaktadır? Yani en başta belirtildiği gibi geçim araçlarının ve üretilen metaların değerini belirleyen nedir? Belirli bir soyutlama düzeyinde çerçevesi çizilen ancak farklı emek türlerini ve üretim alanlarını içeren *'bu simyanın içeriği gerekli toplumsal emektir'* (Dumenil ve Levy, 2009, s. 98). İşte üretim başlamadan önce kapitalistin bildiği şey budur. Satın alınan emek-gücü söz konusu işkolundaki ortalama beceriye sahip olmalı ve söz konusu meta da o metanın üretimi için toplumsal olarak gerekli emek-zamanı harcanarak üretilmelidir. Aksi halde ortalamanın üzerinde harcanan emek-zamanı değer üretmeyecektir. Kapitalistin üretim sürecine dair bütün amacı, sermaye birikimini sağlamak üzere artı-değeri en çoklaştıracak şekilde üretim sürecini örgütlemektir. Yani karşılığı ödenmemiş emek-zamanının, karşılığı ödenmiş emek-zamanına oranını arttıracak uygulamalar geliştirilmeye çalışılır. Somutlaşmış diğer bir ifadesi ise emeğin aldığı ile ürettiği arasındaki farkı açmaktır (Harvey, 2010, s. 125).

Bu iki şekilde gerçekleştirilebilir. Ya işgünü saatleri uzatılarak karşılığı ödenmeyen emek-zamanı arttırılır ya da yeni tekniklerin sağladığı verimlilik artışıyla *'karşılığı ödenmemiş emek-zamanının'* *'karşılığı ödenmiş emek-zamanına'* oranı arttırılır. Karşılığı ödenmeyen emek zamanındaki artış hem emeğin hem de üretim araçlarının, sermayenin denetimi altında olması sayesinde (Harvey, 2010, s. 125) ve bu devam ettiği müddetçe sağlanır. İşgünü saatlerini uzatarak mutlak artı-değer oranını arttırmaya imkan veren işgünü yasaları ve enformel yöntemler, Kapital'in Üçüncü Kısımında yer alan İşgünü bölümünde (s. 228-289) çarpıcı şekilde aktarılmaktadır. İkinci yöntem ise gerekli emek-zamanını kısaltarak görece artı-değer oranını arttırmaktır. Bu da verimlilik artışıyla yani yeni tekniklerin ve makinelerin gelişimiyle sağlanmaktadır. Emeğin toplumsal üretici güçlerinin gelişmesine dayanır (Marx, Teoriler III. s. 449, akt. Rosdolsky, 2012, s. 243).

En başta emekçilerin emek araçlarından koparıma sürecinden kısaca bahsedilmişti. Ücretli emek ilişkisinin kurulmasını sağlayan şartlardan biri buydu. Şimdi ise bunun bir başka sonucu görülmektedir. Çünkü makine ve teknikler de daha eski üretim süreçlerinin emek ürünleridir. Yani toplumsal olarak düşünülürse emekçi, her üretim sürecinde kendini sermayeye bağlayan bağları ve artı-değer sömürsünde artışa imkan veren araçları

üretmektedir. Emekçi açısından görünümü bu iken, sermaye açısından birikim ve birikim oranlarında artış anlamına gelir. Geline kavramsal nokta, bu çalışmanın argümanlarından ilkinin ve üretimin bilgisini koruma altına alan genelleşmiş bir patent rejiminin *en temel gerekçesini* oluşturmaktadır. Bu nedenle birikmiş emekten başka bir şey olmayan makine ve tekniklerin, kapitalist üretim ilişkileri açısından ne anlama geldiği makine kısmında kısaca incelenecektir.

Kapitalist Özel Mülkiyetin ‘Geleceği’ ve Politik Sonuçları

Toplumsal bir faaliyet olan sermaye birikiminin yönelimleri ve sonuçları ancak çelişkiler gözetilerek kavranabilir. Aynı durum kapitalist özel mülkiyet ile özel mülkiyet arasındaki fark için de geçerlidir. Bu analiz aynı zamanda kapitalist sistemin geleceğine yöneltilmiş politik bir soru olma potansiyelini taşır. En başta, yasa ve haklar şeklinde fetişleşmiş, gizemli ve kendinden menkul bir kavram haline gelen mülkiyetin hangi toplumsal ilişkiler sonucunda ortaya çıktığı sorusu sorulmuştur. Ve aktarılan tartışmalarda;

“Başlangıçta mülkiyet hakkı, bize insanın kendi çalışmasına dayanıyormuş gibi gelmişti. (...) Şimdi ise mülkiyet, kapitalist bakımından karşılığı ödenmeyen yabancı emeğe ya da bunun ürününe el koyma hakkı, işçi bakımından kendi ürününe sahip olma olanaksızlığı olarak görünüyor. Mülkiyet ile emek arasındaki ayrılma, görünüşte bunların özdeşliğinden doğmuş olan bir yasanın zorunlu sonucu oluyor” (Marx, 2011, s. 565).

Bir şeye sahip olmadan önce ona *sahip olma hakkı* ya da *sahip olma olanaksızlığında* somutlaşmış kapitalist özel mülkiyet yasaları, kapitalist üretim ilişkilerinin sürekliliğini sağlamaktadır. Bu yasalar, toplumsal ilişkilerin gizemli bir hale bürünmesini de sağlar. Üretim ilişkileri toplumun geneline yayıldıkça, yasalar da genelleşir.

Genişleyen toplumsal yeniden üretimin yarattığı zenginlik, toplumsal açıdan muazzam bir kutuplaşmayı beraberinde getirir. Özellikle birikimin tıkanıp bunalım süreçlerinde ve bunalımları aşmaya yönelik yeniden yapılandırmalar sonucunda, toplumun ara katmanları dahi iki kutuptan birine dahil olur. Bir tarafta üretim araçlarından yoksun, emek-gücünü satarak yaşayan ve sayıları gün geçtikçe artan mülksüz emekçi yığınları diğer tarafta başkasının emek ürünlerine el koyarak yaratılan tüm toplumsal zenginliğin sahibi haline gelen

daha az sayıdaki sermayedar. Tüm toplumsal üretim ilişkileri, temelde bu iki karşıt sınıf arasında örgütlenir. Ancak sürekli üretim sonucunda sınırsızca gelişen üretici güçler, sermaye sınıfı açısından bir başka tehlikeli duruma işaret eder. “...o dev üretim ve mübadele araçlarını peyda etmiş olan burjuva toplumu büyüler yaparak çağırdığı cehennem kuvvetlerine artık söz geçiremeyen büyücünün durumuna..” (Marx ve Engels, 2013b, s. 26) düşer.

Sermayenin karını arttırmak üzere çağırdığı bu cehennem kuvvetleri yani üretici güçler, öyle bir düzeye ulaşır ki artık kapitalist mülkiyet ilişkilerinin gelişimini sağlayamaz olur. Tersine bu mülkiyet ilişkileri, üretici güçler için artık bir ayakbağı haline gelmiştir. Bu durum kapitalist mülkiyet ilişkilerinin varoluşunu tehlikeye sokar (Marx ve Engels, 2013b s. 27). Marx bunun siyasal sonucunu şu şekilde özetlemektedir: “Mülksüzleştirilenler, mülksüzleştirilir” (Marx, 2011, s. 729). Bu tahlil, bir yandan sürekli toplumsallaşırken bir yandan kendi karşıtını üreten kapitalist sistem içerisinde, kapitalist mülkiyet ilişkilerinin toplumsal üretici güçlerdeki gelişim açısından artık ayakbağı haline geldiği noktada ortadan kalkmak zorunda olduğunu ve bunun da ancak devrimci potansiyele sahip emekçi sınıfın yapabileceğini ortaya koyar.

Yani kapitalist özel mülkiyet insanlık tarihinde zorunlu bir uğraktır. Ancak ebedi bir ilişki değildir. Üretici güçlerin gelişimini sürekli koşullayan kapitalist sistem, üretim araçları-teknikleri, işbölümü ve yetkinlik hususlarında toplumsal üretkenliği muazzam bir düzeye taşır. Bu noktada, sermayenin kendisi bu gelişimi sınırlamaya başlar. Üretici güçlerin özgürce gelişimi için kapitalist özel mülkiyet ortadan kaldırılmalıdır. Kapitalist özel mülkiyeti ortadan kaldırarak yerine toplumsal mülkiyeti koyacak olan temel devrimci güç de, *ücretli emeği* oluşturan sınıftır. Çalışma koşullarına, ücretlere yönelik bir dizi ekonomik talep içeren emekçi sınıfın mücadelesi siyasallaştıkça, nihai hedefi bu olan bir mücadeleye dönüşecektir.

2.3.2 Makine Kavramının Analizi

“Makine ancak işçiler yığınsal olarak bulunduğu zaman işlerlik kazanabilir ve işçilerin sermayeye oranla yoğunlaşmalarının sermayenin tarihi önvarsayımlarından biri olduğunu gördük. Makine eksik olan emek-gücünü tamamlamak için değil, yığınsal

olarak bulunan emek-gücünü gereken düzeye indirmek için sahneye çıkar” (Marx, 2008, , s. 555).

Bir özel mülkiyet biçimi olan fikri mülkiyet tartışmalarında, kapitalist özel mülkiyetin iki özelliğinin üzerinde durulduğu söylenebilir. Bunlardan ilki hem başkasının emek ürünlerine el koyma aracı hem de üretim sürecinin bizatihi ürünü olan makinelerdir. Diğer ise şimdiye kadar değinilmeyen ve daha dışsal bir kategori, bir sonuç olarak değerlendirilecek rant kavramıdır. Bu çalışmada da, fikri mülkiyet yasalarının kapitalist özel mülkiyet düzlemindeki en çok tartışılan iki izdüşümüne, yani üretimin bilgisini temsil eden makine ve teknikler ile teknoloji rantını içeren artık-kar ilişkisine odaklanılmıştır. Rant ilişkisinin analizi mülkiyet tartışmalarında en son bölüme eklenmiştir. Bu alt başlıkta ise özellikle makinenin kapitalist sistemdeki toplumsal işlevi ve neye karşılık geldiği tartışılacaktır.

Henry Braverman (1998, s. 127-128), makine ve teknoloji tarihi üzerine yapılan çalışmaların iki temel perspektif üzerinden şekillendiğini aktarır. İlk yaklaşım makineyi ve makinelerin gelişme şartlarını kendi içsel sınırları içerisinde değerlendirmektedir. Bu yaklaşım meseleyi tamamen teknik bir açıdan ele alır. Buna göre makinenin otomasyon derecesi, tasarımcının sürekli hareketi sağlayan mekanizmayı yaratma başarısıyla ilgilidir. İkinci analiz ise makineyi toplumsal bir ilişki çerçevesinde kavrar. Emek ve emek-süreci ile bağlantılı şekilde analiz eder. Marksist perspektif açısından, otomasyonun üretim sürecine dahil edilmesi salt teknik bir gerekçe değil mevcut karlılık ve emek üzerindeki tahakküm derecesi gibi durumlarla ilişkilidir⁷. Braverman bunu özellikle bir emek süreci içerisinde değerlendirmiş ve emek üzerindeki etkileri üzerinde durmuştur.

Marx’ın kapitalizm tahlilinde makine, emek açısından kritik bir eşiğe tekabül eder. Kapital çalışmasının ‘Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları’ bölümünde bu eşiği, sermayenin emek ile kurduğu (birbirini içeren) iki farklı ilişki biçimi üzerinden aktarır. Her şeyden önce kapitalist ilişkilerin gelişmesiyle, üretim süreci artık bir sermaye süreci haline gelmiştir.

⁷ Aslında Alfred Sohn-Rethel otomasyon ile kapitalistin emek süreci üzerindeki denetimi arasındaki ilişkiye dair önemli ve ilginç bir vurgu yapar. Otomatikleşme mümkün olmasaydı kapitalist üretim süreci gerçekleşmezdi. “Kapitalist girişimcinin perspektifinden kendi sorumluluğunda olan üretim sürecinin temel niteliği, kendi başına işlemek zorunda oluşudur. Kapitalistin denetim gücü, emek sürecinin kendi kendine işleyen ya da 'otomatik' niteliğine ilişkin bu koyuta dayanır. Otomatizme dair bu çok önemli koyutun kaynağı üretim teknolojisinde değil, kapitalist üretim ilişkilerindedir” (Sohn-Rethel, 2011, s. 131).

“Eskiden bağımsız olarak kendisi için çalışan köylü, çiftlik kiracısı için çalışan gündelikçi haline geldiğinde, lonca üretim tarzında geçerli olan hiyerarşik eklemlenme yerini, zanaatçıyı ücretli işçi olarak kendisi için çalıştıran sermayenin basit karşıtlığına bıraktığında....toplumsal belirlenimleri başka türlü olan üretim süreçleri, sermayenin üretim sürecine dönüşmüştür” (Marx, 2011, s. 782).

Sermaye ve emek arasındaki bu ilişki, kapitalist üretim sürecinin yol açtığı genel sömürü; **sermayenin emek üzerindeki biçimsel boyunduruğu** olarak tanımlanmaktadır. Bu süreç sermayenin kendinden önceki üretim koşullarını devraldığı ve bu koşullara kendi zorunluluklarını uyguladığı süreçtir. Sermayedar geleneksel emek süreçlerini denetim altına alarak, karını ençoklaştırmaya çalışır. Bunlar daha önce ifade edildiği gibi mutlak artı-değeri arttırmaya yönelik uygulamalardır. Sermayedarın, eski üretim tarzının araçları ve yöntemlerini devralarak kendi yasalarını uyguladığı bu dönem manifaktür olarak adlandırılır.

Temel amacı artı-değer üretmek olan sermayenin bu devrimci dinamiği, bir yandan eski teknik ve yöntemleri kullanırken bir yandan da geleneksel emek sürecini sürekli kendi yasaları doğrultusunda kökten biçimde değiştirmektedir. Toplumsal emeğin yanı sıra doğanın üretken gücü de sermaye sürecinin hizmetine sunulur. Daha önce işçinin benzer aletlerle yaptığı benzer işlemleri artık makine kendi aletleriyle yapmaktadır (Marx, Kapital, akt. Braverman, 1998, s. 128). Marx, geleneksel üretim tarzını parçalayarak büyük fabrika ve otomasyonla açığa çıkan bu ‘yeni’ emek-sermaye ilişkisini ise **sermayenin emek üzerindeki gerçek boyunduruğu** olarak tanımlamaktadır.

Artı-değeri arttırmak için çalışma sürelerini uzatarak karşılığı ödenmeyen kısmın arttırıldığına ya da makineleşme yoluyla **toplumsal olarak gerekli emek-zamanın** en aza indirildiğine daha önce değinilmişti⁸. Bunlardan ikincisi ancak

⁸ Bu iki artı-değer elde etme biçimi genellikle birlikte uygulanmaktadır. Ancak mutlak artı-değer sömürüsü, insan doğasının sınırları nedeniyle sömürde sürekli-kesintisiz bir artış sağlayamaz. Bir işgünü, emekçinin kendini yeniden üretmesine imkan veren dinlenme, uyku, yemek yeme gibi zorunlu faaliyetlerle kısıtlanmıştır. (Kuşkusuz tıpta ve genetik gibi yeni ortaya çıkan bilimlerin gelişmesinin bunun üzerindeki etkileri unutulmamakla birlikte) İnsan bedeninin sınırları, mutlak artı-değer sömürüsünün nesnel sınırlarını oluşturur. Öte yandan makineleşme ve teknikte artış mutlak-artı değer sömürüsünde azalmaya değil, aksine daha etkin uygulanmasına imkan vermiştir. Ve teknik ilerlemenin yavaşladığı dönemlerde yahut sermaye yatırımının daha az olduğu sektörlerde yaygın şekilde uygulanan sömürü biçimi olagelmıştır.

“Emeğin toplumsal üretici güçleri ya da doğrudan doğruya toplumsal, toplumsallaşmış (ortak) emeğin üretici güçleri, el birliği, işlik içerisinde iş bölümü, makinelerin uygulanması ve genel olarak üretim sürecinin doğa bilimi, mekanik, kimya vb.nin belirli amaçlar için bilinçli uygulanmasına dönüştürülmesi, teknoloji vb., keza bütün bunlara uygun düşen büyük ölçekli çalışma vb. aracılığıyla vücut bulur” (Marx, 2011, s. 786).

Bu nedenle bütün toplumsal bilgi birikiminin ve doğa bilimlerinin ‘bilinçli bir uygulama alanı olan kapitalist üretimde’, makine artı-değer sömürüsü açısından oldukça kritik bir öneme sahiptir.

Makine ve makineyle birlikte gelişen fabrika sistemi, toplumsal emek ile toplumsal bilgi birikimini doğa güçleri vasıtasıyla harekete geçiren kapitalist üretimin en sembolik veçhesidir. Eğer feodalizmden kapitalizme geçiş süreci ve kapitalizmin kendini özel mülkiyet yasaları biçiminde ortaya koyması, (yukarıda ücretli emek olarak ifade edildikten sonra) bu defa emek araçlarının üretim araçlarına dönüşüm hikayesi olarak okunursa, makineleşme düzeyi ile kapitalist üretimin geldiği aşama arasında dolaysız bir bağ kurulabilir. Bu nedenle çalışmanın bütününde, patent yasaları ile kapitalist gelişme arasında (üretim ve dolaşım alanları birlikte gözetilerek) bir bağ inşa edilmeye çalışılacaktır.

Ancak burada ifade edilen gelişme sadece ‘üretici güçlerin gelişimi’ değil, yanı sıra kapitalist ilişkilerin tüm toplumsal faaliyetlere nüfus edebilme ve tüm toplumsal ilişkileri meta ilişkisine dönüştürebilme kapasitesidir. Makine bu iki yönü de gözler önüne serer. Hem yabancılaştırmanın hem de toplumsal emeğin en yalın ifadesidir.

“Emek, zenginler için şaheserler yaratır, ama işçi için yarattığı yoksunluktur. Saraylar yaratır, ama işçi için yarattığı izbe barakalardır. Güzellik yaratır, ama işçi için yarattığı çirkinliktir. İnsan emeğini makinelerle ikame eder, ama işçilerin bir bölümünü barbarca işlerde çalışmaya iter ve diğer bölümünü de makineleştirir. Emek, zekâ [Geist] yaratır, ama işçi için saçmalık ve kretinizm yaratır”(Marx , 2012 s. 43-44).

Makineler kapitalist üretimde işçilerin ‘onlara sahip olamadığı’ ölçüde zincirlerini sermayenin ‘onlara sahip olduğu ölçüde’ zenginliğini arttırmayı garanti altına alır. Yani bir

yandan nesnelleşmiş emektir bir yandan da yatırılan sermayedir. *‘Makine kılığındaki nesnelleşmiş emek, bizzat emek süreci içerisinde, egemen bir güç olarak canlı emeğin karşısına dikilir’* (Marx, 2008, s. 548-549).

Bu ‘nesnelleşmiş emekte’ yani makine ve teknikte cisimleşen toplumsal bilgi birikimi toplumsal üretim süreçleri içerisinde bağımsız bir güç olarak ücretli emeğin karşısına çıkar. Daha gelişmiş makineler ve teknikler daha gelişmiş bilgi birikimini gerektirir, doğanın ve toplumun üretken güçlerini daha büyük oranda harekete geçirir. Makineleşme bilimsel birikimle orantılı olarak geliştikçe toplumsal emek sermaye biçiminde görünmeye başlar ve toplumun üretici gücü sabit sermaye ile ölçülür (Marx, 2008, s. 550).

Kapitalist üretimde makine, yatırılan sermayenin büyük bir kısmını oluşturan üretim faktörü olarak kabul edildiğine göre, sermayenin kendine dayattığı koşullar altında yapılan üretim açısından ne anlama gelmektedir? Bunu yanıtlayabilmek için makinenin hangi koşullarda üretim sürecine dahil edildiğine bakmak gerekmektedir. Makine üzerine ayrıntılı bir tartışma yürüten klasik iktisatçı Ricardo (2007), Ekonomi Politigin ve Vergilendirmenin Temel İlkeleri çalışmasının Makineler Üzerine kısmında emeğin makine ile ikame edilmesinin farklı sınıfların çıkarları üzerinde ne gibi etkileri olduğunu tartışır. Ve daha önce öne sürdüğü, makine ile ikamenin tüm sınıfların yararına olduğu fikrinin yanlışlığını kabul ederek başlar.

“Dikkatimi ekonomi-politik konularına çevirdiğim ilk andan bu yana, makinenin, herhangi bir üretim dalında emekten tasarruf edecek şekilde kullanılmasının genelin iyiliğine olacağını düşündüm...Bu görüşlerim toprak sahipleriyle kapitalistler açısından değişmiş değil ancak insan emeğinin makine ile değiştirilmesinin emekçiler sınıfının çıkarlarına çok zararlı olduğuna ikna oldum” (Ricardo, 2007, s. 335-337).

Buna göre, makinelerin emekçilerin yerini almasıyla, ücret fonları düşerek ilk başta emekçi sınıflar açısından işsizliğe neden olacaktır. Ricardo bunu tarım ve dokuma dallarından örnek vererek açıklar. Makine kullanımının genellikle emekçiler açısından zararlı olduğu sonucuna bilimsel yöntemlerle vardığının altını çizer. Ancak Ricardo’nun örneklerinde makine nedeniyle işsiz kalan işçilerin başka bir sektörde istihdam edileceği varsayımı da söz

konusudur. Marx Ricardo'nun bu varsayımını eleştirir ve bunun 'serbest ellerin' sayısında artışa yol açacağını ve olsa olsa yeni işgücünü istihdam edebileceğini, kapitalizmde işten çıkarılan işçilere iş bulan bir mekanizma olmadığını ifade eder (Marx, 1998b, s. 531-535).

Bu tartışma makine ve emek arasındaki ilişki üzerinden yürütülür. Ricardo bu olumsuz sonuç nedeniyle makine kullanımının teşvik edilmemesi gibi bir sonuç çıkarılmasını istemez. (Ricardo'nun sınıfsal konumuyla bağlantılı çelişkili argümanları) Makine ile emek rekabet halindedir ve emeğin fiyatı ile bağlantılı olarak makine kullanımına gidilmektedir. Ancak son kertede sermaye artışına imkan veren makineler arttıkça, emeğe olan talep, sermaye artışına kıyasla daha düşük oranda artacaktır. Makine sayesinde net gelirlerde artış sağlanması tasarruf ve birikimlerde artış sağlayacak, halkın durumu genel olarak daha iyiye gidecektir. Marx da gelirdeki artışın üretken olmayan işgücünün koşullarını olumlu etkileyeceğini ifade eder. Fakat Marx, özellikle kapitalistlerin gelirlerindeki artışla değil emekçi sınıf açısından ne gibi etkileri olacağıyla ilgilendiğini belirtir. Sürekli makineleşme eğilimi, emekçi sınıf açısından aynı şekilde sonuçlanacak iki duruma yol açabilir;

*“Sürekli olarak birbirinin sınırlarını aşan iki eğilim var; [birincisi] aynı miktarda ya da daha fazla miktarda meta elde etmek için, aynı ya da daha fazla net ürün, artı-değer, net gelir üretmek için, **olabildiği ölçüde az emek kullanmak**; ikincisi, (ürettikleri meta miktarına oranla olabildiği ölçüde az işçi istihdam etmekle birlikte) **olabildiği ölçüde fazla sayıda işçi istihdam etmek**; çünkü.. artı-değer ve artı-ürün kitlesi, istihdam edilen emek miktarına göre artar. Birinci eğilim emekçileri kapı dışarı eder ve nüfusun bir bölümünü işsiz bırakır, öteki onları yeniden içine çeker ve ücretli-köleliği mutlak olarak genişletir, ve böylece işçinin kaderi her zaman yalpalar. ama o kaderden asla kaçamaz...kapitalist işçiyi her zaman üretimden tasfiye edilecek unsur olarak görür” (Marx, 1998b, s. 548-549).*

Buna göre makine bir yandan da, bir üretim unsuru olarak görülen emeğin fiyatını düşük tutmayı sağlamaktadır.

Ricardo ve Barton'un görüşlerini tartıştığı bölümde Marx, ayrıca makineleşme sayesinde meta miktarındaki sürekli artış ile talep arasında doğrudan bir ilişki olmadığını da

açıklar. Verimlilik sayesinde meta miktarında sağlanan muazzam artış, makineleşme nedeniyle ücret fonlarını düşürerek temel geçim maddelerine yönelik talebi azaltsa bile bu ancak fiyatları ve değerlerin fiyatlara dönüşme hızını bir ölçüde etkileyecek ama toplamda kapitalist üretimin bütününe daha fazla meta üretimiyle hareket etmekten alıkoymayacaktır. Bu da kapitalist üretimin temel motivasyonunu ve çelişkili doğasını ortaya koymaktadır.

Makineleşmenin kapitalist üretim açısından neden kritik bir anlama geldiği ifade edildi. ‘Yeni makine ve teknolojilerin’ ne zaman kullanılmaya başlandığı farklı sermayeler açısından değerlendirilirse, daha büyük pazarlarda faaliyet yürüten ve diğer sermayelerle rekabet halinde olan tekil sermaye açısından ne anlama geldiği sorusuyla karşılaşılır. Mandel (2008b), bu durumda temel motivasyonun emek üretkenliğini arttırmak değil üretim masraflarını düşürerek daha ucuza satmak olduğunu söylemektedir. Emek üretkenliğindeki artış bunun bir yan sonucu olacaktır. Yani sermayedar ilk elde verimlilik artışını değil, rekabet gücünü arttırmak üzere metasının fiyatını düşürebilmeyi hedefler. Bu nedenle bu sermayedarın bir makine satın alması için, makine fiyatının ücretlerden sağlayacağı tasarruftan daha avantajlı olması gerekmektedir (Mandel, 2008b, s. 132). Makineleşme olgusuna daha büyük ölçekte ve kapitalizmin temel eğilimleri ve çelişkileri gözetilerek bakıldığında rekabet unsurunun kritik olduğu görülür.

Şimdiye kadar sermaye ve emeğin üretim sürecindeki ilişkisine mikro düzeyde ve soyut bir çerçevede bakıldı. Çünkü ilişkilerin karmaşıklığı belirli soyutlamaları gerektirmektedir. Öte yandan toplumsal üretim daha geniş ölçekte parametreler ve farklı kısıtlar altında yürütülür. Bu ‘makro’ dünya ile ‘mikro’ dünyanın ilişkisi, bir dizi toplumsal gücü harekete geçirir. Nasıl ki emekçiler sermaye koşulları altında üretim yapıyorsa, sermaye de sermaye ve doğa koşulları altında birikmektedir. Sermaye, feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde ifade edildiği gibi rekabet koşullarında, azami kar elde etmek amacıyla üretim yapar. Rekabet sayesinde farklı sermayeler, sermayenin organik yasalarını birbirlerine ve kendilerine zorla empoze etmiş olur (Marx, 2008, s. 534). Bu zorunlu baskı hem sermayenin ‘doğa yasalarını’ (hareket yasalarını) hem de temel eğilimlerini biçimlendirir.

Öncelikle sürekli üretimi ve genişlemeyi şartlandıran rekabet nedeniyle, muazzam bir toplumsal emek harekete geçer ve işbölümünde sürekli bir artış sağlanır. İşbölümü hem üretimin örgütlenişi hem de yeni makine-tekniklerin verdiği imkanlar ölçüsünde

gelişmektedir. Göreli artı-değer sömürüsünü arttırmaya imkan veren yeni teknolojilerin sayısında artış yaşanır. Fakat bunlar aynı zamanda üretim ilişkilerini sınırlamaktadır. “*Üretici güçler ile üretim ilişkileri arasında çift yönlü bir bağ vardır....Marx aradaki karşılıklı bağımlılığı anlatabilmek için ‘üretim güçlerinin ve üretim ilişkilerinin diyalektiği’ ifadesini kullanmıştır*” (Dumenil ve Levy, 2009, s. 107-108). Sermayenin eğilimleri ve eğilimlerin çelişkili doğası, bu diyalektik içerisinde şekillenir.

Öte yandan makro düzey çerçevesinde ifade edilen rekabet ‘bir çok sermayenin’ (many capital) rekabetidir. Ernest Mandel, sermayedarın ortalama karların üzerinde, azami kar elde etme çabasını artı-kar arayışı ile tanımlar. Farklı sermayeler, ortalama karın üzerinde bir kar elde edebilmek için sürekli yeni yollar denemektedir. Mandel, kapitalist eşitsiz gelişmenin bizatihi bu artık-kar arayışıyla bağlantılı olduğunu söyler. Sermayenin teknik ya da coğrafi anlamda genişlemesi de bununla ilişkilidir (Mandel, 2008a, s. 111-113). Buna göre, kapitalizm ile bilgi ve teknoloji arasındaki ilişkiye dair yürütülen tartışmalarda teknoloji rantı olarak da ifade edilen rant biçimi, artı-kar elde etme yollarından biridir. Fakat Mandel, ‘teknoloji rantının’ kapitalizmde yeni bir olgu olduğunu söylemez. Bu durum, artan rekabet nedeniyle sermayeler arasındaki değer transferine ilişkindir. Bu tartışmaya rant bölümünde daha ayrıntılı değinilecektir.

Bu bölümde son olarak vurgulanması gereken bir kavram, sermayenin bir parçası olan makinenin toplam sermaye içindeki oranıdır. Bu ilişki bir önceki bölümde ifade edilen ve Marx’ın öne sürdüğü, üretici güçlerin daha fazla genişlemesini engelleyecek olan ‘ayakbağı’dır. Kapitalist gelişimin temel dinamiği olan makineleşme ne zaman bir ayakbağı haline gelir? Bu soruyla, kuşkusuz kapitalizmin krizinin nedenlerini yanıtlamak amaçlanmamaktadır. Kriz olgusu, bu çalışmanın sınırlarının ötesinde, farklı düzlemde bir ele alışı gerektirmektedir⁹. Ancak burada değinilen göstergeler ve makineleşme eğiliminin sonuçları, kriz kuramlarında sıkça incelenen olgulardır. Marx birikim süreci boyunca sermayenin bileşiminin nasıl değiştiğini incelerken, sermayenin bileşimi kavramını ikili anlamda kullandığını söyler. İlk değer açısından bakıldığında, ‘değişken sermaye’ (emek-gücünün değeri) ile ‘değişmeyen sermaye’ (üretim araçlarının değeri) olarak bölünmesidir. Bu *sermayenin değer bileşimidir*. Bir diğeri, yani *sermayenin teknik bileşimi* ise sermayenin

⁹ Kriz analizleri için bkz. Melda Yaman Öztürk, 2006, Geç Kapitalistleşme Sürecince Kriz: Türkiye 1979 Krizi, Doktora Tezi

Üretim araçları ile canlı-emek gücü şeklinde bölünmesidir. Bu ikisi arasındaki baēlantıyı karşılayan kavram, yani sermayenin bileşimi derken vurgulanan, *sermayenin organik bileşimidir* (Marx, 2011, s. 592-593).

Sermayenin organik bileşimi, söz konusu üretimdeki makineleşme mertebesini hem deēer cinsinden hem de teknik olarak ifade eder. Sermayenin organik bileşimindeki artış, emek-gücü kütlesine kıyasla makine parkındaki artışın yüksek olduēunu gösterir. Bu oran salt teknik açıdan sürekli artış sergileyebilecek karakterde gibi görünse de kapitalist birikim yasaları bu ilişkiyi, yukarıda da kısmen ifade edilen belirli kısıtlar altında biçimlendirir. rneēin kapitalistin hangi şartlarda emeēi makine ile ikame edeceēi sorusunun yanıtı bu ilişkinin bir boyutunu açıklar. Ya da belirli bir üretim alanında yeni tekniklerin geliştirilmesi için yapılan yatırım ile söz konusu alanda sermayenin mevcut deēer bileşiminin karakteri arasındaki ilişki de bu türden bir ilişkidir. İşte bu nedenle makineleşmedeki artış, sermayenin organik bileşimindeki artışla birlikte deēerlendirilmeli ve analiz edilmelidir.

Sermayenin organik bileşimindeki artış, birikimi (genişleyen birikimi) tehdit ettiēi ölçüde ayakbaēı haline gelir. Bu durum, mülkiyet yasaları açısından ifade edilirse toplumsal bilgi birikiminin makine-teknikte cisimleşerek hangi ölçüde özel mülk haline geldiēini gösterir. Yani toplumun bilgisi ve bilgi üretim süreçleri gittikçe kapitalist üretim süreci içerisinde karşılık bulacak endüstriyel bilgiye ve bu bilginin üretimine dönüşmektedir. Bu çalışmada, patent yasalarının kapitalist özel mülkiyet ilişkilerinin gelişim düzeyiyle baēlantılı olduēu ne srlmektedir. Bu gelişim, hem kapitalist özel mülkiyet ilişkilerinin bütün toplumsal ilişkilere ne derece nüfus ettiēini hem de toplumun bütün katmanlarının, kaynaklarının hangi ölçüde kapitalist birikim sürecine ierildiēini göstermektedir. Bunun yeni bir kapitalizm olup olmadıēına, ‘ayakbaēı’ karakterine ve sürecin analizinde kullanılan ‘metalaşma’, ‘mülksüzleştirme’ kavramlarına çalışmanın sınırları dahilinde deēinilmeye çalışılacaktır.

2.3.3 Rant Kavramının Analizi

Rant; klasik iktisat kuramlarının en çetrefilli kavramlarından biri gibi görünmektedir. Kavramın zorluēu, tarihsel bir kategori olarak ele alındıēı ölçüde azalmaktadır. Ancak yine de bir dizi toplumsal dinamiēin hesaba katılması gerektiēinden, iktisat disiplindeki tartışmalara

yeterince hakim olmayan kimseler için her zaman gizemini koruyacak gibi görünüyor. Çünkü iktisadi bir ilişkide rantın etkilerinin ne olduğuna dair farklı yaklaşımlar söz konusudur. Bu da rantın güncel kullanımlarını büyük ölçüde etkilemekte ve gündelik dilde dahi hatalı kullanımına yol açmaktadır.

Bu çalışmada benimsenen kavramsal düzenekle, sermaye birikiminin temel yasalarını ve özel mülkiyetin bununla ilişkisini anlamak hedeflendiğinden rantı anlamak için öncelikle sermayenin tanımını yapmak elzemdi. Bu yöntem, çalışmanın anlaşılabilirliği açısından tercih edilmiştir. Öte yandan klasik iktisatçıların rant hakkındaki yazılarını çalışmalarının hangi bölümüne yerleştirdikleri, oldukça önemli bir analiz farklılığına da işaret eder. Örneğin Ricardo, bölüşüm sorununa odaklandığı için rantın ücret ve kar üzerindeki etkilerine yoğunlaşmıştır. Bu nedenle *Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin Temel İlkeleri Üzerine* adlı çalışmasında, birinci kısım olan değer bölümünün hemen ardından rant tartışması gelir. (Yakar Önal, 2004, s. 91).

Adam Smith ise sanayi kapitalizminin henüz yeni yükselişe geçtiği ve merkantilist düşünceyle hesaplaşılan bir dönemde, bölüşüm sorununu değil üretimi kritik olarak görür. Dolayısıyla Ulusların Zenginliği isimli çalışmasında en başta mikro ve makro düzeyde işbölümü olgusunu inceler. Ayrıca daha önce ifade edildiği gibi Adam Smith fizyokratlardan büyük ölçüde etkilendiğinden doğal yasa görüşünü benimsemiştir. Bu nedenle toprak üzerindeki özel mülkiyet hakkı nedeniyle elde edilen rant, Smith açısından iktisadi bir sorun olarak değil, doğal bir hak olarak görülmektedir (Yakar Önal, 2004, s. 90).

Ricardo ve Smith'in ranta dair farklı yaklaşımlarının, kapitalizm tarihsel seyri ile bağlantılı olduğu söylenebilir. Smith'in yaşadığı dönem sanayide manifaktür aşaması iken Ricardo'nun yaşadığı dönem fabrika aşamasıdır (Kuyucuklu 1985, s. 24 akt. Önal). Ayrıca Ellen M. Wood (2003, s. 204 akt. Yakar Önal, 2004, s. 90) Smith'in rant konusundaki tavrının İngiltere'nin tarımsal kapitalizmde geldiği ileri noktayla ilgili olduğunu ifade eder. Rant ile kar arasındaki ilişki, kapitalizmde özel mülkiyet olgusunun gerilimli durumunu gözler önüne sermektedir. Ücretli emeğin doğuşuna ve toprakların daha 'verimli' kullanılmasına imkan veren mülksüzleştirme süreci; 'kapitalist özel mülkiyeti' yaygınlaştırarak kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesine imkan vermişti. Ancak şimdi ise, 'özel mülkiyet' karın bölüşümü

üzerinde yarattığı gerilimle sanayi kapitalistlerini rahatsız etmekteydi. Bu nedenle Ricardo, hiç bir üretim faaliyeti yürütmeden elde edilen rant gelirlerinin vergilendirilmesini önermiştir.

Özel mülkiyetin zorunlu bir sonucu olan rant kategorik olarak kapitalizm öncesi toplumlarda da geçerli bir gelir elde etme biçimiydi. Bu yönüyle rant, ücretli emeğin aksine kapitalizme özgü bir kavram değildir ancak kapitalizmde farklılaşarak ve farklı iktisadi ilişkiler dolayımında elde edilmeye başlanmıştır. Bu nedenle modern rant kavramıyla, feodal rantı ilişkilendirmek kavramsal karmaşaya neden olmaktadır.

Yaşadıkları dönemde kapitalist üretim ilişkilerinin henüz gelişmiş olmadığı yazarlar;

“...hareket noktası olarak, birincisi tarımsal nüfusun hala ulusun büyük çoğunluğunu oluşturduğu ve ikincisi, toprak beyinin, hala, toprak mülkiyeti tekeli sayesinde dolaysız üreticilerin artı-değerine, birinci elden el koyan kişi olarak görüldüğü, bu yüzden de toprak mülkiyetinin hala üretimin temel koşulu olarak gözüktüğü bir durumu ele alırlar. Bu yazarlar için, tersine olarak, kapitalist üretim açısından, toprak mülkiyetinin, sermayeden, onun tarafından üretilen (yani, onun tarafından dolaysız üreticilerden aşırılan) ve zaten doğrudan doğruya mal edinilmiş artı-değerin bir bölümünü nasıl geri çekip almayı becerdiğini araştırmaya çalışan soru henüz sorulamazdı” (Marx, 1976, s. 227).

Rant biçiminde, kardan pay elde etmeyi sağlayan iktisadi mekanizma ile feodal rantın elde edilmesine imkan veren mekanizmalar birbirinden farklıdır. Dolayısıyla Ricardo'nun sorunu, kapitalist toplumsal ilişkilere özgü bir sorundur.

Kapitalizm öncesi toplumlarda rant; sırasıyla emek-rant, aynı-rant ve para-rant biçiminde görülür. Artığın tümüne rant biçiminde gelir olarak feodal toprak beyi tarafından el koyulur. Daha önce ifade edildiği gibi kapitalizm tahlilini feodal sınırlar içerisinde yapan fizyokratların gördüğü tek artı-değer biçimi ranttır. Emek-rant, haftanın belirli günlerinde kendi aletleriyle feodal beyin toprağını, diğer günlerde kendi toprağını eken üreticinin artı-emeğine karşılık gelir. Bu, rantın en basit biçimidir. Emek-rantın aynı ranta dönüşmesi toprak rantının iktisadi niteliğinde hiç bir farklılığa yol açmaz (Marx, 1976, s. 234-240). Artı-değerin tek geçerli biçimi halen toprak rantıdır. Aynı durum para-rant için de az çok geçerlidir. Fakat

para-rant bunlardan farklı olarak rantın emek ya da ürün biçiminde değil para biçiminde feodal toprak toprak beyine aktarılmasıdır. Artı-ürünün paraya dönüşme süreci daha dolayimli bir iktisadi ilişki doğurur. Yani rantın toplumsal bağları artar. *“Para-rant daha sonraki gelişmesinde (...) ya toprağın köylülerin mülkü haline dönüşmesine ya da kapitalist üretim biçimine uygun düşen biçime yani kapitalist kiracı çiftçinin ödediği ranta yol açacaktır”* (Marx. 1976 s. 245).

Bu haliyle feodal para-rantın doğrudan kapitalist rant elde etme mekanizması ile aynı olmadığı ancak bunun gerçekleşmesine olanak sağladığı söylenebilir. Rant kategorik olarak, kapitalizme özgü bir kavram olmadığından Marx’ın çalışmalarında sermayenin tahlilinden sonra değerlendirilmektedir. Kapital çalışmasının 3. cildinde yer alır. Karın bir kısmına rant biçiminde el koyan toprak sahibi, üretim aşamasına doğrudan katılmayıp daha sonra bölüşüm aşamasına dahil olarak, üretilen artı-değerin bir kısmına el koyar.

“Kapitalist üretim biçimini düşündüğümüzde ‘kapitalist, bu üretim biçiminin yalnızca zorunlu bir görevlisi değil, aynı zamanda üretime hakim olan kişi’ iken, toprak sahibi ‘bu üretim biçiminde son derece gereksizdir.’ Büyük toprak sahibi ‘antik dünyada ve ortaçağlarda üretimin önemli bir görevlisi olsa da sanayi dünyasında gereksiz bir fazlalık haline gelmiştir.’ Bu nedenle Marx, iktisatçıların, özellikle de Ricardo’nun, ‘kapitalistlerle ücretli emekçiler arasındaki ikiye ayrılmadan başlayıp, rant elde eden toprak sahibini, daha ileri bir aşamada özel bir şey gibi bölüşüme katmalarını’nın tutarlı olduğunu düşünür” (Marx, Teoriler II, Sy. 44-153, akt. Rosdolski, 2012, s. 49-50).

Bu dolaylı ilişki en başta ifade edildiği gibi artık kapitalist üretim ve sermaye ilişkisi dolayımında gerçekleşmektedir.

Fakat bu durum özel mülkiyetin gereksiz olduğu sonucunu da doğurmaz. İşte Ricardo'nun sorununun kaynağı da bu gerilimdir. Feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde ortak mülkiyete tabi topraklar özel mülk haline getirilerek hem özel mülkiyet ilişkisi genelleştirilmiş hem de küçük üreticilik zarara uğratılmıştı. Bu durum geniş tarım ve mera alanlarının az sayıda toprak sahibinin mülkiyetine geçmesine neden olmuştu. Kapitalist üretimin önvarsayımı, en başta ifade edildiği gibi emek araçlarından koparılarak üretim süreci

içerisinde karşı karşıya gelen ücretli emektir. Toprağından koparılmış köylüler olmaksızın tarımda kapitalist üretim gerçekleşemezdi. Bunun için de toprağın, kapitalist tarafından üretimde kullanılmasına imkan verecek bir özel mülkiyet ilişkisinin olması gerekmektedir.

“Bu şekilde bakılınca ‘özel toprak mülkiyeti, diğer kişilerin toprak mülkiyetinin olmamasını önvarsayan bir kişi tarafından toprağın mülk edinilmesi, kapitalist biçimin temelidir.’ Bu sebeple (‘antitezi olarak içerdiği’) toprak mülkiyeti olmadan, sermaye var olamaz ve dolayısıyla sermaye içerisindeki emeğin koşullarındaki değişiklik, yalnızca ‘doğrudan üreticilerin topraksızlaştırılmalarını değil, aynı zamanda da ‘belirli bir toprak mülkiyeti’ biçimini varsayar’” (Marx, Teoriler II, 44-153 Rosdolski, 2012, s. 51).

Burada ifade edilen ‘belirli toprak mülkiyeti’ de, kapitalist tarımsal üretime ve bunun sürekliliğine imkan verecek bir mülkiyet biçimidir.

Bundan sonra toprak rantının artı-değer üzerindeki etkisine, diğer bir ifade ile toprak sahibi ve kapitalist arasındaki ilişkiye bakmak yerinde olacaktır. Klasik iktisatta rant kuramı olarak ifade edilen kuram, Ricardo’nun rant kuramıdır. Ricardo, Smith’in değer teorisiyle çelişen rant kuramını tartışarak, bunun değer teorisiyle uyumlu olduğunu göstermeyi amaçlar. Smith’e göre yüksek rant, yüksek fiyatlardan kaynaklanmaktadır. Toprağın kullanımı için ödenen bedel olduğu düşünülen toprak rantı, doğal olarak bir tekel fiyatıdır. Toprak rantı, toprak sahibinin alabildiği oranda değil, çiftçinin ödeme gücü oranındadır (Smith, 2004, s. 163). **Ortalama fiyat > ortalama maliyet + ortalama kar** (yani ürünü pazara getirebilecek fiyat). Ortalama fiyatın üzerindeki fazlalık, rant olarak toprak sahibine ödenir. Bu fazlalığı belirleyen ise taleptir. Ancak bu fazlalık olsun ya da olmasın, toprak sahibine bir bedel ödenir. Smith, rantı toplama teorisi¹⁰ ile açıklar. Rant, meta fiyatına ücret ve kardan farklı şekilde katkıda bulunmaktadır. Yüksek veya düşük ücretler/kar, yüksek/düşük fiyata yol açar. Yüksek/düşük rant ise fiyatların bir sonucudur (Smith, 1964, s. 132).

Ricardo rantın toprağın doğal özelliklerinden kaynaklandığını belirtir. Aralarında verimlilik farkı olan topraklarda, aynı sermaye ve emek kullanılarak yapılan tarımsal faaliyet sonucunda verimli topraktan daha fazla ürün elde edilir. Bu fazlalık verimli toprağın rantı

¹⁰ Smith’in değer kuramında tutarsızlığa neden olan da toplama teorisidir.

olarak toprak sahibine ödenir. Ancak Ricardo, en verimsiz toprak için ödenen mutlak ranttan bahsetmez. Rantın oluşabilmesi için verimlilik farkının olması gerekmektedir.

“Bol ve verimli toprağı olan bir ülkeye ilk kez yerleşildiğinde, nüfusu geçindirmek için toprağın çok küçük bir oranının ekilmesi yeterli olacaktır; kaldı ki bu nüfusun bir araya getirebileceğı sermayeyle zaten toprağın çok küçük bir bölümü ekilebilir. Bu koşullar altında rant ödenmesi söz konusu değildir; çünkü, henüz mülkiyete geçirilmemiş ve her isteyen ekebileceğı kadar bol toprak bulunması nedeniyle hiç kimse toprağı kullanmasına karşılık olarak ödeme yapmaz” (Ricardo, 2007, s. 63).

Ancak nüfus arttıkça, yeni tarım alanları ekime açılır. Tahıl miktarı yetersiz geldikçe tarımsal faaliyet sırasıyla en verimli topraktan en az verimli toprağı doğru yayılır. Ricardo’ya göre hem mamül malların hem de tarım ürünlerinin değerini, en zor koşullarda üretimi yapılan yani en çok emek harcanan meta belirlemektedir. Bu nedenle en verimsiz toprakta üretilen tarımsal ürünün değeri, ortalama değeri belirler. Verimli topraklardan elde edilen fazlalık, rant olarak ödenir.

Rantın tarihsel farklılaşmasında, belirli toplumsal ilişkilerin rolü üzerinde durulmuştur. Buna göre tarihsel çerçeveden bakıldığında, rantın kaynağının verimlilik ya da miktar değil verimli toplumsal ilişkiler olduğu görülür. Rantın kaynağını doğada aramak onu tarih-dışı bir kavram olarak varsayar.

“Ricardo, rantın belirlenmesi için burjuva üretimini zorunlu kıldıktan sonra, bununla birlikte, rant kavramını bütün çağlardaki ve bütün ülkelerdeki toprak mülkiyetine uygulamaktadır. Bu, burjuva üretim ilişkilerinin ölümsüz kategoriler olduğunu öne süren ve bu ilişkileri temsil eden bütün iktisatçıların ortak yanılgısıdır” (Marx, 1975, s.160).

Bu nedenle, rantın hangi toplumsal-iktisadi mekanizmalar sonucunda ortaya çıktığı ve bunun tarih boyunca nasıl değiştiğı daha yerinde bir soru olacaktır. Kapitalizm açısından bunun yanıtı ise, ancak sermaye birikim sürecine bakılarak anlaşılabilir. Yani belirli bir kapitalist özel mülkiyetin sağlayabileceğı rant, belirli şartlarda ve coğrafyalarda kapitalizme

özgü olmayan ekonomi-dışı bir karakter taşısa bile, ancak kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkileri içerisinde açıklanabilir.

Rant kuramının bu çalışma açısından ayrıca bir önemi bulunmaktadır. Bu nedenle rantın tarihsel gelişimine ve Ricardo'nun rant kuramına özellikle değinilmiştir. Marx'ın Ricardo'nun rant kuramına yönelik eleştirisi, fikri mülkiyet haklarını 'sanal kıtlık' çerçevesinde açıklayan analizlerin başarılı katkılarına rağmen, 'eksik' yönlerini de gözler önüne sermektedir. Bu çalışmada, bu gibi analizlerin Ricardo'nun rant kuramıyla örtüştüğü öne sürülmektedir.

“Özetle, toprak faiz getirdiği müddetçe toprak-sermayedir ve toprak-sermaye olarak bir rant sağlamıyorsa taşınmaz mülk değildir. Rant, toprağın işletildiği koşullarda mevcut toplumsal ilişkilerin bir sonucudur. Toprağın daha az ya da daha çok, yahut daha dayanıklı veya dayanıksız bir doğaya sahip olmasının bir sonucu olamaz. Rant toprağın değil, toplumun ürünüdür”(Marx, 1975, s. 165)¹¹.

Örneğin fikri mülkiyet üzerine sayısız değerli çalışması bulunan Christopher May, fikri mülkiyet ile metalaşma süreci arasındaki ilişkiye ve fikri mülkiyetin kaynakların piyasalaşmasına imkan verdiğine işaret ettiği halde, yarattığı kıtlık üzerinde özellikle durur. Ve devamında şunu ekler; rekabetçi olmayan malları¹² fiyatlandırmak zordur, bu nedenle kullanım bedeli olarak bir fiyat belirleyebilmeyi garantileyen fikri mülkiyet hakları, kıtlığın yasal bir biçimdir. Maddi mülkiyetler 'doğallığında' kıttır, bilgi ise rekabetçi değildir (May, 2006, s. 38).

Doğrudan kıtlık çerçevesinde açıklamasa da Michael Perelman'ın (2003) fikri mülkiyet analizi de benzer şekilde bilginin kamusal bir mal olduğu ve diğer maddi metallerden farklı olarak rekabetçi olmadığı üzerine inşa edilmiştir. Dolayısıyla fikri bir mülkiyetin fiyatı, normal metalara ödenen fiyattan ziyade ranta tekabül etmektedir (2003, s. 305). Çağdaş kapitalizmde maddi olmayan (intangible) metaların miktarı ve fikri mülkiyet haklarının

¹¹ Çevirisi benim tarafından yapılmıştır. Interest faiz, Land-capital toprak-sermaye, landed property taşınmaz mülk olarak çevrilmiştir.

¹² Kenneth Arrow, 1962'de yayınlanan *Economic Welfare and the Allocation of Resources for Invention* makalesinde kaynakların optimum paylaşımının nasıl belirlenebileceğini analiz eder. Etkin bir kaynak paylaşımını sağlayan tam rekabetin önünde üç engel sıralar: bölünemezlik, sahiplenemezlik ve belirsizlik. Bilgi bu üç özelliğe de sahip bir metadır. Dolayısıyla bilginin rekabetçi olmadığını, kamusal mal olduğunu öne sürer.

yaygınlığı göz önünde bulundurulduğunda akıllara birikimin büyük bir kısmının rant vasıtasıyla sağlanıp sağlanmadığı sorusu gelmektedir. Oysa Marksist analize göre, “[d]oğal nesnelerin özel mülkiyeti...değerin çıkıp aktığı bir kaynak değildir, çünkü değer sadece maddileşmiş emektir. O artı-değer akıtan bir kaynak da değildir...Yine de bu mülkiyet, bir gelir kaynağı...ödenmemiş emek, bedava emektir” (Marx, Teoriler II, s.42, akt. Rosdolski, 2012, s. 51).

Öte yandan ‘evrensel’¹³ ve toplumsal emeğin ürünü olan fikir eserleri, kapitalist özel mülkiyet ilişkisi içerisinde üretilmeseydi, bu bir sermaye süreci olamazdı. Marx’ın aşağıda, toprak mülkiyetine ilişkin söylediği ifade, evrensel emeğin kapitalist üretim sürecindeki rolüne uyarlanabilir;

“.. ‘herkes, başlangıçta olduğu gibi, serbestçe kullanabilseydi, o zaman sermaye oluşumunun özsel ögesi eksik kalırdı. İnsandan ve onun emeğinden ayrı olarak, üretimin en önemli ögesi ve üretimin başlangıçtaki tek koşulu elden çıkarılamaz ve mülk edinilemezdi. Böylece bir başkasının mülkü olarak, işçiyle karşı karşıya gelemez ve onu ücretli emekçi haline getiremezdi. Kapitalist anlamda, emeğin üretkenliği, başkasının ödenmemiş emeğinin ‘üretilmesi’ böylece olanaksız hale gelirdi. Bu da, kapitalist üretimi tümüyle durdururdu” (Marx, Teoriler II, 44-153, akt. Rosdolski, 2012, s. 50-51).

Yani kapitalist üretim süreci içerisinde üretilen ‘toplumsal bilgi’ fikri mülkiyete tabi olmasaydı, bu bilgi üretim sürecinin kendisi bizatihi kapitalist üretim süreci olamazdı. Fakat fikri mülkiyet sistemi ve genelleşmiş bir kapitalist birikim süreci, yüzyıllar boyunca üretilen geleneksel bilginin de özel mülk haline gelmesine neden olmuştur. Bilginin metalaşma sürecine ilişkin bu olgular çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümünde daha ayrıntılı ele alınacaktır.

Bu tartışmayı Marx’ın Ricardo’nun rant kuramına getirdiği eleştiri çerçevesinde sonlandırmak gerekirse; sermaye mantığı çerçevesinde değerlendirildiğinde aslında her şey ‘sınırlıdır’. Çünkü ihtiyaçlar ‘sınırsızdır’, o halde evren de ‘sınırlıdır’. Oysa fikri mülkiyet

¹³ ‘Evrensel emek’ (Universal Labour), Kapital’in Üçüncü Cildinde, Buluşlar Yoluyla Sağlanan Tasarruf başlığı altında tanımlanmaktadır. Marx bu bölümde sabit sermayenin sağladığı tasarrufların, aslında emeğin el birliği sayesinde gerçekleştiğini ifade eder. “Evrensel emek, her tür bilimsel emek, keşifler ve buluşlardır. Bu emek kısmen, canlı emeğin el birliğine kısmen de daha önce yaşamış kimselerin emeklerinden yararlanmaya dayanır” (Marx, 1990, s. 96).

haklarını ve bilginin özel mülkiyetini Ricardocu rant kavramı üzerinden analiz etmek, bu alanın analizi sonucunda elde edilebilecek potansiyel bulguları kısıtlar. Daha zengin bir analize imkan verebilecekken, rant tartışmasına sıkışma ihtimali taşımaktadır. Bunun için çalışmanın bütününde fikri mülkiyet vasıtasıyla elde edilen rant da kapitalist üretimin temel motivasyonları üzerinden analiz edilmeye çalışılmıştır. *“Normal bir kapitalist ekonomide artı-karlar (rant b.n) nasıl elde edilir? (...) Artı-kar elde etmenin koşulu tek bir etkene indirgenemez. Kapitalist üretim tarzının tüm hareket yasaları hesaba katılmalıdır”*

(Mandel, 2008a, s. 568).

3. BİLGİNİN ÖZEL MÜLKİYETİNDE YAŞANAN DÖNÜŞÜM

Bu bölümde, birinci bölümde aktarılan toplumsal mülkiyet ilişkilerindeki dönüşüme paralel olarak toplumsal bilginin üretilmesi, paylaşılması ve sahiplenilmesinde nasıl bir farklılaşma yaşandığına değinilmektedir. Ancak çalışmanın bütününde patent yasalarına odaklanıldığından, çok sayıda farklı bilgi türünü içeren bilginin kapsamı *üretimin bilgisi* ile sınırlandırılmıştır. Aslında farklı bilgi çeşitlerinin¹⁴ birbiriyle ilişkisi ve kapsamı, toplumsal bilgi üretimi ve paylaşımındaki dönüşümün izlerini taşımaktadır. Örneğin zaman içerisinde ilerledikçe ve mekan değiştirdikçe, belirli bir kültürde *gündelik bilgi* olarak yer etmiş bir uygulamanın *iktisadi bilgiye* dönüştüğüne tanık olunur. Yahut akademik bilgi ile zanaat bilgisi arasındaki sınırlar, Aydınlanmanın etkisiyle çözülerek yeni biçimlerde inşa edilir. Bilim tarihi ise, bilimsel bilginin tanımına ilişkin tartışmalarla doludur, ki bu da aslında bilime ve yönetime dair bir tartışmadır. Özetle, en başta ifade edilen dönüşümü kavramak üzere analiz nesnesi olarak seçilen *üretimin bilgisi* de bizzat dönüşmektedir.

Öte yandan bu sayede, üretim ilişkilerinde yaşanan dönüşüme bakılarak üretimin bilgisinin nasıl değiştiği anlaşılabılır. Çünkü üretim ilişkileri, üretimin bilgisinin nasıl üretildiğini ve paylaşıldığını belirlemektedir. Fakat bu karşılıklı bir etkileşimdir. Bilginin nasıl üretildiği ve paylaşıldığı sorusu, bilginin kimin olduğu sorusundan bağımsız değildir. Dolayısıyla üretim araçlarının mülkiyeti ile üretimin bilgisinin mülkiyet ilişkisi, birbiriyle örtüşmektedir.

Birinci bölümde, iki başat üretim faaliyeti olan zanaatkarlık ve geleneksel tarımın çözülüşünden kısaca bahsedilerek bunun emek araçları üzerinde nasıl bir etkisi olduğu aktarılmıştı. Bu bölümde ise öncelikle yaşanan bu dönüşümün bilginin üretilme ve paylaşılma biçimleri üzerindeki etkisine, zanaatkarlık faaliyeti üzerinden bakılacaktır. Böylece zanaat ve

¹⁴ Peter Burke (2013), bilginin bilgiyi üreten ve aktaran gruplara göre sınıflandırıldığından da bahseder. “Aydınlar bazı tür bilgilerin ustalarıdır, ama başka uzmanlık ya da ‘yapmayı bilme’ (know-how) alanları, bürokratlar, zanaatçılar, köylüler, ebeler ve halk tabiileri gibi gruplar tarafından geliştirilmiştir” (Burke, 2013, s. 15). Burke’un örtük bilgi (tacit knowledge) olarak bahsettiği know-how, aslında doğanın bilgisi ile üretimin bilgisi arasındaki ilişkiyi kurmaktadır. Bu açıdan ‘yapmayı-bilme’ toplumsal bilginin üretimi ve aktarımının mihenk taşıdır.

geleneksel tarımın yerini sanayi üretimi ve modern tarımsal üretime bırakmasıyla kapitalist üretim ilişkilerinin bilginin yapısını, üretimini ve aktarımını nasıl kökten değiştirdiği görülecektir. Daha sonraki alt başlıkta ise, kapitalist gelişme sonucunda bilginin artan önemine ve bilginin yapısını bu çerçevede tartışan görüşlere değinilecektir. Bu kısımda bilginin iktisat ve maliye gibi disiplinler içerisindeki karşılıklarına ve kapitalizm analizleriyle bağlantılı bilgi tahlillerine değinilecektir.

3.1 KAPİTALİZM ÖNCESİ TOPLUMLARDA BİLGİ

“Bir Irokua yerlisinin söylediği gibi;

üzerinde insan yaşayan toprak keşfedilmez.

Yoksa ben de Atlantik’i geçip İngiltere’yi

keşfedebilirim” (R. Wright, 2009)

Bilginin toplumsal tarihine ilişkin çalışmaların önemli bir kısmı, Avrupa merkezli bir yaklaşımı benimsemektedir. Bu aslında Batı’nın tarihidir. Irokua yerlisinin *Keşifler* tarihine getirdiği haklı eleştiride olduğu gibi kavramlara yansıyan perspektif, bilgiyle bağlantılı farklı disiplinlere de bulaşmıştır. Bilginin toplumsal dönüşümüne ilişkin her çalışma, tüm kültürleri içermeyen sürece eksik kalmaya mahkumdur. Fakat bu eksiklik bazen zorunlu bir tercihten kaynaklanır. Bu çalışmada da patent yasaları analiz edildiğinden, kapitalizm öncesi dönem, Avrupa’da zanaatkarlığın bilgisiyle sınırlandırılmıştır.

Kapitalizm öncesi döneme dair söylenebilecek en önemli şey, insanların ‘bildiklerinin’ nerede yaşadıklarıyla son derece ilişkili olduğudur (Burke, 2013, s. 60). Bu ifadeye yapılan iş de eklenebilir¹⁵. Dolayısıyla zanaatın ve tarım tekniklerinin de bölgelere göre farklılaştığı düşünüldüğünde bilgi, coğrafyaya göre farklılık gösterecektir. Ayrıca bu dönemde, bilginin üretilme ve yayılma kanalları son derece heterojendir. Peter Burke (2013), bilginin coğrafyasını iki düzeyde ele alır. *Mikro düzey*; bilginin yerleştiği manastır, üniversite,

¹⁵ Yaşadığımız çağ açısından düşünüldüğünde, yapılan işin önemi halen geçerliliğini korusa da, çok farklı ve çeşitli bilgi aktarım kanalları, ‘bilinenlerin’ coğrafya ve işin sınırlarının oldukça ötesine geçtiğini göstermektedir. Bunun bir tür nitelik sorununa yol açtığı, farklı bir tartışma konusudur.

kütüphane, hastane, atölye gibi geleneksel merkezlerdir. *Makro düzey* ise Avrupa'yı Çin'e, Amerika'ya bağlayan uzun mesafeli şebekelerde bulunan istasyonlardır. Görüldüğü gibi kentler, her iki düzeyde bilginin üretilmesinde ve dağıtılmasında önemli rol oynamışlardır. Limanlar ve ticaret merkezleri farklı türden bilgilerin karşılaşma merkezleri olmuştur (Burke, 2013, s. 60-66). Aynı zamanda bilgi transferleri de, bu merkezler vasıtasıyla gerçekleşmiştir.

Bilginin korunmasına ilişkin çeşitli yöntemler, kapitalizm öncesi dönemde de mevcuttur¹⁶. Zanaat sırrı, ticaret sırrı ya da devlet sırrını muhafaza eden farklı yapıların bu dönemde farklı biçimlerde olduğu söylenebilir. Üretimin bilgisi açısından bakıldığında bunun en önemli merkezinin loncalar olduğu görülecektir. Loncalar, üretimin bilgisinin hem kuşaklar arası aktarıldığı hem de korunduğu mikro düzeyde yapılar olmuştur. Atölyeler ise bu yapıların faaliyet yürüttüğü fiziki mekanlardır. Kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesiyle yaşanan dönüşümü kavramak için, zanaat faaliyetinin doğası daha ayrıntılı incelenerek zanaattan sanayiye geçiş sürecindeki farklılaşma üzerinde durulacaktır.

3.1.2 Doğanın Bilgisinden Üretimin Bilgisine

“Yaratmanın daima yeni bir adım olduğunu

ama ‘eski’ malzemelerle yapıldığını
unutmamalıyız”

(Maturana ve Varela, 2010, s. 25).

Kapitalist üretimde sabit sermaye biçimde görünen ve emeğin karşısına bağımsız bir güç olarak çıkan üretim araçları ile bu üretim araçlarının içerdiği bilgi nasıl tanımlanmalıdır? Emekten bağımsız gibi görünen, üretim aracında somutlaşmış ya da fikri mülkiyet aracılığıyla kapitalistin malı haline gelen bilgiyi anlayabilmek için her şeyden önce yalın ve genel

¹⁶ Bu mesele, erken dönem patent düzenlemelerinin aktarıldığı üçüncü bölümün Merkantilizm başlığı altında daha ayrıntılı tartışılacaktır.

(sermayeye dönüşmemiş) halini hatırlamakta fayda var. Bu da tüm insanlık tarih boyunca, toplumların birbirlerinden devralarak geliştirdiği *doğanın bilgisidir*.

İnsanın doğayla kurduğu ilişki, bilgilenmeyi içeren dinamik bir etkileşimle şekillenir. Bu etkileşim vasıtasıyla bilinenler, en genel ifadeyle doğanın bilgisi olarak tanımlanabilir. Bilgi edinme iteratif bir süreçtir. Diğer bir ifadeyle bilgi her üretim sürecinde yayılma kanallarını üretir, bu kanallar kompleks bir hale geldikçe toplam bilgi katlanarak artar. Bilginin kümülatif birikimi, toplumsal ilişkilerin taşıdığı engelleyici ya da destekleyici düzenekler doğrultusunda değişmektedir. Tarihte bilgi birikiminin yavaşladığı ya da sekteye uğradığı bir dizi toplumsal süreç yaşanmış olsa da, 18. yüzyıldan bu yana muazzam bir hızla yayılan bilgi edinme/araştırma-geliştirme fenomeni günümüzde, kapitalist sistemin yapısal engelleri dışında hiç bir engel tanımamaktadır. Bu süreç tarihsel çerçevede değerlendirildiğinde; insan-doğa ilişkisi, toplumsal ilişkiler ve üretim ilişkilerinin hem yatay hem de dikey bilgi ağlarının yaygınlaşmasını etkilediği ve bundan etkilendiği görülecektir.

Bilginin, insan-doğa ve insan-insan ilişkilerinden yola çıkarak iki tanımı yapılmaktadır; ‘maddi bir şeye bir biçim verme eylemi’ ve ‘birine bilgi (knowledge) iletme edimi’ (Capurro, 2009, s. 125-141). Antik dönem ile ortaçağdaki kullanım alanlarına göre yapılan tanım, dikotomik kabulün iki temel veçhesini gösterir. Bu bakımdan doğayla kurulan ilişki ve doğadan edinilen bilgi, ‘yapmayı-bilmenin’ bilgisini oluşturabilmektedir. İnsanın temel geçim faaliyetlerini bu başlık altında topladığı bilgilenme ve buna paralel üretme eylemi, üretimin bilgisini içermek zorundadır. Üretimin bilgisi toplumsal ilişkilere, diğer ifadeyle bu toplumun sahip olduğu toplam toplumsal bilgi birikimine göre daha karmaşık ya da daha basit bir yapı sergileyebilir. Üretimin bilgisi ve bu bilginin çeşitliliği bir bakıma, üretici güçlerin ve insan-doğa ilişkisinin ulaştığı düzeyi gösterir.

Üretim faaliyetlerinin gündelik yaşamın her anına müdahale etmediği toplumlarda üretimin bilgisi ile doğanın bilgisi arasında daha dolaysız bir ilişki mevcuttu. Üretici, daha kapalı ve öznel süreçlerle bu bilgiyi edinirdi. Richard Sennett’in (2009) zanaatkarın yuvası olarak adlandırdığı atölyelerde üretimin bilgisi usta-çırak ilişkisi aracılığıyla aktarılacak önce ustanın bir sureti, daha sonra meslektaşları olan yeni zanaatkarlar yetiştirilirdi. Bu şekilde, üretimin bilgisinin nesiller boyu aktarılması amaçlanırdı (Sennett, 2009, s. 75-83). Dolayısıyla

bu bilgi aktarma sistemiyle üretimin ve üreticinin yani üretim ilişkilerinin yeniden üretimi sağlanmıştır.

Atölyelerde bir nesneye biçim kazandırmanın genel yöntemleri aktarılırken, uygulama zanaatkara göre farklılık gösterebilmekteydi. Atölye mekanlarında hem nesnel hem de öznel bir bilgilenme faaliyetinin birlikte yürütüldüğü söylenebilir. Bir zanaat ürünün taşıdığı özgünlük, bilgi transferinin önündeki en büyük engellerden biridir. Çoğunlukla uygulama ve sözel aktarımla gerçekleşen teknik eğitimin kazandırdığı bilgi, ustanın ölümünden sonra zayıflayarak bir kaç nesil sonra tümüyle kaybolmaya yüz tutmuştur (Sennett, 2009, s. 102-107). Ayrıca zanaat bilgisini yazıyla aktarmanın güçlüğü nedeniyle, tekniğin bir ülkeden başka ülkeye taşınması işçi göçleriyle sağlanmıştır (Burke, 2013, s. 169). Bu nedenle, bilgiyi korumak adına zanaatkarların ülkeler arası seyahat etmesini engelleyen çeşitli yasalar çıkarılmıştır.

Öte yandan üretimin bilgisi enformel ve çok merkezli görünmekle birlikte belirli bir standarda da sahip olmak zorundadır. Bu standart meslek loncaları tarafından tanımlanarak, atölyelerde ustalar aracılığıyla çırak ve kalfalara aktarılır¹⁷. Görece sınırlı bir standartlaşmaya rağmen, kapitalist üretimden farklı olarak loncalarda, atölyelerde ya da dar üretici topluluklarında daha dolaylımsız aktarılan ‘yapmayı-bilmenin’ bilgisi heterojendir. Henüz üreticinin emek araçlarından kopması, üretim mekanı ile tüketim mekanı arasında küresel ölçekte farklılık, beden faaliyetlerinin zihin ve kol faaliyeti şeklinde parçalanması söz konusu değildir.

Ancak bilginin yapısı, bilimsel devrimler çağında bu parçalanmaya katkı sağlayacak şekilde değişecektir. Doğa bilimlerinde kuramsallaşma ve gözlemin yanı sıra matematiksel soyutlamanın gelişmesi, *üretimin bilgisini üretenler ile ürünü üretenler* arasında yarılmaya imkan vermiştir. Alfred Sohn-Rethel (2011, s. 135), Galileo’nun yerleştirdiği matematiksel ve

¹⁷ Bu dönemde, edindiği mesleki sırlarla zamanından önce ustasına rakip olabilecek çırak ve kalfaların önüne geçmek için kimi yasal düzenlemelerin yapıldığı da göze çarpmaktadır. Erken dönem İngiliz patentlerinin süresi 7 yıldan 14 yıla kadar uzatılabilmekteydi. Çıraklığın 7, kalfalığın 14 yıl sürdüğü dikkate alındığında, en az iki nesil boyunca ustanın ticari açıdan korunduğu söylenebilir (David., 1992, s. 10).

deneye dayalı yöntemin, modern bilimin doğanın bilgisini kol emeği dışında farklı kaynaklardan elde etmesini güvence altına aldığını ifade eder¹⁸.

Örneğin yüzlerce yıl hüküm süren Aristocu doğa anlayışı, hareketin cisimlerin doğal bir davranışı olmadığı söyler. Buna göre bir cismin hareket edebilmesi için dışarıdan müdahale edilmesi gerekmektedir. Doğada sürtünmesiz ortam olmadığı için salt gözlem yoluyla bunun aksini ispatlamak mümkün görünmemektedir. Fakat Galileo'nun 'yeni' atalet tanımı, gözlemlerden yararlanarak yapılan matematiksel soyutlamadan yola çıkarak, maddenin doğal davranışında hareketin olduğunu söyler. Yani nesnelerin hareket etmesi için her zaman dışarıdan müdahale gerekmemektedir. Bu atalet yasasına göre dışardan bir kuvvet etki etmedikçe, diğer bir ifadeyle sürtünme kuvveti yoksa; cisim durgunsa sabit kalmaya, hareket halindeyse hareketine devam eder. Maddelerin doğal davranışına içkin bu hareket, fiziğin doğaya dair bütün önermelerini şekillendirecektir. Özetle soyutlama, doğa bilimlerinin salt gözlemlerle kavranması mümkün olmayan doğa yasalarını kavramasına ve aksi halde yöneltemeyeceği soruları sormasına imkan vermiştir. Galileo fiziğin bilinen ilk *Düşünce Deneylerinden* [Gedankenexperiment] birini gerçekleştirmiştir. Soyutlama ve deneyin en başarılı işbirliği fizik alanında görülecek ve bu sayede dünya ve evrenin hareket yasaları için kapsamlı kuramlar öne sürülebilecektir¹⁹.

Doğa bilimlerinden farklı olarak zanaatkarın doğrudan emeğiyle ortaya koyduğu pratik, doğanın bilgisini 'el yordamıyla' içermektedir.

¹⁸ Fakat bu, doğa kuramlarının tümüyle matematiksel soyutlamayla geliştirildiği anlamına gelmemektedir. Burada, soyutlamanın zihin emeği-kol emeği ayırımına imkan vermesine vurgu yapılmaktadır. Bilimsel devrimler dönemi her şeyden önce, üniversitelerde ve bilgi öğrenme kurumlarında egemen olan skolastik ve dini referanslı görüşlerin sarsılmasına imkan vermiştir. Peter Burke (2013), bu düşünsel yenileşme sürecinde alternatif bilgilerin de öğrenime katılması noktasında uğraş verildiğini aktarır. "Örneğin, kimya metalurji....zanaat geleneklerinden çok şeyler aldı. Botanik, bahçıvanların ve halk sağaltmanlarının bilgisinden gelişti" (Burke, 2013, s. 43).

¹⁹ Sohn-Rethel (2011), Zihin Emeği- Kol Emeği adlı son derece değerli ve özgün çalışmasında matematikselleştirmenin zaferini teknolojinin/doğa güçlerinin kapitalist üretimde kullanılması üzerinden tartışır. Bu vurgu, bu çalışma açısından da oldukça önemlidir. Fakat insanın evrene, uzaya, zamana dair yönelttiği bilimsel sorular açısından matematikselleştirmenin önemini de unutmamak gerekir. Evrenin oluşumuyla ilgili bilimsel çalışmalarda matematiğin rolü son derece önemlidir. Ünlü bir astrofizikçi olan Harald Lesch'in röportajı bunu göstermektedir. "Evrenin devasa ve ufak boyutları hakkında kafa patlatırken başınızın döndüğü oluyor mu hiç" sorusuna Lesch şöyle cevap verir; '...kelimenin gerçek anlamıyla tüylerimi diken diken eden asıl şey, matematik yardımıyla insanın deneyim alanının ötesinde kalan alanlarda da bilimsel çalışma yapabilmesidir'. Ve devam eder; 'İnsanın kendine itiraf etmesi gereken şey, deneyimleme kabiliyetinin burada söz konusu olan süreçleri kavramakta yetersiz olduğu. Bizler, evrim sürecinin parçaları olarak varolan canlılarız. Bu nedenle beynimiz, metre, kilogram ve saniye gibi kategorilerin var olduğu bir dünyada gelişip ortaya çıktı. Başlangıçta var olan evren, bir protondan 20 kat daha küçüktü. Oysa protonun kendisi bile tasarlamakta zorlanacağımız kadar küçüktür. Bizler, uzamdan ve zamandan bağımsız olarak var olan cisimleri tahayyül etme yeteneğinden yoksunuz' (Herald Lesch, Geo International, Kasım 2013 Sayı 9, s. 55). Matematik algımızın ve deneyimlerimizin ötesinde bir soyutlamaya imkan vermektedir.

*“Bir zanaatkar ya da bireysel kol işçisi üretim sırasında soyut bir bilgiyi değil, pratik becerileri ve elinin ustalığını kullanır. Bu ‘bilgi’, bir şeyin nasıl **izah edileceğinin** değil, nasıl **yapılacağıının** bilgisidir. Eldeki işin pratikte nasıl kavradığına bağlı olmak üzere, bu pratik bilgi göstererek, tekrar yoluyla ya da sözcüklerle aktarılabilir” (Sohn-Rethel, 2011, s. 125).*

Fakat bu üretim yapısı çözülmeye başladıkça araştırma, eğitim ve üretim mekanları birbirinden ayrılarak zihin emeğinin kol emeği üzerindeki tahakkümü doğacak ve yukarıda özetlendiği gibi matematikselleşme de bunun gerçekleşmesine imkan verecektir. En başta geleneksel emek biçimlerini ücretli emeğe dönüştüren benzer süreçlerin, daha sonra zihin emeğini de ücretli emeğe dönüştüreceği sonraki bölümlerde tartışılacaktır.

3.1.3 Zanaattan Sanayiye

Geleneksel üretim yapısını çözen kapitalist üretim ilişkilerinin ortaya çıkışı, emek araçlarını zanaatkardan bağımsız üretim araçlarına dönüştürmüş ve bilgi üretim/aktarım sürecini kökten değiştirmiştir. Fakat bu dönüşüm oldukça uzun bir sürece yayılmıştır. Aslında bu durumun fabrika sisteminin doğuşuna kadar sürdüğü söylenebilir²⁰. Tüccar birliklerinin loncalar üzerindeki etkisi ve tahakkümü ile ilgili örnekler 15. yüzyılın sonuna kadar uzanmaktadır. Üretim yapısındaki bu dönüşüm, Marx’a göre iki temel yol izlemiştir. İlkinde bizzat üreticiler sermayeye biriktirerek ticarete atıldılar ve loncaların kısıtlarından bağımsız olarak kapitalist temelde üretimi örgütlemeyi başardılar. İkincisinde ise tüccar kesim ‘üretimi doğrudan ele geçirerek’ ‘tarihsel olarak bir geçiş tarzı işlevi gördü’ ancak kapitalist üretim tarzının gelişimine engel olduğu ölçüde geriledi (Marx, Capital III, s. 388-396 akt. Dobb, 2007, s. 117).

Loncaların veya lonca içindeki zanaatkarların sarsılan hakimiyetinde karşılığını bulan bu pratik, manifaktür sistemini doğurmuştur. Fakat halen zanaat üretimine özgü teknik araçlardan farklılık göstermemektedir. Yine de zanaatkarın hammadde tedariki sağlayan veya aracı tüccarların artan baskısı altında, onların hesabına çalışmaya başlaması işiyle kurduğu ilişkinin artan oranda sermayedar dolayımında gerçekleşmesine neden olmuştur. Zanaatkar artık, üretim süreci üzerinde eskisi kadar söz sahibi değildir. Maurice Dobb (2007) ayrıca, 17.

²⁰ Öte yandan manifaktürün yerini fabrika sistemine bırakmasından sonra kapitalizm öncesi üretim unsurlarının tümüyle yok olmayarak sınırlı biçimde, kapitalist sisteme eklemlenebildiği ölçüde varlığını sürdürdüğünü unutmamak gerekir.

yüzyılın sonlarında eskisinden farklı olarak önemli yatırım gerektiren yeni üretim tekniklerinin İngiltere’deki ilk örneklerinden de bahseder. Bunlar belirli sayıda zanaatkarın bir araya gelse bile finanse edemeyeceği büyüklüktedir. Fakat ülke ekonomisinin genel görünümünü oluşturmayıp, gelecekte yaşanabileceklerin habercisi niteliğindedirler. Dobb maliyetli yeni üretim birimlerinin, Krallık imtiyazıyla teşvik edilen aristokrat patent sahiplerinin yönetiminde olduğunu aktarmıştır²¹ (Dobb, 2007, s. 128-129). Tüm bu gelişmelerin, geçiş sürecinde üretimin bilgisinde yaşanan dönüşümün ilk unsurları olduğu söylenebilir. Bu gibi erken dönem patent örneklerine, 4. bölümde tekrar dönülecektir

Daha önce aktarıldığı üzere, tarımsal üretimin yapısı aynı şekilde, çitleme yasaları gibi çeşitli mülksüzleştirme yöntemleri nedeniyle değişmeye başlamıştır. Zanaatkarların emek araçlarını kaybetmesi gibi küçük üreticiler de emek araçlarından koparılacak ücretli işçilere dönüşmektedir. Tarımda kapitalist üretimin doğuşu, tarımsal faaliyetlerin verimliliğini daha önemli şekilde hale getirecek ve verimliliğe yönelik bilimsel çalışmaları artıracaktır. Bu da toprağın bilgisini kendi deneyimlerine göre ve yüzlerce yıllık bilgi aktarımıyla edinen küçük üreticinin kol emeğine indirgenmesine yol açacaktır. Zanaat ve tarımsal üretimin dönüşümü, sanayi devrimine kadar yavaş bir şekilde ilerlemiş ve sonuçta üretim sürecinde, emek araçlarından koparılmış ücretli emekçi yığınları yer almaya başlamıştır.

“Tarihte, olduğu gibi alınıp sermayenin değerlendirilme sürecine katıldığı biçimiyle, kelimenin asıl anlamıyla emek aracı olarak kaldığı sürece, bu olay, emek aracı için salt biçimsel bir değişimdir. Bir kez sermayenin üretim sürecine katıldığında, emek aracı bir dizi dönüşümden geçer; bu dönüşümlerin son durağı makine ya da daha doğrusu otomatik bir mekanizasyon sistemidir”
(Marx, 2008, s. 547).

O tarihe kadar emek aracının biçimsel değişimi manifaktür tipi üretimde (*sermayenin biçimsel boyunduruğu*) somutlanmış, ancak 18. yüzyılın sanayi devrimiyle farklılaşarak otomatik mekanizasyon sistemine (*sermayenin gerçek boyunduruğu*) dönüşmüştür.

Sanayi devrimi, başlangıcı ve sonu olan bir olay değildir. Özü itibarıyla, devrimci değişim bir kural haline gelecektir (Hobsbawm, 2008a, s. 38). Bu durum *üretimin bilgisi*

²¹ Dobb (2007, s. 129-130), yine de bu yapıların Marx’ın manifaktür olarak tanımladığı üretim tarzına tekabül ettiğini belirtir.

açısından nasıl bir değişime yol açmıştır? Makineleşme ile sadece hız ve verim artmakla kalmamış tekniğin bilgisi de standartlaşmıştır. Toplumsal bilgilenme süreçleri karmaşık hale gelerek üretimin bilgisi ulusal, bölgesel, küresel düzeyde gittikçe homojenleşmiştir. İşin, verimliliği arttıracak şekilde parçalanması '*işin nasıl tasarlanması gerektiği*' ile '*işin nasıl yapılacağı*' bilgisini kesinkes birbirinden koparmıştır. Marx'ın yabancılaşma kavramı ile daha bütünsel açıkladığı bu yarıma, işçinin emek araçlarına, emek ürününe ve nihayetinde emeğine yabancılaşmasına ve bu da emeğinin yarattığı ve emeğinin nesnesi olan dış dünyaya yabancılaşmasına yol açmıştır (Marx, 1993, s. 155).

Üretim araçlarından yoksunlaştırılarak mülksüzleştirilen doğrudan üreticilerin büyük bir kısmı kol gücüne katılırken, sınırlı bir kısmı da endüstriyel icatların ve yeniliklerin yaratıcısı olan zihin emekçilerine katılacaktır. Fakat zihin emeğinin çalışma koşulları henüz kol emeğiyle tümenden benzerlik göstermemektedir. En başta ifade edildiği gibi belirli görece özerk alanlarda bilimsel faaliyet yürütenlerin de sermayenin 'gerçek boyunduruğu' altına girmesi zaman alacaktır²². Kuşkusuz bu durum, bilim ve teknolojinin kapitalist üretim sürecindeki rolünden ve *üretimin bilgisinin* üretiminde yaşanan dönüşümden bağımsız değildir. Özgür Narin (2009), Teknolojik Değişim: Türkiye'de Üretim Araçları Üretimi (1996-2005) adlı doktora çalışmasında, teknolojik değişimin kuramsal çerçevesini bilimsel üretiminin gerçek boyunduruk altında alınması şeklinde tanımlar (Narin, 2009, s. 133). Bu dönüşümün göstergesi olarak, bilimsel üretimde talep eksenli bir anlayışın artık yeterli olmadığını örnek verir. Daha önce (19. yüzyıl ve 20. yüzyılın sonlarına kadar) sermayenin doğrudan üretimdeki ihtiyaçları doğrultusunda yapılan bilimsel çalışmalar 20. yüzyılın sonlarında ve 21. yüzyılda yeni metaller üretme ihtiyacını da karşılamak zorunda kalacaktır (Narin, 2009, s. 149).

Bilimsel üretim süreçleri sermaye sürecine dönüştükçe, zihin emekçileri de üretim sürecindeki özerkliklerini büyük ölçüde kaybederek sermayedarın belirlediği şartlara tabi olur²³. Bilgi üretiminin çerçevesi, kol emekçilerinin neredeyse bütünüyle koparak zihin emeğinin dahil olduğu üretim sürecine indirgendiğine göre, kavramsal düzeneği elverişli hale

²² İcat sahiplerinin sınıfsal konumuna ve icatların bilimsel niteliğine, 3. bölümde ayrıca değinileceğinden bu bölümde destekleyici örnekler üzerinde durulmayarak yaşanan süreci aktarmakla yetinilmiştir.

²³ Aslında bu dönüşüm literatürde, işçileşme çerçevesinde de tartışılmaktadır. Zihin emeğinin toplumsal itibarında düşüş, çalışma koşullarının ağırlaşması ve sermaye koşullarına tabiiyeti şeklinde yaşanan dönüşüm gerçek boyunduruğun somut hali olacaktır.

getirmek adına Marx'ın birinci bölümde aktarılan somut/soyut emek kavramlarına ek olarak genel zeka (general intellect) kavramına değinmek zorunludur. Çünkü hem üretim hem de bilgi üretim süreçleriyle toplumsal bilgi arasındaki karşılıklı etkileşim ancak bu kavram vasıtasıyla analiz edilebilir. Ayrıca bilişsel kapitalizm alt başlığında aktarılabacak çıkarımlar da, Marx'ın genel zeka kavramını temel almaktadır.

Marx genel zeka kavramından sadece, Grundrisse'in ünlü Makina Fragmanları bölümünde bahsetmektedir. Opearismo (İşçilik)²⁴ ekolüyle ilişkili pek çok düşünürün analizlerinde genel zeka kavramına, dolayısıyla Marx'ın Grundrisse metnine özel bir önem verilmektedir²⁵. Fakat Tony Smith (2008, s.1), 1861-1863 Elyazmaları'nda ya da Kapital'in Birinci Cildinin 'Makine' bölümünde genel zeka terimini kullanmadığı halde, Marx'ın görece artı-değer ile bilimsel-teknik bilginin üretimde gittikçe daha fazla kullanılmasına yönelik sistematik eğilimin arasındaki içsel bağlantıya vurgu yaptığını söyler. Dolayısıyla terimin kendisi kullanılmasa bile Kapital'in mantıksal çerçevesinde merkezi olarak yer almaktadır.

Ancak ünlü pasaj, sadece bilim-teknoloji ile sabit sermaye arasındaki içsel bağlantıya değindiği için değil, aslında 'bu ilişkinin yıkıcı bir potansiyele sahip olduğunu ifade ettiği için' de önemlidir. Pasajın bu yorumu tartışmalıdır ve tartışma kaynağını esas olarak buradan almaktadır. Marx gerçekten de sermayenin kaygan zemininin, genel zekanın boyunduruğuna karşı gelen işçiler olduğunu mu söylemektedir? Marx'ın genel zekaya ilişkin ifadelerini aktarmak gerekirse;

*“Doğa makine yapmaz, lokomotifler, demiryolları, elektrikli telgraflar, self-acting mule’lar vb. üretmez. Bunlar insan çabasının, sanayi ürünleridir; doğal hammaddelerin insanın doğaya hakim gelen iradesinin ya da insanın doğa üstündeki etkinliğinin organlarına dönüştürülmesidir. **İnsan beyninin, insan eliyle yaratılmış organlarıdır**; bilimin nesnelleşmiş gücüdür. Sabit sermayenin gelişme düzeyi, genel toplumsal bilginin, knowledge’ın ne dereceye*

²⁴ 1960’larda İtalya’da doğan Otonom-Marksist gelenek. Bu gelenekle bağlantılı düşünürler arasında Mario Tronti, Paulo Virno, Antonio Negri, Franco ‘Bifo’ Berardi, Carlo Vercellone, Maurizio Lazzarotto, Silvia Federici, Maria Dalla Costa, vb. sıralanabilir.

²⁵ Çünkü Marx’ın Grundrisse’deki zengin kavrayışının Kapital’de olmadığı belirtilir. “*Kapital*’in 13. bölümünde Marx, aletle makine arasındaki ayrım meselesini, özellikle emek aracının bir alet (Guattari bunu ön-makine diye adlandırır) olmaktan çıkarılıp bir makineye nasıl dönüştürüldüğü ekseninde, belli ölçüde ele alır. Böylece *Felsefenin Sefaleti*’nde zaten taslağını çizmiş olduğu, insan organizmasının aletlerinden teknik bir aygıtın aletlerine giden doğrusal hattı tekrarlar. Bu doğrusal kavrayış, Deleuze ve Guattari tarafından pek çok yönden yetersiz bulunarak eleştirilir” (Raunig, 2013, s. 27).

kadar dolaysız bir üretici güç haline geldiğini ve dolayısıyla toplumsal yaşam sürecinin koşullarının ne dereceye kadar general intellect'in kontrolü altına girmiş olduğunu, ne dereceye kadar dönüştürülüp ona uyarlı biçime sokulmuş olduğunu gösterir. Toplumun üretici güçlerinin, salt bilgi biçiminin ötesinde, ne dereceye kadar toplumsal pratiğin, maddi yaşam sürecinin dolaysız organları halinde üretilmiş olduklarını ortaya koyar” (Marx, 2008, s. 560).

Bu çalışmanın çerçevesi de göz önünde bulundurulduğunda, genel zekanın sermaye süreçleri içerisinde kullanılan toplumsal bilgiye karşılık geldiği söylenebilir. Bunu, Marx'ın sabit sermayenin gelişme düzeyi ile genel zekanın toplum üzerindeki kontrolü arasında kurduğu ilişkiden çıkarmak mümkün. Çalışmada da patent haklarının gelişimi ile toplumsal bilginin ne derece sabit sermayeye dönüştüğü arasında bağlantı olduğu öne sürülmektedir. Öte yandan bundan bir sonraki adım olarak, kapitalizmin geldiği aşamada zihin emeğinin çeşitli biçimlerde dahil olduğu üretim süreçlerinde çalışan işçilerin 'biçimsel boyunduruk' altında olup olmadığı ve bunların karşı duruşunun sermayenin krizini yaratıp yaratamayacağı bilişsel kapitalizm başlığında tartışılacaktır.

3.2 KAPİTALİZMDE BİLGİ VE MÜLKİYET

Bilginin toplumsal dönüşümünü incelemek kuşkusuz insanlık tarihine oldukça ayrıntılı bir bakışı gerektirmektedir. Fakat bu tarihin, toplumsal bilgi açısından çeşitli kritik dönüm noktaları taşıdığı da açıktır. Bu dönüm noktaları doğa kavrayışında, bilginin üretilme ve paylaşılma biçimlerinde yahut toplumsal üretimde, karşılıklı olmak üzere, önemli değişimlere yol açmıştır. Bu dönüşümler, bir önceki kısımda özet şekilde aktarılmaya çalışıldı. Ancak bilginin hiçbir dönem, 21. yüzyılda olduğu kadar popüler bir başlık haline gelmediği rahatlıkla ifade edilebilir. Bunu farklılaşma, hem ana akım analizlere hem de kapitalizme ilişkin eleştirel görüşlere yansımıştır. Bunun için bilgi konseptinin güncel çerçevede nasıl tartışıldığına kısaca değinilecektir.

3.2.1 Bilginin İktisadı

Bilgi, özellikle 1930'lardan itibaren teknoloji biçiminde²⁶, iktisadi karakteriyle birlikte daha fazla anılır olmaya başlamıştır. Fakat Keynesyen politikaların çöküşüyle, 1960'ların sonlarında özellikle enflasyon gibi makroekonomik büyüklükler çerçevesinde, (fiyat) *beklentisi* olarak da anlaşılmaya başlanır (Fine ve vd., 2009, s.58). Ben Fine ve vd. (2009), son 20 ya da 30 yıldır, iktisat disiplininde yer alan vurgulardaki en önemli analitik kaymanın, bilgi ile bağlantılı sorunlarla ilişki olduğunu ifade eder. Manuel Castells (2008) ise, bu sarsıcı gelişmenin 1970'lerde yaşanan enformasyon teknolojilerindeki ilerleme ve bunların ticari olarak kullanılmaya başlaması ile ilgili olduğunu söyler. Özetle bu tarihten sonra ticarete konu olan ürünlerin, hizmetlerin ve ulaştırma-iletişim altyapısının içerdiği bilgiye (information) vurgu yapan bilgi ekonomisi ile bununla bağlantılı bilgi toplumu kavramları sıklıkla kullanılmaya başlanacaktır.

Bilgi ekonomisi kavramı günümüzde, hem *information* hem de *knowledge*'i²⁷ içeren genel bir çerçeveye karşılık gelmektedir. Bilgi ekonomisinin işlevi ve yapısı üretkenliği arttırmaya, yeni ürünlerin ve üretim süreçlerinin üretimine, ekonomik, toplumsal ve ideolojik yeniden üretime varan çeşitlilikte farklılaşmaktadır. Bu işlevlerin ağırlığında ve içeriğinde bir dönüşüm gerçekleşmiş olsa da bunların hiç biri yeni olgular değildir (Fine vd., 2010, s. 69-83). Bilgi (knowledge) ekonomisi, 1962 yılında yayınladığı çalışmasında Amerika'daki bilgi temelli endüstrilerin ampirik analizini yapan Fritz Machlup tarafından ayrıntılı tartışılmıştır. Godin (2008), bilgi ekonomisi kavramının Machlup'tan önce de kullanıldığını, felsefenin bilgi üzerine görüşlerle dolu olduğunu ve bazı ekonomistlerin de kavrama ilgi duymaya başladığını ifade eder. Aynı şekilde Machlup'un bilgiyi ölçme amacıyla kullandığı yöntem de halihazırda mevcuttur. O halde Machlup'un özgünlüğü nereden gelmektedir? *The Production of Knowledge* çalışması disiplinler arası olup, kullandığı yöntem itibariyle ana akım iktisattan farklılık göstermektedir. Bilgi temelli ekonomilere ilişkin yapılan bu ölçüm sadece bilimsel

²⁶ Teknolojinin farklı iktisadi ekoller dahilinde nasıl tartışıldığı, bilgi kavramıyla kesişse de oldukça ayrıntılı bir başka çalışmayı gerektirmektedir. Bu nedenle çalışmaya dahil edilmemiştir.

²⁷ Bu iki ifade aynı anlama gelmese de birbirinin yerine kullanılabilir. *Information* kelimesinin Türkçe karşılığı enformasyon, malumat iken *knowledge* kelimesinin karşılığı bilgidir. Freeman ve Soete'nin Yenilik İktisadı (2004) kitabının çevirisinde Ergun Türkcan bu konuya değinerek uluslararası bir terim olduğu için enformasyonu tercih ettiğini belirtir. Ancak kitap içerisinde birbirinin yerine kullanıldığı kısımlar olduğunu da söyler. Öte yandan dildeki bu farklılaşma yani bilgi ekonomisinden enformasyon ekonomisine geçiş, iktisadi açıdan farklılık taşıyor olabilir. Enformasyon toplumsal bilginin yaratılması, işlenmesi, kullanılması ve korunması şeklinde tanımlanabilirken, bilgi daha sistematik ve entegre biçimde enformasyondur. Bilgi ancak enformasyon dahilinde üretilebilir ve toplumsal boyutlarla ilişkilidir. Fakat hem bilgi hem de enformasyon toplumsal ilişkilerden bağımsız değildir (Fuchs, 2002)

bilgiyi ve araştırma geliştirme faaliyetlerini değil, en genel anlamda bilgi kavramını kapsamaktadır (Godin, 2008). Bilginin sadece üretimi ilgilendiren yeni teknikler çerçevesinde değil, tüm ekonomik faaliyetler çerçevesinde analiz edilmesi, piyasanın işleyişiyle üzerindeki yorumlarda da etkili olmuştur.

Piyasa merkezli analiz, farklı türdeki bilgilerin tamamını aynı havuza dahil eder. Çünkü bunların hepsi ekonomik verimliliği arttırmanın bir aracıdır (Machlup, 1962, s. 6). Piyasa vasıtasıyla karşı karşıya gelen tarafların bilgisi, piyasadaki etkinliklerini belirler. Arzın-talebin, rekabetin-tekelin, göreceli fiyatların ve bir dizi ekonomik analizin temeli piyasanın bilgisine dayanır. Satıcıların satabileceği en yüksek fiyatı ve alıcıların da satın alabileceği en düşük fiyatı *bildiği* varsayılır (Machlup, 1962, s. 3). Aslında bu açıdan değerlendirildiğinde bilgi, klasik iktisatta tam rekabet şartlarının daimi unsurlarından biri olagelmıştır. Aksi halde eksik bilgi, eksik rekabet şartlarına neden olacaktır²⁸. Piyasanın görünmez eli, farklı düzeydeki örtük bilgiler sayesinde piyasayı gerektiği şekilde düzenlemektedir. Bu nedenle aslında başından beri klasik iktisadın, piyasanın rasyonelliği içerisinde aşkın bir bilgiyi barındırdığı söylenebilir. İktisat disiplininde, hem bilgi hem de teknolojinin kendinden menkul ve gizemli karakteri, onu bağımsız bir değişken gibi gösterir.

Oysa bilgi ve tekniğin ‘Enformasyon Toplumu’ ya da ‘Bilgi Ekonomisi’ çağlarına gelene kadar önem taşımadığı söylenemez. Aksine bunlar, insanın dünya üzerine ayak bastığı andan itibaren hayatta kalması için kritik öneme sahip olmuştur. Kullanılan avlanma aletlerinde, toplayıcılıkta, tarımda, zanaatta ve basit makinelerde toplumsal biçimiyle her zaman var olmuştur. Bazen bir neslin diğeriyle kurduğu bağlarla birikerek kültür haline gelmiş, bazen de doğanın bilgisi şeklinde yüzyıllar boyunca aktarılarak tarım toplumlarını neredeyse değişmeden ayakta tutmuştur. Dolayısıyla ‘bilgi ekonomisi’ gibi analizler, bilginin tarihsel ve toplumsal anlamda önemini görememekte ve bilgiyi sadece, teknik bir mesele olarak tartışmaktadır.

²⁸ “TRŞ (Tam Rekabet Şartları bn.),...giriş-çıkış serbestliği ve girdi akışkanlığı, mal türdeşliği, bölünebilirlik, belirsizliğin bulunmaması ve bilginin tam olması gibi şartlar gerektirir. ERŞ’nın (Eksik Rekabet Şartları bn.) teorisi, oysa, ...bölünemezliklerin, artan getiri nedeni olduğu; bilginin tam olmadığı koşulları inceler” (Kazgan, 2009, s. 204). Kenneth Arrow, 1962’de yayınlanan *Economic Welfare and the Allocation of Resources for Invention* makalesinde kaynakların optimum paylaşımının nasıl belirlenebileceğini analiz eder. Etkin bir kaynak paylaşımını sağlayan tam rekabetin önünde üç engel sıralar: bölünemezlik, sahiplenemezlik ve belirsizlik. Bilgi bu üç özelliğe de sahip bir metadır. Dolayısıyla bilginin rekabetçi olmadığı ve bir kamu malı olduğunu öne sürer.

3.2.2 Bilginin Yapısı: Meta mı Kamusal Mal mı?

Bilgi, ekonomik işlevinin yanı sıra yapısı itibarıyla de analiz edilmiştir. Bir kaynak olarak bilginin etkin şekilde dağıtımını piyasanın bir diğer sorunudur. Çünkü bilgi, piyasadaki pek çok maldan farklı olarak dışlayıcı bir mülkiyet doğurmamaktadır. Yani bilginin bir başkasına aktarılması, kullanımına engel değildir. Arrow, 1962’de yayınladığı Ekonomik Refah ve İcat için Kaynakların Paylaşımı adlı makalesinde kaynakların optimum paylaşımının nasıl belirlenebileceğini analiz eder. Etkin bir kaynak paylaşımını sağlayan tam rekabetin önünde üç engel sıralar: bölünemezlik, sahiplenemezlik ve belirsizlik. Bilgi bu üç özelliğe de sahip bir metadır. Buradan rekabetçi olmadığı ve bir kamu malı olduğu sonucunu çıkarır. Tam rekabeti sağlayacak optimal kullanım, bilginin kamusal niteliğini koruyacak sınırlı fikri mülkiyet düzenlemeleriyle gerçekleştirilebilir.

1968’de yayınlanan Tragedy of Commons’da Hardin, nüfus artışı ve doğal kaynaklar arasındaki ilişkiden yola çıkarak ortak malların²⁹ yaşadığı trajedinin önüne, ancak ortak kullanım kısıtlanarak geçilebilir der (Hardin, 2009, s. 243-253). Kimi farklılıklar taşımakla birlikte (bilgi tüketilemez ve rekabetçi değildir) bilginin de toprak, su, hava gibi *ortak mal* (commons) olduğunu ifade eden eleştirel çalışmalarda ise ortak kullanım söylemi öne çıkar. Bu analizlerin ortaya çıkmasında 1990’lı yıllarda yükselişe geçen yazılım ekonomisinin payı büyüktür. Yazımlar üretilirken, bilginin ortak kullanımı ile sınırlandırılmış kullanımı mukayese edilerek hangisinin daha faydalı ya da etik olduğu üzerine bir dizi tartışma yürütülmüştür. Elinor Ostrom’un (1990), Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action (Müştereklerin Yönetimi) çalışması kurumsal bir analize sevk eden sistematikleştirme çabasının ilk örnekleri arasında sayılmaktadır.

Ortak kullanım ya da diğer bir ifadeyle ortak mülkiyet perspektifi hem kuramsal hem de pratik açıdan eleştirel harekete geniş bir zemin sağlamaktadır. Ortak mal kavramı bir manifesto, ideoloji ya da moda bir ifade olmaktan çok sosyal toplulukların zengin üretkenliği ve bunları sınırlamakla tehdit eden piyasaya yönelik analizler için esnek bir şablon sunuyor (Bollier, 2007, s. 38). Bu analiz çeşitliliği göz önüne alındığında ortak mal kavramının, piyasa ekonomisiyle tümüyle çeliştiğini söylemek mümkün değil. Öte yandan, kapitalist sistemin dinamiklerini gözetken kimi eleştirel yaklaşımların da benzer noktalardan hareket ettiği

²⁹ Kapitalizmin bir eleştirisini de içeren analizlerde ‘commons’ kelimesi müşterek şeklinde çevrilerek kullanılmaktadır.

görülebılır. May ve Sell (2006), bilginin fikri mülkiyet vasıtasıyla rekabetçi bir mal haline getirildiğini ve bu sayede sanal bir kıtlığın yaratıldığını ifade etmektedir. Bilginin arzı sınırsız, paylaşımı neredeyse maliyetsizdir. Bu nedenle *maddi* (tangible) kaynaklar gibi kıt değildir. May (2006), fikri mülkiyetin temel işlevi kaynaklar üzerinde sahiplik hakkı oluşturarak onları piyasaya taşımaktır demektir. Yeni metalaşma alanlarına da zemin hazırlayan bilgi piyasası yaratılarak, bilginin değişim değerine yönelik üretimi sağlanır. Bu analizde bir eksiklik olarak, bilgi üretiminin kendisini nihai amaç olarak görmenin yanı sıra kapitalist üretimde bilginin işlevinin açıkça belirtilmediği söylenebilir. Kapsamlı bir fikri mülkiyet analizi teknoloji üretimini de içermeyi zorunlu kılmaktadır. Üretim ve dolaşım, değerlendirme ve realizasyon arasındaki ilişki gözetilmeden yapılan analizler, fikri mülkiyet düzenlemelerinin mantıki gerekçesini ranta ve mübadele ilişkisine dayandırmaktadır.

3.2.3 Bilişsel Kapitalizm

Bilişsel kapitalizm, kapitalizmin işleyişinde bilginin rolü ve üretimine ilişkin temel bir farklılaşmaya işaret etmektedir. Fakat bu farklılaşma, önceki bölümlerde sıralanan analizlerde olduğu gibi bilginin salt *niteliksel* yahut *niceliksel* farklılaşmasına işaret etmez. Aynı zamanda sermaye sürecine ilişkin bir farklılaşmadır. Dolayısıyla toplumsal üretim ve yeniden üretim açısından da bir dönüşüm söz konusudur. Bilginin, kapitalizmin yapısal işleyişindeki rolü değişmiştir. Çünkü kapitalizm dönüşmektedir. Carlo Vercellone (2007), bilişsel kapitalizm tezinin emek sermaye çelişkisinden ve güç ilişkilerinden azade neoklasik iktisadın endojen büyüme kuramı ve bilgi-temelli ekonomi kuramları ile politik iktisadın eleştirisinden doğduğunu ifade eder. Bu durumda kapitalizm teriminin çerçeveyi sermaye birikimi olarak belirlediği, bilişsel (cognitive) teriminin ise ‘kitlesel üretimden’ (mass production) ‘kitlesel zihinsel güç’ (mass intellectuality) yahut ‘dağınık zihinsel güç’ (diffuse intellectuality) (Vercellone, akt. Smith T., 2008, s.6) dönemine geçişe karşılık geldiği söylenebilir. Çalışmanın Zanaattan Sanayiye bölümünde ifade edildiği gibi bilişsel kapitalizm kuramcılarının ‘genel zeka’ kavramı çerçevesinde geliştirdiği sorunlar önemli tartışmalara imkan vermiştir. Örneğin bu çalışmanın kuramsal çerçevesi açısından belirleyici bir kuram

olan Marksist değer kuramının geçerli olmadığına ilişkin tartışma³⁰, bunların arasında en önemlilerindendir.

Bilişsel kapitalizm analizi, milat olarak kabul ettiği farklılaşmayı fordizmin kriziyle birlikte başlatır. İşçilerin yığınsal üretimine dayalı, bilgi ve teknolojinin mühendislerin tekelinde olduğu ve işin tasarım ile uygulama süreçlerinin birbirinden kopuk olduğu dönem olan fordizmde, bilgi sabit sermayede cisimleşmiştir. Aslında tarihsel açıdan değerlendirilirse bu durum 1800’li yıllardan fordist üretim sürecine kadar kapitalizmde geçerli olan üretim paradigmasıdır. Fakat fordizmin, esnek ve parçalı üretim yapısına sahip 'post-fordizme' dönüşmesiyle, birinci sanayi devriminden fordizme kadar süren tarihsel gelişmenin süreklilik hattı kırılır (Virno, akt. Smith, 2008, s.10). Smith (2008), Vercellone ve Virno'nun klasik Marksist teoriden kriz yaklaşımlarıyla da ayrıldığını söyler. Kapitalizmin krizi sermayenin işbölümü üzerindeki denetiminin gittikçe azalması eğiliminden kaynaklanmaktadır (Vercellone, 2007, s. 18, akt. Smith, 2008, s. 10). Aslında birinci bölümde Sohn-Rethel'den aktarıldığı gibi otomasyon kendi başına işleyen bir üretim süreci olarak görünse de kapitalistin üretim süreci üzerindeki denetimine imkan veren de bu 'kendi-başına' işleyebilirliktir. Fakat bunu ifade ederken, kapitalist denetim açısından risk oluşturabilecek yeni teknolojilerin gelişimi de unutmamak gerekir. Bu, karşıt güçler yaratabilen bir gelişme sürecidir. Belirleyici olan kapitalist işleyişin sermaye süreci üzerinde denetim kurmak zorunda oluşudur.

Vercellone bu ilişkinin tarihsel dönüşümünü şu şekilde aktarır; 16. yüzyılın başları ile 18. yüzyılın sonu arasındaki döneme zanaatkarın bilgisi ile kurduğu hegemonya damga vurmuştur. Aynı şekilde kapitalizmde, bilimin bilinçli şekilde üretime uygulanma derecesi ile işçilerin bilgiden yoksunlaşma derecesi birbirine denk ilerlemektedir. Fakat artık ücretli emek üzerindeki baskının yapısı sadece parasal bir doğaya değil, teknik ilerlemeyle dışsal olarak şekillenen teknolojik bir doğaya da sahiptir (Vercellone, 2007, s. 15-24 akt. Smith, 2008, 10-11). Ancak bu aynı zamanda zihinsel gücün yayılmasına (diffuse intellectuality) da neden

³⁰ Andre Gorz da Marksist değer kuramının geçersizliğini savunan düşünürlerdendir. Fakat Gorz'un eleştirisinin temelinde 'maddi olmayan meta' analizi yer almaktadır. *“Genel toplumsal emekten farklı olarak, bilgiyi basit soyut birimlere çevirmek ve bunlarla ölçmek imkansızdır. Bilgi, eşdeğeri sonucu ya da ürünü olacağı soyut bir emek miktarına indirgenemez...ortak ölçüsü olmayan son derece çeşitli yetenekleri kapsar.. 'Bilişsel' denen emek faaliyetlerinin heterojenliği, yarattıkları maddesiz ürünler ve içerdikleri beceri ve bilgiler, hem sahip oldukları işgücünün hem ürünlerinin değerini ölçülemez kılar...Emeğin ölçümündeki kriz kaçınılmaz olarak değer ölçümü krizine yol açar”* (Gorz, 2011, s. 28).

olmaktadır. Genelleşmiş bir eğitim sisteminin ve yeni teknolojilerin sağladığı bu potansiyel el koyulan (appropriation) bilginin, geri kazanılmasına (reappropriation) imkan verir. Ve sanayi kapitalizmine özgü ölü emek/canlı emek antagonizmasının yerini sermayenin ölü bilgisi ile emeğin canlı bilgisi arasındaki çelişkiye bırakır (Vercellone, 2007, s. 33). Vercellone'ye göre fordizmin krizinin kaynağı da emek sürecinin bu bilimsel örgütlenişine karşı koyuştur. Dolayısıyla bilişsel kapitalizm teorisyenleri ciddi bir kopuşa karşılık gelen bu dönemin sanayi kapitalizmiyle ilişki 'post-fordizm' ifadesiyle tanımlanmasına karşı çıkar ve bunun yerine bilişsel kapitalizm kavramsallaştırmasını benimser.

Bilişsel kapitalizm kuramının emek süreci açısından yaptığı en önemli tespit emek sürecindeki boyunduruğun biçimsel bir boyunduruğa dönüşmüş olmasıdır. Vercellone bu biçimsel ilişkinin temelde, çevrim (circulation) süreci içerisinde, ücretli emeğin parasal bağımlılık ilişkisine dayandığını söyler (Vercellone, 2007, s. 31). Buna göre, aslında fikri mülkiyet hakları gibi sahiplik ilişkilerinin ortaya çıkışı da bu çatışmanın bir sonucudur. Bilişsel emeğin ürettiği bilgiyi işçinin zihninden koparmak mümkün değildir, bu nedenle işletmeler fikri mülkiyet düzenlemelerini daha güçlü hale getirerek baskı uygular. Buna ek olarak, bilgi yoğun metaların üretiminde harcanan emek zamanının son derece önemsiz hale geldiği durumda, sermaye bir çözüm olarak tekelci rant geliri sağlayan fikri mülkiyet düzenlemelerini daha da genişletir. Bu, kıtlık yaratan bir mülkiyet mekanizmasıdır (Vercellone, 2007. s. 33-34).

Bilişsel kapitalizmin fikri mülkiyet düzenlemelerine bakış açısını değerlendirmek için öne sürdüğü argümanlar ile hem oldukça zengin hem de oldukça çetrefilli tartışmalar ancak sınırlı çerçevede özetlenmeye çalışıldı. Bilişsel kapitalizm kuramı özellikle olgusal düzeyde yeterli kanıtlar içermediği için oldukça eleştirilmiştir. Bunun bir eğilim olduğu öne sürülse bile böyle bir eğilimin temelleri de şu anda görülmemektedir. Çağdaş kapitalizmin küresel coğrafyası göz önünde bulundurulduğunda sermayenin gerçek boyunduruğuna tabii emek süreçlerinin oldukça yaygın olduğu görülebilir. Bilgi yoğun metaların üretiminde bile emek-yoğun sektörlerle ara bağlantılar mevcuttur. Akıllı telefonların üretim döngüsü ve süreçleri buna iyi bir örnektir.

George Caffentzis (2005), Hardt ve Negri'nin değer kuramına ilişkin görüşlerini değerlendirdiği makalesinde, 'maddesiz emek' ve 'genel zekanın' aslında işin her daim bir

parçası olduğunu söyler. Ve değer kuramının tarihsel anlamda en tiranca biçiminin neoliberal dönemde vücut bulduğunun altını çizerek (Caffentzis, 2005, s. 106). Olgusal düzeyde eleştirileri Heesang Jeon ve Christian Fuchs'un çalışmalarında da görmek mümkündür. Aslında bu türden kavramsallaştırmaların taşıdığı en büyük tehlike diyalektik bir ilişkinin varlığını ihmal etmektir. 'Zihin emeği' ve 'kol emeği' soyutlamalarında olduğu gibi gerçek ve biçimsel boyunduruk da iç içe geçerek vücut bulmuştur. Dolayısıyla analizi bu çerçevede geliştirmek dinamik ve karşılıklı etkileşim halindeki kavramların görmezden gelinmesine neden olabilir. Nasıl ki kol emeğine dayalı görünen bir üretim sürecinin hiçbir şekilde zihinsel üretim içermediğini söylemek mümkün değilse, aynı şeyi zihinsel üretim süreci için de söylemek mümkün değildir.

Ek olarak bilişsel kapitalizm kuramında, sermaye süreci içerisinde üretilen bilgi ile emek süreci içerisinde üretilmiş olan bilgi aynı şekilde ele alınmaktadır. Sonuç olarak bu da rant ilişkisi ile kar ilişkisini bir arada ve toplamda rant ilişkisi olarak değerlendirmeye sevk etmektedir.

4. BİLGİNİN KAPİTALİST ÖZEL MÜLKİYET YASALARI: PATENTLER

‘Üretimin bilgisi’nin toplumsal üretim süreci ve fedoalizmden kapitalizme geçiş sürecinde bunun nasıl dönüştüğü, bir önceki bölümde kısaca aktarıldı. Çağdaş sistem analizlerinde, bilginin taşıdığı rolün ve işlevlerinin nasıl arttığına değinildi. Buna göre üretimin bilgisi ile kapitalist gelişme arasında dolaysız bir bağ olduğu öne sürüldü. Bu bölümde ise bu dönüşümün izi patent düzenlemeleri vasıtasıyla analiz edilmeye çalışılacaktır. 1. ve 2. bölümde çerçevesi çizilen kapitalist özel mülkiyet ilişkileri genelleşirken patent yasaları bu esnada nasıl değişmiştir?

4.1 MERKANTİLİZM: PATENT İMTİYAZLARIYLA TEŞVİK VE TİCARİ KORUMA

Fikri mülkiyet haklarının, kavramsal düzeyde de olsa toplumsal anlamda ne zaman görünür olmaya başladığı üzerine çok sayıda araştırma yapılmıştır. Patent tarihi alanında uzmanlaşan sosyal bilimciler özellikle 1930'lardan bu yana, bu düzenlemelerin ne kadar eskiye gittiği sorusunu yönelten çok sayıda çalışma yayınlandı. Bu çalışmalardan bazıları, antik toplumlardaki fikir eserlerinin/ürünlerinin mülkiyet algısına dair sınırlı örnekleri öne çıkarmayı hedeflerken, diğerleri bu örneklerin sınırlı olduğuna özellikle vurgu yapmaktadır.

Ancak bu çalışmalara konu olan maddi-olmayan (intangible) nesneler, çoğunlukla sanatsal üretimleri kapsamaktadır. Antik toplumlarda fikri mülkiyete dair sınırlı felsefi argümanların zanaatkarlığın/doğanın bilgisini kapsamadığı söylenebilir. Bu türden bir bilginin kendisi yerine, bilginin cisimleştiği ürün, mülkiyet ilişkilerine tabi olmaktadır. Kuşkusuz sanatın doğa ile kurduğu ilişki ve sanatın zanaat ile bağlantısı unutulmadan, bu dönem güzel sanatlar (resim, müzik, heykeltıraş, mimari, şiir) kapsamında değerlendirilen çalışmalar dikkate alınmıştır.

Özellikle doğu toplumlarında, fikri mülkiyete dair emareler bulmanın neredeyse mümkün olmadığı sıklıkla ifade edilmektedir. Özgün ürünler imparatorluk tarafından ödüllendirilmekle birlikte, eser sahibine özel bir imtiyaz sağlamamaktadır. Bunun yerine bu özgün çalışmaların sadece imparator tarafından kullanılabilirdiği veya imparatorun onuruna sergilendiği örnekler göze çarpar (Prager, 1950). Batıya doğru gidildiğinde ise sınırlı argümanlar görülmekle birlikte, Ortaçağa gelene kadar eser sahiplerine herhangi dışlayıcı mülkiyet hakkı veren yasal bir düzenlemeye rastlanmadığı rahatlıkla söylenebilir.

Fakat bu, eser sahipliğine yönelik tartışmaların olmadığı anlamına gelmez. Sanatın toplumun hangi kesimlerince yapılabileceği, kriterlerin ve kapsamının ne olduğuna dair çok sayıda felsefi tartışmanın yapıldığı bu dönemde kuşkusuz eser sahipliğinin ne olduğu da tartışılmıştır. Ancak genellikle eserler topluma ifşa edildikten sonra, mülkiyet hakları ortadan kalkmaktadır. Bu haklar eserin ne zaman ve nasıl basılacağı, sergileneceği ile sınırlıdır. (Prager, 1950)

Bu bölümde, merkantilizm öncesi döneme dair kısa örnekler verilerek, esas olarak merkantilist iktisat paradigmasının geçerli olduğu dönemde patent imtiyazlarının iktisadi işlevi ve modern patent yasalarıyla arasındaki farklar üzerinde durulacaktır. Bu tarihsel inceleme büyük ölçüde Avrupa merkezlidir. Çünkü erken kapitalistleşen ülkelerde, patent düzenlemelerinde nasıl bir farklılaşma yaşandığına odaklanılmıştır.

4.1.1. Merkantilizm Öncesi Dönemde Patent Düzenlemeleri

Üretimin bütün toplumsal ilişkilerde belirleyici rol oynadığı kapitalizm çağında hiç olmadığı kadar önem kazanmış olsa da, fikri mülkiyet hakkı kapsamında tartışılan teşvik ve korumalara dair sınırlı örnekler antik Yunan ve Roma’da da bulunabilir. Örneğin antik Yunan’ın ünlü derleyicisi Athenaeus, *Deipnosophistae* adlı eserinde, Sybaris şehrinde yapılan açılışlık müsabakalarında birinci olan aşçıya, ilgili yemekle ilgili bir yıllık münhasır pişirme hakkı verildiğini aktarır (Frumkin, 1945, s. 143-149). Bu sayede başarılı aşçı, bir yıllık ekonomik ayrıcalığa sahip olacaktır.

Buna karşılık M.Ö 80-15 yılları arasında yaşayan Vitruvius, İskenderiye'de yapılan şiir yarışmasında bir fikir hırsızlığını açığa çıkardığını yazar. Başkalarının kelimelerini 'çalan' şairler 'mahkum' edilerek gözden düşürülmüştür. Roma hukukunda fikri mülkiyetle ilgili düzenlemeler bulunmamakla birlikte, entelektüel çalışma sonucu ortaya çıkan ürünlerin sahipliği hakkında yargıçlar tarafından kimi tartışmalar yürütülmüş ve Roma tarihinde de Fidentinus'un referans vermeden alıntı yaptığı için suçlandığı yazılmıştır. (Moore, 2011).

Edebi çalışmaların sahipliğine yönelik tartışmalar, sadece bu alandaki çalışmaların yoğunluğuyla değil, bu ürünlerin belirli bir ücret ya da hizmet karşılığında satılıyor olmasıyla da ilişkilidir. Simonides ve Pindes, antik Yunan'ın ücret karşılığında şiir yazan ünlü şairleriydi. Cicero'nun kitapları, bir anlaşma kapsamında kitapçı tarafından satılıyordu. Bu veriler göz önüne alındığında, şiirin ücret karşılığında satılan ilk yaratıcı faaliyet olduğu ifade edilmektedir (May ve Sell, 2006, s. 47).

11. yüzyıla gelene kadar, öne çıkan örneklerin çoğu telif hakları başlığı altında değerlendirilebilir. İcat - teknik biçimindeki yaratıcı çalışmalar henüz ekonomik faaliyet olarak yaygınlık ve önem arz etmemektedir. Ayrıca endüstriyel teşvik biçiminde kimi ayrıcalıklar tanınmış olsa da bunların icat olduğunu söylemek oldukça güç. Ortaçağ boyunca boyacılık zanaatının bilgisi ticari sır olarak görülmüştü. 1160 - 1173 tarihleri arasında 'bilinen' dünyayı gezen Tudelalı Benjamin, Kudüs Kralı tarafından belirli boyacılara yıllık bir ücret ve münhasır hak verildiğini yazar (Frumkin, 1945, s. 143-149). 1332'de Bartolomeo Verde, yel değirmeni inşası için Venedik'ten özel bir teşvik fonu alır. Yel değirmenini 6 ay içinde başarılı bir şekilde çalışır halde getiremezse ödeneği tek seferde, başarsa 12 yılda geri ödeyecektir (Prager, 1944, s. 711-760). Ancak yel değirmeninin Verde tarafından keşfedilmediği son derece açıktır. Çünkü Mabillon, Fransa'daki bir manastıra yel değirmeni inşa etme izni veren 1105 tarihli bir belgeden bahsetmektedir (King, 1894, s. 577). Yazılı ve dışlayıcı olmayan bu teşviklerin çoğu, belirli bir zanaatın o bölgedeki ilk örneklerine verilerek, onu yaygınlaştırma amacı taşımıştır. Bu nedenle, bu dönemde dışlayıcı bir fikri mülkiyet anlayışının olduğu söylenemez.

4.1.2 Merkantilizm Döneminde Patent Düzenlemeleri

Modern patent sisteminin temelini, ilk defa Venedik'te ortaya çıkmış kişiye özel yazılı anlaşmalara dayandığı, hatta bu düzenlemelerin izlerini taşıdığı söylenmektedir. Bu anlaşmalar ve devamında yerel yönetimlerce yapılan düzenlemeler, yaratıcı ürünlerin mülkiyetinin de maddi ürünlerin mülkiyetine benzer şekilde düzenlenmesini sağlamıştır. Merkantilist dönemde teşvikler sadece fon biçiminde olmayıp, dışlayıcı mülkiyet hakkı vermekte ve miras olarak aktarılmaya da imkan tanımaktadır. Venedik'in 13. – 16. yüzyıllarda yoğun ticari faaliyetleri ve tüm Avrupa'daki yüksek ihracat oranı göz önüne alındığında, ilk patent düzenlemeleri ile ülkelerin mevcut iktisat politikaları/ticari faaliyetleri arasındaki ilişki daha net görülebilir.

Bu açıdan değerlendirildiğinde merkantilist dönemde patent düzenlemeleri üç amaç altında toplanabilir; belirli bir zanaatın ülke/bölge sınırlarında gelişimini teşvik etme amacıyla verilen patentler, lonca tipi üretim örgütlenmesinin yaygın olduğu alanlarda lonca tekeli kırıma amacıyla verilen patentler ve başka ülkelere 'teknoloji' (üretimin bilgisi) transferini teşvik eden patentler. Bu amaçlar, üç yüzyıl süren merkantilist paradigma ile yakından ilişkilidir. Zenginliğin ihracat fazlasına dayandığı merkantilizm çağında, teknoloji transferlerini arttırarak 'yabancı' endüstriyel bilgiyi çekebilmek ve ticaretin yönünü değiştirmek amacıyla İngiltere, Venedik, Almanya ve Fransa gibi ülkelerde farklı biçimlerde ve farklı zanaatlar için çok sayıda teşvik sağlanmıştır.

1400'lü yıllarda, Avrupa ve bilinen dünyanın geri kalanında bir ticaret tekeli haline gelen Venedik'in endüstriyel anlamda öncü olduğu alanlar; gemi yapımı, cam işlemeciliği, dantelacılık ve matbaacılıktı (Prager, 1944, s. 711-760). İlk patent örnekleri, özellikle bu faaliyet alanlarında ortaya çıkmış, ticari ilişkilerin yoğun olduğu ülkelerdeki düzenlemelere de ön ayak olmuştu. En eski kayıtlı patent sahiplerinden biri olan büyük mimar Filippo Brunelleschi'ye, Arno ve diğer nehirler üzerinde yapılan ağır yük taşımacılığına yönelik icadı için 1421 yılında Floransa devleti tarafından 3 yıllık münhasır hak verilmişti. Bu hak, icadı kopyalayan herhangi bir kimsenin çalışmasının yakılmasını garanti ediyordu.

Matbaacılık alanında ise, yeni bir baskı karakteri için Venedikli matbaacı Aldus Manutius'a daha sonra 'tescilli tasarım' olarak adlandırılacak bir patent verildi. Böylece, modern çağda oldukça yaygın kullanılan *italic* yazı karakterinin patenti henüz 1502 yılında alınmış oldu (Frumkin, 1945, s. 143-149). Benzer bir örnek 17. ve 18. yüzyıla gelindiğinde yün ve dokuma ihracatında lider olan İngiltere için verilebilir. III. Edward (1312—1377) zamanında, kıtada faaliyet gösteren tekstil üreticilerinin İngiltere'ye yerleşmesini teşvik etmek için bir parlamento yasası çıkarılmıştır (Klitzike, 1959). Bunun İngiltere'nin tekstil sektöründeki ticari başarısını bir ölçüde etkilediği de söylenebilir.

Patent sistemi ayrıca tekel imtiyazı işlevini üstlenerek ilgili zanaatın lonca tekelinden çıkarılmasını da sağlamıştır. Avrupa'nın tamamında etkisi olmakla birlikte, özellikle İngiltere ve Venedik'te ticaret ve zanaatkarlık büyük ölçüde lonca tipi örgütlenmelerle yürütülmekteydi. Loncalar 12. – 15. yüzyıllar arasında varlığını sürdürmüş ancak 15. yüzyıldan sonra etkisini kaybederek çözülmüştür. Loncalar altın çağlarını yaşadıkları dönemde ticaret hacmi, emek ve üretim üzerinde kontrole sahipti. Loncaların amacı, tek bir zanaat dalının tüm üyelerini bir araya getirerek koruma sağlamaktı (Braudel, 1983, s. 314-315).

Örneğin 15. yüzyıla kadar etkisini sürdüren, Avrupa'nın en büyük tüccar loncası İngiltere'deki Hanseatic League, 13. yüzyılda Baltık Denizi kıyısındaki ticaret merkezlerinde kurulmuştu. 14. yüzyılın sonunda 64 şehirde üyesi mevcuttu (Klitzike, 1959). 16. yüzyılda loncaların etkisi azalarak sosyal yardımlaşma düzeneklerine dönüşmüştür. Fernand Braudel (1983, s. 316) gittikçe güçlenmeye başlayan bağımsız tüccarların ve bir tür alt sözleşme ilişkisi olan putting-out sisteminin (Verlagsystem) buna yol açtığını aktarır. Ve böylece loncaların tüm ekonomik güçleri çözülerek belirli yerlerde sınırlı etkileri devam etmiştir. Bu döneme kadar üretim standartları, fiyatlar ve hatta vergiler üzerinde söz sahibi oldukları için faaliyet alanına getirilmek istenen kimi yenilikler, loncalar tarafından direnişle karşılanabilmekteydi. Prager (1944), 1474 yılında müstensihler ve kaligraflar loncasının basımla ilgili yeniliklere aktif şekilde direndiğini, Augsburg'da ağaç oymacılarını ikna etmek zorunda kaldığını aktarır. Venedik Yıllıklarında ise böyle bir direniş rastlanmaz.

Fikri mülkiyet tarihi üzerine yapılan araştırmaların çoğunda yer almamakla birlikte makineleşme tarihinde bu yıllarda icatların –özellikle üretim yapısında ciddi değişikliklere yol açarak işsizliğe neden olanların – halk tarafından da desteklenmediği öne çıkar.

“17. yüzyıl boyunca hemen hemen bütün Avrupa’da kurdele ve şerit dokumakta kullanılan bir makine olan kurdele dokuma tezgahına (buna Almanya’da Bandmühle, Schnurmühle veya Mühlenstul isimleri verilir) karşı, işçi ayaklanmaları olmuştur....Şerit ve kurdele dokuma tezgahı Almanya’da icat edilmişti. İtalyan Abbe Lancelotti, 1636 yılında Venedik’te yayınlanmış olan bir eserinde şunları anlatıyor: ‘Danzigli Antony Müller 50 yıl kadar önce (L. 1629’da yazmıştı) Danzig’de 4-6 parça kumaşı aynı anda dokuyan pek marifetli bir makine görmüştü; Ne var ki, belediye başkanı bu icat yüzünden bir sürü işçinin işsiz kalabileceğinden endişelendiği için, icadın uygulanmasına engel olmuş ve mucidini gizlice elle ya da suda boğdurmuştur’” (Marx, 2011, s. 408).

Geleneksel zanaatlarda çalışanların sayısını etkileyen icatlara halk tarafından direniş gösterilirken, loncaların direnişi genellikle tekellerini kırabilecek yeniliklere karşı olmuştur. İcatlara - yeniliklere yönelik genel tutuma bakıldığında, patent ile verilen teşviklerin ve sağlanan imtiyazların büyük ölçüde ülkeler arası ticarete konu olan mallara yönelik olduğu görülür. Modern patent sisteminde ise tasarım özgün olduğu takdirde patenti alınabilmektedir. Mekantilist dönemde özgünlük beklenmediği gibi, aksine politik ve ekonomik gerekçelerle bazı icatların yok edilebildiği ya da atıl bırakıldığı görülmektedir.

Ancak bu süreç tüm gerilimleriyle birlikte - loncalar/yerel yönetimler, halk/yönetim, İngiltere’de krallık / parlamento - üretim yapısındaki dönüşümün nüvelerini de taşımaktadır. Loncaların iç yönetmelikleri incelendiğinde yıllar geçtikçe üyelerinin bireysel hak ve bilgi birikimlerinin daha görünür hale geldiği görülebilir. Örneğin 1432 yılında Cenevizli ipek üreticileri, yönetmeliklerine adapte ettikleri maddelerden birinde; bahsi geçen loncanın bir üyesi bir desen ya da şekil tasarlırsa, hiç kimsenin bu desen ya da şekli kullanamayacağı ifade edilir. Floransa Yün Üreticileri Loncası, 1474’te bunu daha net bir şekilde yönetmeliklerine ekler: şayağa kendi çabalarıyla desen veren imalatçılar, ilgili şayak için tasarım ve desenler icat etmiş olurlar, bu gibi malzemelerin diğer imalatçıları hileyle bu desenleri bahsi geçen

imalatçılardan çalmaya çalışırlar (Prager, 1952, s. 126-127) (akt. May ve Sell, 2006, s. 52). Burada hem bir zanaat alanındaki yenilik açıkça icat olarak ifade edilmiş hem de özgünlüğün altı çizilerek entelektüel emeğe vurgu yapılmıştır. Loncaların daha güçlü olduğu dönemlerde bireysel emek görünür değilken, çözülmeye başladıkları dönemde daha görünür hale gelmeye başlamıştır.

Ülke çapındaki daha geniş ölçekli patent düzenlemeleri ise, teknoloji ve teknik bilgi (know-how) transferini teşvik etmek ve bu sayede dış ticareti destekleyerek devlet gelirlerini artırmak için kullanılmıştır (Jessop, 2011). Hem dışlayıcı hem de üretim bilgisinin transferine yönelik patentlere bir örnek, cam işçiliği alanından verilebilir. 1449 yılında, Flanders'ten dönen Utynamlı John, yanında getirdiği renkli cam üretimi tekniğiyle İngiltere'de tekel imtiyazı elde etmişti. Bu imtiyaz karşılığında başkalarını eğitme sözü alındığından, patent süresi dolduğunda renkli cam işçiliğinin genel bir ticari faaliyet olarak yürütülmesi sağlanmıştır (Klitzke 1959, s. 627). Bu nedenle, dönemin patentlerinde icat niteliğinden ziyade, potansiyel bir dış ticaret ürünü olma özelliği arandığı söylenebilir. Ayrıca bilgi transferinin, sadece merkantilist dönemin değil ABD'nin erken dönem patent düzenlemelerinin de temel amacı olduğu bir sonraki bölümde görülecektir.

Aynı dönemde İngiltere'de de, özellikle teknik bilgiye erişebilmek için patent kapsamında kimi teşvik ve korumaların sağlandığı görülebilir. İngiltere, 1300'lü yıllarda teknoloji açısından kıta Avrupa'sının pek çok bölgesinden geri olduğu için endüstriyel bilgiyi kendi sınırlarına çekmek amacıyla krallık imtiyazlarını kullanmıştır (David P. 1992). İlk patent imtiyazlarının Kraliçe Elizabeth döneminde verilmeye başlandığını yazan Frumkin (1945) bundan önce verilen imtiyazları patent kapsamında değerlendirmenin tartışmalı olduğunu söylese de, May ve Sell (2006) Federico'dan (1929) aktardığı şekilde, III. Edward'ın 1326'da yeni sanatların transferini desteklediğini yazar. Henüz 1324 yılında yetenekli Alman madencileri İngiltere'ye davet eden III. Edward, kralın koruması altında olacaklarını belirtir. IV. Edward ve Tudor halefleri de bu daveti sürdürür.

Ancak krallık tarafından verilen bu imtiyazlara karşılık parlamentonun geçersiz saydığı imtiyazlar da mevcuttur. 1378'de parlamento tarafından çıkarılan Tekstil Yasası'nda tüm tüccarların yasalar, düzenlemeler, yargı kararları ya da geleneksel kurallardan bağımsız olarak serbestçe alım ve satım işlemlerini gerçekleştirebileceği belirtilir (Klitzike, 1959).

İngiltere krallığının I. Elizabeth ve IV. Henry zamanında da dağıtmaya devam ettiği imtiyazlar nedeniyle bir dizi gerilim yaşanmış, sonunda bunlar lağvedilerek 1624'te Tekeller Yasası (Statute of Monopolies) çıkarılmıştır. Bu yasanın asıl amacı icatları teşvik etmek değil, krallık tarafından verilen imtiyazlarla oluşmuş tekellerin önüne geçmekti, ayrıca hükümet bu yasayı geçirerek, kıta çapındaki zanaatkarların İngiltere'ye yerleşmesini de ummuştu. Yasada yeni üretim tekniklerinin gerçek ve ilk sahiplerine verilenler haricinde, tekel imtiyazlarının yasadışı olduğu deklare edilir. Ayrıca söz konusu üretim tekniğinin, yasayla çelişmediği ya da ülkedeki meta fiyatlarını yükselterek veya ticarete zarar vererek devleti olumsuz şekilde etkilemediği sürece, 14 yıla kadar imtiyazdan yararlanabileceğinin altı çizilmiştir. Fakat yasa bu haliyle halen bir icattan değil, siyasi sınırlar içersindeki bir ilk uygulamadan bahsetmektedir. Tekeller Yasası birkaç kez tadil edilerek, 1977 yılına kadar kullanılmış fakat 1973 Avrupa Patent Konvansiyonu ile uyumsuz hale gelince kaldırılmıştır (Dutfield ve Suthersanen, 2008, s. 106).

Avrupa'nın diğer ülkelerinde ise paralel biçimde krallık imtiyazları tanınmış ve ancak 1700'lere gelindiğinde genel yasalar çıkarılmıştır. Almanya'da verilen patent imtiyazları genellikle madencilikle ilgilidir. Fransa krallığı 1551'de, Venedikli bir göçmen olan Theseus Mutic'e Venedik'in cam yapım tekniğiyle ilgili 10 yıllık ithalat imtiyazı tanımıştı. (Mandich 1948, s. 206) (akt. May, 2006, s.). Hollanda'nın bir grup Venedikli cam yapımcısına 1541'de imtiyaz verdiği aktarılır (Frumkin, 1947, s. 52). Fransa'da Pascal ailesi, bir patent inceleme formatı geliştirmiştir. Prager (1964) bunun, mahkemenin verdiği patent imtiyazlarından bağımsız olarak, patentin teknik özelliklerinin nasıl hazırlanacağı ve yeniliğin sistematik şekilde nasıl ifade edileceği üzerinde uzun yıllar etkisi olduğunu yazar (akt. May ve Sell, 2006).

Özetle bu dönemde verilen imtiyazlara ve nihayetinde yasal düzenlemelere bakıldığında, merkantilist iktisat politikasıyla birlikte gelişen ticari sermayeye ile henüz gelişmekte olan sanayi sermayesi arasındaki gerilimleri ve loncalar örneğinde olduğu gibi üretim yapısının adım adım çözülmekte olduğunu görmek mümkün.

"Ticari kapitalizme uygun bir görüşle merkantilizm, paraya ve dış ticarete ön planda yer verdi...bir dış ticaret fazlası elde edilmesi nihai amaç sayılıyordu. Merkantilistlerin bildiği 'artık', sadece dış ticaretten elde edilebilen fazlaydı.

Bir ülkenin kazandığını diğer ülke kaybediyordu...Dış ticarette koruma, savundukları ve uyguladıkları dış ticaret politikası oldu.” (Kazgan, 2009, s. 44).

Patentler merkantilizmde dış ticaret politikasının bir parçası olarak teşvik işlevi üstlenirken, kapitalizmin ilk dönemlerinde hem teknoloji transferi için kullanılmış hem de doğmakta olan girişimci kapitalistlerin endüstriyel tasarımlarını üretim sürecine dahil etme imkanını arttırmıştır. Bu tarihten sonra ise özgünlük konusu daha fazla gündeme gelmiştir. 18. yüzyılın sanayi devrimiyle, yenilik-icat biçimindeki üretimin bilgisi bütünüyle patent kapsamına girmeye başlamıştır. Çalışmanın devamında sanayi devriminden başlanarak; ticaretin uluslararasılaşması, üretimin uluslararasılaşması ve sermayenin artan organik birleşimiyle bağlantı şeklinde bölgesel ve küresel patent düzenlemelerine değinilecektir.

4.2 ULUSLARARASI PATENT REJİMİNE DOĞRU

Bu kısımda, kapitalist üretimin doğduğu ve geliştiği 18. ve 19. yüzyıldaki icatlar, bu icatların üretimle olan ilişkisi ve dönemin patent düzenlemeleri kısaca incelenecektir. Bu nedenle Sanayi Devrimi olarak da ifade edilen tarihsel sürece odaklanılmıştır. İcatlara yönelik korumanın kapitalizme özgü olmadığına, ama dönemsel olarak taşıdığı farklılıklara merkantilizm bölümünde kısaca değinilmişti. Burada ise 1970’lerden başlayarak 21. yüzyılın son derece çarpıcı bir fenomeni haline gelen patentlerle ve bilgi-yoğun metalarla, kapitalist gelişme arasında ilişki kurulmaya çalışılacaktır. Ancak bu ilişki kapitalist üretimin temel parametreleri açısından kimi benzerlikleri, kapitalist üretimin temel eğilimleri açısından ise kimi farklılaşmaları içermektedir. Bunu ortaya koymak için sanayi devriminin ilk dönemlerinden başlanarak, ilk uluslararası patent anlaşması olan Paris Sözleşmesi’ne (1883) götüren süreç patent düzenlemeleri çerçevesinde değerlendirilecektir.

Kimi tarihçilerin haklı şekilde toplumsal devrimler çağının bir parçası olarak gördüğü Sanayi Devrimi, etkileri itibariyle hem iktisadi hem de kültürel yaşamda oldukça ciddi toplumsal değişimlere yol açmıştı. Bilginin dönüşümü bölümünde de Hobsbawm’dan (2008a) aktarıldığı gibi her şeyden önce bu bir ‘an’ değil bir süreçti. Ve bu tarihten sonra artık hiç bir

şey eskisi gibi olmayacaktı. Örneğin, neredeyse bütün toplumsal ilişkilerin ve gündelik hayatın etrafında örgütlendiği kültürel ve doğal zaman kavramı, yerini endüstriyel bir çerçevede belirlenmiş evrensel-standart-bilimsel zamana³¹ bırakacaktı. “Zamana karşı tutumlarda derin bir kültürel ve toplumsal değişme, Sanayi Devrimi’nin temel bir özelliği olmuştur” (Freeman ve Louça, 2013, s. 219).

Çünkü yeni üretim motivasyonun temelini oluşturan kar dürtüsü ve sömürgecilik faaliyetleri sonucunda hızla genişleyen pazarlar daha fazla miktarda, yani daha hızlı üretebilmeyi son derece önemli hale getirmekteydi. Öte yandan makinelerin tartışıldığı alt başlıkta da ifade edildiği gibi emekten tasarruf sağlayacak yeni araçlar, bu dönem yeni icatların geliştirilmesinde son derece etkili olmuştur. Örneğin Kuzey Amerika’da emeğin görece yüksek fiyatı, emeğin sermaye ve doğal kaynaklarla ikamesini uyarmıştır. Bu da 19. yüzyılın başlarında, makineleşen ve standartlaşan bir üretim ile sermaye-yoğun teknolojik bir güzergahın belirlenmesine yol açmıştır (Abramowitz ve David 1994 s. 10 akt. Freeman ve Louça, 2013, s. 266-267).

Kapitalizm öncesi döneme dair yapılan aktarımlarda da, aslında 18. yüzyılda görünür hale gelen çok sayıda buluşun benzerlerinin bir önceki yüzyılda icat edildiğinden bahsedildi. Ancak bu dönem emekten tasarruf ve hız gibi üretim motivasyonları olmadığından bazı icatlar iyi karşılanmamıştı. Teknolojik araçların ve aletlerin evrimsel tarihi üzerine yaptığı çalışmada George Basalla (2013), aletlerin teknik evrimini belirli süreksizlikleri göz ardı etmeden, genel bir süreklilik çerçevesinde açıklar. Basalla’nın icatları tek başına ihtiyaç üzerinden değerlendirmeyip bunu da içerecek şekilde başka bir dizi parametreye bağlaması, her biri ‘yeni’ bir üretim tekniği ya da meta anlamına gelen patent sayısındaki artış açısından bakıldığında, son derece yerinde bir vurgu olarak görünmektedir. Çünkü gündelik dilde ihtiyaç kavramı, genellikle insanların hayatını sürdürmek için karşılaması gereken şeyleri içerir. Oysa kültürel alışkanlıklar ve gelenekler de belirli tekniklerin ve icatların geliştirilmesinde yahut *kullanılmamasında* etkili olmuştur. Esasen kapitalist gelişme çerçevesinde şekillenen teknoloji tarihi araştırmaları, bunun yerine herkes için geçerli evrensel bir ihtiyacın, icatların temel motivasyonu olduğunu söyler. Çünkü bu çalışmalarda teknoloji tarihi kapitalizmin tarihiyle başlar. Fakat teknoloji tarihini farklı bir çerçevede, hem

³¹ 1 dakikanın atomun yarılanma süresine göre hesaplanması ve Fransız Müzesinde SI ölçü birimleri. Metrenin hikayesi için bkz. Guedj, D.; 1998, Metrenin İcadı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

tarihsel hem de toplumsal açıdan inceleyen araştırmacılar da bulunmaktadır. Örneğin Nathan Rosenberg, David Noble, Chris Freeman, J. D. Bernal, George Basalla, Peter Burke, vb. sıralanabilir.

Sanayi devriminin baş döndürücü icatlarına geçmeden önce bu vurguyu tekrar hatırlatmak son derece önemlidir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde görülebileceği gibi neredeyse her biri bir meta uzayına tekabül edebilecek patentlerin çeşitliliği ve muazzam sayısı, insan ihtiyaçlarının sonsuz olduğu gibi bir yargıya sevk edebilir. Bu nedenle temel argümanlarını sanayi devriminin ‘hayatı kolaylaştıran’ canlı icat faaliyetlerine dayandıran bu yaygın perspektifi bir kenara bırakarak, icatların toplumsal bağlantılarına değinmek daha yerinde olacaktır.

Hobsbawm (2008a) sanayi devrimi olarak tanımlanan sürecin esas olarak 1780’lerden başlayarak 1840’lara kadar uzandığını belirtir. Kesin bir tarih aralığı verilememekle birlikte, 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın, sanayi devrimine ve onun muazzam etkilerine sahne olduğu söylenebilir. Temel devrimci dönüşüm, o tarihe kadar geçerli insan ve hayvan gücünün yerini buhar, elektrik, kimyasal enerji gibi doğal güçlerin almasıyla gerçekleşmiştir.

“Endüstri Devrimi patlak verdi ifadesi ne anlama gelmektedir? 1780’ler gibi bir tarihte ve insanlık tarihinde ilk kez, toplumların üretici güçlerinin yarattığı zincirlerden kurtulması anlamına gelmektedir; bundan böyle üretici güçler, durmadan, hızla ve bugüne dek sınırsız biçimde insan, mal ve hizmet artışı gerçekleştirmeye muktedir olacaktı” (Hobsbawm, 2008a, s. 27).

Marx’ın kapitalizm tahlilinde belirttiği *üretici güçlerin sınırsız gelişimi* ise, teknik ilerleme ve kapitalist toplumsal ‘ilerleme’ arasındaki korelasyonun en yalın ifadesi olacaktır.

Bu perspektifte, 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl sanayi devrimi açısından iki döneme ayrılmaktadır. Hobsbawm (2008a) izlenerek, 1780-1840 arası Sanayi Devrimi’nin yaşandığı dönem olarak tanımlanırsa, 1840-1895 arası ikinci sanayi devrimine karşılık gelir. Ernest Mandel (2008, s. 355), bu ikinci dönemin 19. yüzyılın son 25 yılına tekabül ettiğini belirtir. Literatürde tarihle ilgili farklılıklar, bir buluşun ortaya çıktığı dönem ile iktisadi etkilerinin sarsıcı biçimde hissedildiği dönem arasında uzun zaman olmasıyla ilgili olabilir. Ayrıca Hobsbawm’ın (2008b) 1840 itibarıyla üzerinde durduğu temel dönüşüm demiryollarının

yapılmaya başlanmasıdır. Ancak ortak ve asıl önemli olan genel sürecin, iki temel gücün – su ile buhar gücü ve elektrik ile kimya enerjisi -ortaya çıkışı ve bunların belirli iktisadi sonuçlarına göre değerlendirilmiş olmasıdır.

Chris Freeman ve Francis Louça (2013) ise, iktisat tarihi çalışmalarındaki farklı metodolojik yaklaşımları tartışarak, kendi yöntemlerini ‘sanayi devriminden bilgi devrimine’ uzanan süreç içerisinde sınıadıkları oldukça özgün çalışmalarında bu dönemlendirmeyi Kondratyef dalgalarına göre yapmıştır. Yenilik salkımı olan su gücüyle makineleşme 1. dalgaya (1780-1848) karşılık gelirken, buhar gücüyle makineleşme 2. dalgaya (1848-1895), elektrikleendirme 3. dalgaya (1895-1918) karşılık gelir. Bu çerçeve oluşturulurken ekonominin taşıyıcı dalları, temel girdiler, iletişim-taşımacılık altyapısı ve yönetsel/örgütsel değişimler gibi parametreler gözetildiği için su ve buhar gücü ayrıca ele alınmıştır (Freeman ve Louça 2013 s. 177). Ayrıca her dönem kendi içinde tekniğin devreye alınması ve kullanımı ile ilgili olarak uyarlanma krizleri de içermektedir. Freeman ve Louça (2008 s. 188), bu çerçeveyi çizerken Joseph A. Schumpeter’in teknoloji konusunda önerdiği perspektifi kabul etmekle birlikte, ondan farklı olarak yeniliğin yayılmasına daha fazla önem verdiklerini ve girişimcinin rolü yerine iş yönetim sistemlerindeki değişim (taylorizm, fordizm, post-fordizm, vb.) üzerinde durduklarını ifade eder.

Ar-ge faaliyetlerine, icatlara, patentlere ve bir yeniliğin ne zaman devreye alınacağına ilişkin daha doğru bir değerlendirme için ana akım iktisat tartışmalarından sıyrılarak, kritik vurgular öne süren bu dinamik yaklaşım çalışmanın bütününde gözetilmeye çalışılmıştır. Özellikle ikinci sanayi devrimi dönemi, patent sayısı ve düzenlemeleri açısından son derece kritiktir. Paris Anlaşması da bu dönemde imzalanmıştır. Ayrıca bu iki dönem arasında, icatların niteliği açısından önemli bir farklılaşma görülmektedir. Bu nedenle, ulusal/uluslararası patent düzenlemeleri bu iki dönemin farklılıkları referans alınarak değerlendirilecektir.

4.2.1 İlk Endüstriyel İcatlarla Bağlantılı Ulusal Patent Düzenlemeleri

Patent düzenlemelerinin temeli ilk Venedik imtiyazlarına dayanmaktadır. Ancak modern patent düzenlemelerine ilişkin verilen ilk örnek, İngiltere’de 1623’te çıkarılan Tekeller Yasası’dır. Bu yasanın amacı kraliyetin sağladığı ‘keyfi’ imtiyazların önüne geçerek

tekel oluşumunu engellemekti. Bu sayede patentler artık kraliyet imtiyazları olmaktan çıkarak yasal düzenlemeler haline gelmiş ve patentin ancak icadın 'ilk ve gerçek' sahiplerine verileceği belirtilmiştir. Tekeller Yasası'nı patent yasalarının Magna Carta'sı yapan da bu ifadedir. (Machlup ve Penrose, 1950, s. 2). Farklı ülkelerde bağlantılı şekilde ulusal patent düzenlemelerinin oluşumunda, ülkeler arası ticaretin ve kimi ortak gümrük birliklerinin etkili olduğu söylenebilir. Sanayi devriminin hızla artan icat ve yenilikleri de, tekniğin korunmasına ilişkin düzenlemeleri gittikçe zorunlu hale getirmiştir. Patent düzenlemelerine ilişkin ilk ekonomik tartışmalar serbest ticaret ve tekelleşme ekseninde yürütülür. Fakat uluslararası düzenlemeye götüren 1870'li yıllar, 'koruma yanlılarının' zaferine tanıklık edecektir³². Bu gerçekten kimin zaferidir?

Patent düzenlemeleriyle kapitalist gelişme arasındaki ilişkiyi analiz edebilmek için, belirtilen tartışmaların yanı sıra, asıl olarak üretimin yapısına ve icatlarla üretim arasındaki ilişkiye değinmek gerekir. Çok önemli veriler içermekle birlikte patent tarihi üzerine yapılan çoğu incelemenin, özellikle en eksik yanının bu olduğu söylenebilir. Örneğin sermayenin kompozisyonu ve mülkiyet yapısı analiz edilmeden yapılan değerlendirmeler, kapitalist özel mülkiyet ile patent yasaları arasındaki bağlantıyı ihmal etmekte ve bu da patent düzenlemeleriyle ilgili tartışmaların hukuksal ya da etik bir düzleme taşınmasına imkan vermektedir.

Öte yandan tartışmaların ve değerlendirmelerin büyük bir kısmı iki eksene sıkışmıştır; serbest ticaret ve tekelleşme. Tekelleşme ile rekabet, iki karşıt kutupta yer alır. Bu yaklaşım çoğunlukla Avrupa merkezli bir analizi referans almakta ve kapitalizmin kendini kurumsal düzeyde var ettiği en iyi örneklerden biri olan, son derece köklü bir patent sistemine sahip ABD'ye uymamaktadır. Bu yaygın değerlendirmeye göre düzenlemeleri destekleyenler tekelleşmeyi savunan kesimler iken, düzenlemelerin tamamen kaldırılmasını destekleyenler serbest ticaret yanlıları olmuştur. Ayrıca kapitalizmin tarihi incelendiğinde, serbest ticaret yanlısı kapitalist mitinin, belirli bir dönemde, 1860-1875 arasında İngiltere'de karşılık bulduğu fakat bunun da 1873 krizinden sonra büyük ölçüde terk edildiği görülmektedir (Hobsbawm, 2008b, s. 110-113). Aslında patent düzenlemelerine gösterilen ilgisizlik, yeniliklere gösterilen ilgisizlikle örtüşmektedir.

³² Ayrıntılı bir tartışma ve klasik iktisatçıların konu hakkındaki görüşleri bkz. Machlup ve Penrose, 'The Patent Controversy in Nineteenth Century' ve Machlup, 'An Economic Review of the Patent System'

“19. yüzyılda, modern endüstriyelizm için çok elverişli olmayan bir ülkede faaliyet gösteren bir işadamı bunu çok güzel biçimde ifade etmiştir. Büyük Rothschild ‘Paramızı kaybetmenin üç yolu vardır’ der, ‘Kadınlar, kumar ve mühendisler. Bunların ilk ikisi daha hoş, üçüncüsü ise en kesin yoldur’ (C. P. Kindleberger 1964 s. 158). Hiç kimse bir Rothschild’ı en yüksek karı elde etmenin en iyi yolunu bilmemekle suçlayamaz. Sanayileşmemiş bir ülkede en yüksek kar sanayi yoluyla sağlanamazdı” (Hobsbawm, 2008b, s. 38).

Henüz ticaret gibi faaliyetlerin daha yüksek kar kaynağı olduğu ülkelerde, bazı kesimler tarafından patent düzenlemelerine şiddetle karşı çıkılması ve düzenlemelerin geç sayılabilecek bir tarihte yapılması son derece makul görünmektedir. Bu nedenle ulusal düzenlemelerin içerikleri, amaçları ve tarihleri; ülkelerin siyasal dinamikleriyle, sanayileşme düzeyleriyle ve öncü sektörleriyle son derece bağlantılıdır.

Örneğin Almanya'nın bazı eyaletlerinde, 1871'de birlik kurulmadan önce, patent düzenlemelerine şiddetle karşı çıkmıştır. 1856'da genel duruma bakıldığında bölgeler arasında oldukça heterojen bir düzenleme söz konusudur. Bazı bölgelerde herhangi bir düzenleme yokken, Prusya'da 1815'te kabul edilmiş oldukça zayıf bir yasa yürürlükteydi. Ayrıca 1863'te Prusya Ticaret Odası'nın yaptığı bir ankette üyelerin çoğu yasanın lağvedilmesinden yana oy kullanmıştı. Çünkü genel olarak patentlerin monarşi döneminden kalma kraliyet imtiyazlarıyla bağlantılı düzenlemeler ve bir gümrük vergisi olduğu düşüncesi hakimdi. 1834'te bölgeler arasında, Prusya hükümetinin öncülük ettiği bir Gümrük Birliği (Zollverein) kuruldu (Seckelmann, 2002, s. 234-240). Machlup (1958), 1842'de birlik kapsamında kabul edilen mütekabiliyet maddesinin, patentle ilgili düzenlemenin üye ülkeden alınmasına müsaade ederek patentlerin değerini düşürdüğünü öne sürer. Fakat bunun ortak bir düzenleme ihtiyacı doğurduğunun da altını çizer.

Almanya'da patent yasasının kabul edilmesinde, 1856'da kurulan Alman Mühendisler Birliği'nin (Verein Deutscher Ingenieure) harcadığı çaba etkili olmuştur. Birliğin ilk çabaları başarısız olarak Ulusal Ekonomistler Birliği'nin 1863'te patent düzenlemelerinin tamamen kaldırılmasına yönelik karşı bir bildiri hazırlamasıyla sonuçlansa da, başka örgütleri harekete geçirmiştir. Bu bildiri üzerine Demir ve Çelik Endüstrisi Teknik Birliği (Technischer Verein für Eisenhüttenwesen) ve Berlinli Tüccarlar Topluluğu (Berliner Kaufmannsältestenschaft),

patent düzenlemelerinin neden gerekli olduğuna dair peş peşe deklarasyonda bulunur. Almanya'daki bu mücadele 1877'ye kadar devam eder. Düzenlemeye ilişkin ilk taslak metinleri hazırlayan Werner Siemens'in vurgusu ise, Almanya'nın ikinci sanayi devriminde öne çıkan ülkelerden biri olduğu düşünüldüğünde, son derece önemlidir; Almanya salt yabancı ürünleri kopyalayarak mevcut başarısını daha fazla sürdüremez. Bu nedenle kendi endüstriyel standartlarını oluşturmak zorundadır. Dolayısıyla, örneğin teknik icatların korunmasını garanti altına alarak teknik becerisini geliştirmelidir. (M. Seckelmann, 2002, s. 234-240). Siemens'in hayal peşinde koşan basit bir mucit olmadığını zaman gösterecektir.

İlk patent yasasına örnek gösterilen düzenlemenin anavatanı İngiltere'de de tartışmalı bir süreç yaşanmıştır. Fakat İngiltere, sanayi devriminin öncü ülkesi olarak uluslararası ticarete etkin ve son derece avantajlı bir konumdadır. Sömürge ülkelerinden elde ettiği ucuz hammadde sayesinde, pamuklu ve yünlü ihraç ürünleri düşük fiyatlarıyla dünya pazarında hiç bir engel tanıımıyordu. İngiltere'de 1700 ve 1750 yılları arasında iç pazara yönelik sanayilerin üretim artışı %7 iken ihracata yönelik üretim yapanların artışı %70 olmuştur. Aynı zamanda iç pazarının büyüklüğü ve sürekliliği dış pazarın dalgalanmalarını kompanse edebilmektedir. Böylece İngiltere'nin sanayileşmesinde sürekliliğin sağlanmasına katkıda bulunan, iç pazarı olmuştur (Hobsbawm, 2008b s. 40-45). Ayrıca çalışmanın ilk bölümünde de kısaca değinildiği gibi; kapitalizmin gelişmesi için gereken, ülke içinde ve sömürgelerde mülksüzleştirme yoluyla elde edilmiş sermaye, işgücü ve işgücünü ihtiyaç duyulan alanlara sevk etmeye imkan veren çalışma yasaları da İngiltere'de fazlasıyla mevcuttu.

Diğer taraftan bu hızlı büyüme, hiç eksilmeyen bir talep ve muazzam bir sermaye akışı anlamına gelmektedir. O tarihe kadar bilinen ve benzerleri yapılmış basit mekanik yöntemlerin uygulanmaya başlanmasında ve tekniği sürekli iyileştirme çabasında en temel motivasyonun bu olduğu söylenebilir. Hobsbawm (2008b), büyük bir iç pazar ve dinamik bir dış pazarın yanı sıra devletin de İngiliz sanayileşmesinde önemli bir rol oynadığını belirtir. İngiliz donanmasının sömürgecilik faaliyetleri konusundaki açık ara üstünlüğü herkesçe bilinmekteydi. Ayrıca devlet, tüm dış politikasını iktisadi hedeflere tabi kılmaya hazırdı. Tüm bu koşullar düşünüldüğünde dünyanın atölyesi konumuna gelen 19. yüzyılın İngiltere örneğinde; 'serbest ticaret yanlıları' ve 'tekelleşme' savunucuları ikiliğinden çıkarak,

kapitalist gelişme için en uygun iktisat politikalarının uygulanmaya çalışıldığını görmek daha olanaklı olacaktır.

Ayrıca İngiltere'nin parlamento yapısı, hem canlı tartışmalara hem de düzenlemelerin daha hızlı çıkarılmasına imkan vermektedir. İngiltere'de patent düzenlemeleri için temel alınan Tekeller Yasası neredeyse 200 yıl boyunca tadil edilmeden kullanılmaya devam etmiştir. Ancak bu yasa hem başvuru zorluğu hem de masrafları nedeniyle çok işlevsel görünmemektedir. Bu nedenle 1851-1852, 1862-1865 ve 1869-1872 yılları arasında parlamento komisyonu ve kraliyet komitesi patent düzenlemelerinin işlevselliği ile ilgili araştırma yapmıştır (Machlup, 1950).

Patent yasası İngiltere'de her zaman yürürlükte olmuştur ve İngiltere Paris Konvansiyonu'nun ilk imzacı ülkeleri arasındadır. Aşağıdaki tabloda İngiltere'de 18. yüzyılda alınan patentlerin sayısı ile ilgili veriler bulunmaktadır. Patent sayılarının İngiltere'nin öncü sektörleriyle bağlantısı; tekstil, güç kaynakları, metalürji ve yol yapımı ile ilişkisi bu tablodan görülebilir.

Tablo 1. 18. Yüzyılda İngiltere'de Çeşitli Sermaye Malları İçin Alınan Patentler

Patent Sınıfları	1770 - 1779	1780 - 1789	1790 – 1799
Güç kaynakları (İtici güçler ve pompalar)	17	47	74
Tekstil makineleri	19	23	53
Metalürjik donatım	6	11	19
Kanallar ve yol yapımı	1	2	24
Alt toplam (tüm patentlerin %'si)	48 (16)	90 (19)	170 (28)
Tüm sermaye malı patentleri	92	168	294

(tüm patentlerin %'si)	(31)	(34)	(45)
Tüm patentler	298	477	604

Kaynak: C. MacLeod (1998) akt. Freeman ve Louça 2013 s. 197

Fransa'da kapsamlı bir ulusal yasa, erken bir tarihte, 1791'de Anayasa Meclisi tarafından onaylanmıştı. Bu yasa mucidin eseri üzerindeki hakkını, mülkiyet hakkı olarak tanımakta ve bunun bir insan hakkı olduğunu belirtmektedir (Machlup, 1958, s. 3). Patentlerin yanı sıra farklı teşvik mekanizmaları sağlayan bilimsel kurumların varlığı da göze çarpar. İngiltere'den düşük olmakla birlikte, Fransa'da patent başvuru ücretleri ABD'deki ücretlerin çok daha üzerindeydi. Dikkat çekici bir diğer durum, patent başvuru sahiplerinin istemlerinde buluşlarının özgünlüğünü açıklamak zorunda olmayışlarıydı. Yani başvurularda özgünlük şartı aranmıyordu. (Kahn ve Sokoloff, 2004, s.8). Zorina Kahn ve Kenneth L. Sokoloff (2004) Fransız patent sistemini, sermayenin etkin şekilde buluş faaliyetlerine akmasını sağlamak yerine, rant amaçlı patent başvurularını teşvik ettiği için eleştirir. Ve bu sistem temel kriterlerini İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar korumuştur.

Fikri mülkiyet haklarını insan hakları kapsamında değerlendiren bir diğer ülke ABD olmuştur. ABD halen en liberal, esnek ve gelişmiş patent sistemine sahip ülke olarak bilinmektedir. Aslında yukarıda ifade edildiği gibi ABD'nin benimsediği sermaye-yoğun ilerleme hattı patent yasaları konusunda gösterdiği hassasiyet ile örtüşmektedir. Ulusal yasa eserin 'ilk ve gerçek sahibi' ilkesini İngiltere'den alsa da daha sonra buna bir şart daha eklemiştir. İcat sadece ABD sınırlarında değil, dünya çapında özgün olmalıdır. Bu nedenle yapılan başvurular diğer ülkelerden farklı olarak ayrıntılı incelemeye tabi tutulur³³. İcadın patenti alındığında, ayrıntıları kamuya ifşa edilir. Bu ifade Fransız sisteminde de olsa bile, dosyalama yapısından ötürü icadın ayrıntılı açıklamasına erişmek fiilen mümkün olmamıştır (Kahn ve Sokoloff, 2004, s. 8-11). Kamuya ifşa, güncel tartışmalarda patent sisteminin en önemli özellikleri arasında gösterilmektedir. Kahn ve Sokoloff (2004), hali hazırda tartışılan 'azgelişmiş' ülkelerin patent düzenlemelerinden dolayı dezavantajlı duruma düşebilecekleri önermesine karşılık, çalışmalarında ABD'nin erken dönem patent düzenlemeleri konusundaki başarısının bu ülkelere yol gösterebileceğini ifade eder. ABD'deki patent sisteminin,

³³ ABD telif hakları konusunda, aynı hassasiyeti göstermeyerek, daha farklı bir tutum sergilemiştir. Bkz. Chang (2001)

teknolojinin difüzyonuna ve ticarileşmesine katkıda bulunduğu öne sürülmüştür³⁴. Fakat teknoloji olgusuna birikim perspektifinden ve tarihsel bir çerçevede yaklaşıldığında, bu önermenin ‘anlamlı’ olmadığı kolayca görülebilir.

Bunun aksine, patent sistemini tekellere neden olduğu için eleştiren güncel bir diğer görüşe göre ise, örneğin James Watt’ın aldığı patentler ABD’deki makine üretimini sekteye uğratmıştır. Watt ve ortağı Boulton’un, lisans bedellerini toplamakla uğraştıkları için, ancak patent süreleri dolduktan sonra gerçek anlamda buharlı makine üretimine başladıkları ifade edilmiştir (Boldrin ve Levine, 2010, s. 11-12). Fakat aynı patent sistemi, 1850’lerden sonra ABD’nin imalat malları üretiminde İngiltere’nin önüne geçmesini sekteye uğratmayacak ve ABD’de sermaye gruplarının desteklediği büyük araştırma laboratuvarlarının kurulmasına yardımcı olacaktır. Freeman ve Louça (2013 s. 259), Watt’ın ardılı olan mühendislerin, daha gelişmiş buhar makineleri üretme konusundaki başarılarını makine-takım teknolojisinin gelişmesine ve mühendislik hassasiyetindeki ilerlemeye bağlar. Nathan Rosenberg, Perspectives on Technology çalışmasında ABD’nin ekonomik büyümesinde, sermaye malları üreten makine – alet sektörünün oldukça önemli olduğunu belirterek teknolojik yakınsama kavramı üzerinde durur. O halde patent sisteminin, en azından 19. yüzyılın teknolojik gelişimi için önemli bir engel arz ettiği söylenemez. Aksine sermayenin teknolojik yeniliklerin yatırıma akması için, gerekli bir düzenek olarak işlev görmüş olduğu açıktır. ABD’deki patent sistemi gerçekten de bunun iyi bir örneği olmuştur.

Dünya ekonomisindeki konumları da göz önünde bulundurulduğunda, bu dört ülke ilk ulusal patent yasaları ile sermaye birikim süreci arasındaki bağlantıyı anlama konusunda yardımcı olabilir. Aşağıdaki tabloda da gösterildiği gibi diğer ülkelerde de ya ticari ilişkiler sonucunda ya da teknolojik çalışmalara güvenli bir zemin hazırlamak üzere çeşitli tarihlerde düzenlemelere gidilmiştir. Kimya sektöründe faaliyet yürüten Hollanda bunun tipik örneklerinden biridir. Ayrıca ABD örneğinin zaman içerisinde göstereceği gibi patent yasalarının, teşvikin yanı sıra artık daha farklı bir işlevi de bulunmaktadır; kapitalist özel mülkiyetin korunması. Patent alma faaliyeti yürüten kişilerin üretim içerisindeki değişen konumu ve firmaların sahip olduğu patent sayısındaki artış, bu değişimle ilgili bir diğer önemli gösterge olacaktır.

³⁴ 1790-1846 arasında söz konusu verilerin olduğu ve bu difüzyonu gösteren 1989 çalışmaları.

Tablo 2. Ulusal Patent Düzenlemeleri

İngiltere	1624 Statue of Monopolies (Section 6) 1852 Patent Law Amendment Act (Tadil Yasası) 1852 Yasa uyarınca ulusal patent kurumu kuruldu 1883 Yasası (Zorunlu Lisans ile ilgili düzenlemeler)
Fransa	1791 Ulusal Patent Yasası 1800 Yasa tadil edildi 1844 Yasa tadil edildi (Bu tarihe kadar aynı patent için ülke dışında başvuru yapıldığı takdirde patent geçersiz sayılıyordu)
Almanya	1877 Ulusal Patent Yasası 1923 15 yıldan 18 yıla uzatıldı 1936 ‘First to file’ ilkesi terk edildi
İspanya	1811 Spanish Decree

	1820 Ulusal Patent Yasası
Hollanda	1869 Mevcut düzenleme lağvedildi 1910 Yeni patent yasası 1912 Yürürlüğe girdi
ABD	1790 Ulusal Patent Yasası 1836 İlk ulusal patent kurumu kuruldu ve modern patent sisteminin temeli atıldı 1861 Koruma 14 yıldan 17 yıla çıkarıldı. Bu tarihe kadar ABD vatandaşı olmayanların başvuru şartlarını zorlaştıran farklı düzenlemeler kaldırıldı 1890 Sherman Anti-Tröst Yasası 1914 Clayton Anti-Tröst Yasası
Japonya	1888 Ulusal Patent Yasası 1889 Paris Konvansiyonu doğrultusunda yeniden düzenlendi 1909 Yasa tadil edildi

	1921 ‘Work made for hire’
--	---------------------------

Kaynak: Benim tarafımdan derlenmiştir.

1870’lerin bilimsel alanda devrim yaratan yeniliklerine geçmeden önce, sanayi devrimin ilk yıllarındaki icatların bilimsel niteliği, icat sahiplerinin sınıfsal konumu, bu icatlar sonucunda gelişen yeni üretim tekniklerini ve üretim organizasyonunu kısaca aktarmak gerekirse;

“Sanayi devriminin başlarındaki teknolojik sorunlar oldukça basit nitelikteydi. Bunlar uzmanlaşmış bilimsel niteliklere sahip insanlar zümresine değil, yalnızca okur yazarlığı ve basit mekanik aygıtlara aşinalığı olan, pratik deneyime ve inisiyatife sahip yeterli sayıda insana ihtiyaç duyuyordu. 1500’den sonraki yüzyıllar böyle bir ihtiyacı kesinlikle karşıladı. Yeni teknik buluşların ve üretim tesislerinin çoğu küçük bir ölçekte ekonomik olarak kurulabiliyor ve daha sonraki eklemelerle parça parça genişletiliyordu. Yani, çok az başlangıç yatırımı gerektiriyor, ilerideki genişlemeler birikmiş karlarla finanse edilebiliyordu. Sanayinin genişlemesi için, çok sayıdaki küçük girişimcinin ve kalifiye geleneksel zanaatkarın yetenekleri yeterliydi” (Hobsbawm, 2008b, s. 37).

Toplumsal yapıyı alt üst eden bu icatlar aslında son derece basit, karmaşık ve ileri bilimsel bilgi gerektirmeyen mekanik düzeneklerdi. İcatların önemli bir kısmı, üretimin temel bilgisine sahip zanaatkarlar tarafından geliştirildi. Bu nedenle başlangıçta gereken sermaye yüksek olmasa da icatların finansmanı için genellikle girişimci sermayedarların desteğine ihtiyaç duyulmuştur.

Elektrik çağına, yani ikinci sanayi devrimine kadar geliştirilen icatların yüksek nitelikte bilimsel bilgi içermediği sıklıkla ifade edilir. Bu icatlar genellikle özgün değildir ve yıllardır kullanılan mekanizmaların iyileştirilmesi sayesinde geliştirilmiştir. Örneğin Maurice

Daumas ve Paul Gille (1979) buhar makinesinin geçmişini araştırdıklarında, Newcomen³⁵ yaşamamış olsa bile makinenin büyük olasılıkla 18. yüzyılın ilk yarısında icat edileceği sonucuna ulaşmıştır (akt. Basalla, 2013, s. 67). Aslında 18. ve 19. yüzyılın Arkwright, Watt, Edison, Bessemer gibi öne çıkan pek çok ünlü mucidinin yanı sıra, ticari başarısızlıklar sonucunda ismi anılmayan pek çok mucidi de olmuştur. Tarih, buluş sahiplerinin ticari başarısızlıklarıyla doludur. Bu patentlerin-icatların bir kısmı banka ve tüccar sermayelerinin desteği sonucunda çok da parlak olmayan sonuçlar elde ettikleri için daha sonra satılmışlardır (Dobb, 2007, s. 253-254).

İcatlarda ve yeniliklerin sayısında yaşanan patlama, salt bilimsel gelişmelerle değil toplumsal şartların farklılaşmasıyla ve teknik ilerlemeyi teşvik edecek üretim tarzıyla açıklanabilir. Bir icadın başarılı olabilmesi için sadece soruna bir çözüm getirmesi yetmez, hem buluşun hayata geçirilmesi için yeterli sermayenin hem de üretime uygulanması için uygun ekonomik koşulların olması gerekir. “Kapitalist sanayileşme bazı açılardan, kapitalist olmayan sanayileşmeye göre oldukça farklı bir analizi gerektirir, çünkü özel girişimcinin kar peşinde koşmasının teknolojik dönüşüme nasıl yol açtığını açıklamamız gerekmektedir” (Hobsbawm, 2008b s. 33). Bu nedenle patent yasaları ve anlaşmaları açısından sorulması gereken soru da kapitalist ilerleme ve küresel ekonomik şartlar doğrultusunda nasıl değiştikleridir.

Kapitalist ilerlemenin koşulladığı teknik yenilikler, sürtünmesiz şartlarda gelişmez. Daha önce vurgulandığı gibi sermaye, sermaye koşullarında üretim yapmaktadır. İkinci sanayi devrimi olarak anılan süreç bu amansız rekabete sahne olacaktır. Bir kısmı spekülatif faaliyetlerden kaynaklansa da dönemin verilerine bakıldığında kar ve fiyat dalgalanmalarının oldukça yüksek olduğu görülebilir. 1873 krizinin de etkisiyle dünyanın genel görünümü değişmektedir. Ve 19. yüzyıl tekellerin doğuşuyla kapanır. ‘Zafer’, sanayileşme sürecinde bilimi etkin şekilde kullanma perspektifine sahip, rasyonel-bilimsel iş yönetim sistemlerine adapte olabilen, ulus ötesi faaliyetleriyle ‘uzak’ dünya pazarlarına ulaşmayı başaran sermaye gruplarının olacaktır.

³⁵ İngiltereli Newcomen 1712’de atmosferik buhar makinesini geliştirmiştir. Onun da öncülü 1698’de ‘Madencinin Dostu’ isimli buhar makinesinin patentini alan Savary’dir.

4.2.2 Tekeller Çağında İlk Uluslararası Patent Anlaşması: Paris Sözleşmesi

“...üretimin yoğunlaşmasının bir sonucu olarak tekellerin doğması,

kapitalizmin gelişmesinin içinde bulunduğumuz evresinde

genel ve temel bir yasadır” (Lenin, 2006, s. 24)

19. yüzyılın sonunda dünya ekonomisinin genel görünümü, ekonomik yoğunlaşma sonucunda kartellerden, tekellerden ve tröstlerden oluşmaya başlamıştı. Yukarıda da ifade edildiği gibi kar dalgalanmaları, yeni sektörlerin karlılıklarını hızla yitirmesi, ekonomik durgunluk gibi gerekçeler çözüm olarak böyle bir yoğunlaşmaya sevk etmişti. Özellikle 1873 buhranından sonra ve buhran nedeniyle kar düşüşlerinden dolayı patronlar arasında, kar oranlarının düşmesine karşılık sözleşmeler imzalanmaya başlanmıştır. (Mandel, 2008b, s. 363). Bazı tröstler arasındaki buluş ve deney ortaklıkları da, bu kapsamda bir örnek olarak gösterilebilir. Fakat sermayenin yoğunlaşması sadece karlılığın düşmesine karşılık tepkiyi değil, büyük sermaye yatırımı gerektiren yeni sektörlerin varlığını da göstermektedir. 'Eski' teknolojiyle birlikte kullanılmakla birlikte, yeni altyapı sistemlerinin (ör: elektrik, aydınlatma, telgraf sistemleri, ağır sanayi ürünleri) hayata geçirilmesi son derece büyük miktarda sermaye gerektirmektedir³⁶.

Paris Sözleşmesi, böyle bir yoğunlaşmanın henüz sayılı örneklerinin olduğu, rekabet nedeniyle ticarete korumacılığın arttığı fakat emek ve sermaye ihracında³⁷ da belirgin bir artışın gözlemlendiği dönemde³⁸ imzalanmıştır. Ulusal patent düzenlemelerine ilişkin farklı örneklerde görüldüğü gibi, uluslararası bir patent sözleşmesinin gerekçesi de tek bir olguyla açıklanamamaktadır. Bir yandan ticari-iktisadi faaliyetlerin sınırlarının genişlemesi ve rekabet artışıyla, öte yandan endüstriyel icatların niteliğindeki/sayısındaki muazzam sıçramayla ve dünyayı birbirine bağlayan ağların artışı sonucunda teknik bilginin yayılmasıyla bağlantılıdır. Ancak kesin olan şu ki bu koşullar dikkate alındığında, sermaye birikimi açısından kritik

³⁶ Anonim şirketlerin ortaya çıkışı da büyük sermaye gerektiren demiryolu yatırımlarıyla ilişkilidir.

³⁷ Hobsbawm İmparatorluk Çağı'nda, korumacılık ve bunalıma karşılık hem bu 'serbestliği' hem de ticari durgunluğa rağmen üretimdeki artışı özellikle vurgular. Fakat sermaye ihracı, henüz bankacılık faaliyetlerinden, temettü gelirlerinden oluşmaktadır.

³⁸ 19. yüzyılın 2. yarısı, küreselleşme literatüründe 1. dalga küreselleşme dönemi olarak ifade edilmektedir.

önem arz eden ‘üretimin bilgisinin’ korunması ihtiyacı, uluslararası bir patent anlaşmasını zorunlu hale getirmiştir. Mesele, bunun sermaye birikiminin hangi evresinde ortaya çıktığını ortaya koymaktır.

Bunun yanı sıra ulusal büyüme perspektifi de, uluslararası siyasi ve ticari faaliyetlerin şekillenmesinde etkili olmuştur. Ancak çalışmanın kapsamı dışında olduğundan ulusal politikalara, bağlantılı askeri faaliyetlere ve sınırların önemine, özetle siyasal bir emperyalizm kavramına değinilmeyip sadece ulusal teknoloji politikalarından bahsedilmektedir. Bu dönem bilimsel faaliyet, teknoloji ve sermaye birikimi ilişkisi açısından önemli gelişmelere sahne olur. Dolayısıyla güncel fikri mülkiyet tartışmalarında, dönemin olguları gözetilerek değerlendirme yapmak elzemdir. Yeni kurulmaya başlanan büyük araştırma laboratuvarları, patent işbirlikleri, eğitim kurumlarının teknoloji üretimini teşvik edecek şekilde değişen yapısı, yeniliklerin-icatların sergilendiği uluslararası dünya fuarları dönemin kritik olguları arasında sıralanabilir. Bu nedenle 1883 Paris Sözleşmesi’ni değerlendirmek üzere, sırasıyla onu şekillendiren bu olgulara bakılarak anlaşma maddelerinin neleri içerdiği ve birikim açısından ne anlama geldiği kısaca tartışılacaktır.

19. yüzyıl icatlarının bilimsel niteliğine dair ortak bir görüş olmasa da, ‘ikinci sanayi devrimi’ icatlarını geliştiren mucitlerin en azından temel bilimsel bilgilere sahip olduğu konusunda çoğu araştırmacı hem fikir görünmektedir. Rosenberg ve Mowery (1989, s. 20-30) bu tartışmada, tek taraflı bir ilişkinin ve kitlesel üretim ile laboratuvarlarda geliştirme yapmanın aynı şey olmadığını özellikle altını çizer. Bu vurgu teknolojik dönüşümü anlama konusunda belirli açılardan oldukça önemlidir. Ayrıca çelik sektöründen örnek vererek bu dönem geliştirilen icatların yüksek derecede bilimsel bilgi içermediğini eklerler.

Fakat bu icatları geliştirenlerin profili ile 18. yüzyılın mucitleri arasında ‘değişmekte olanı’ gösteren önemli farklılıklar mevcuttur. Örneğin Newton’un adını duymamış bir zanaatkar iplik tezgahı gibi bir aleti geliştirebilirken, elektrik çağının düşük düzeyde teknik bilgiye sahip mucitlerinin en azından bir kaç bilimsel dersi takip etmiş olması gerekmektedir. (Hobsbawm, 2008b, s. 161). Değişen toplumsal üretimle, kültürel paradigmayla bağlantılı olarak Amerika’da akşam okulları, teknisyen enstitüleri kurulmuş, Almanya’da üniversite reformuna gidilmiş ve Teknik Yüksek Okullar (Technische Hochschulen) açılmıştı. (Bernal, 2011, s. 39-42). Dolayısıyla, bu mucitler alanla ilgili üst düzey bilimsel bilgiye sahip

olmasalar da, hatta henüz teorik anlamda formüle edilmemiş ve nasıl gerçekleştiği bilinmeyen bir kimyasal süreci pratik olarak keşfetmiş olsalar bile pek çoğu bilimsel tartışmaların yürütüldüğü topluluklarla³⁹ temas halinde olan kimselerdi.

Tablo 3. 19. Yüzyılda ABD’de Mucitlerin Baba Mesleği

1820’den önce doğmuş büyük mucitler	1820’den sonra doğmuş büyük mucitler
Sayı %	Sayı %
Baba Mesleği	Mucit Mucit
Zanaatkar	17 %15,6 36 %20,3
Çiftçi	43 %39,4 37 %20,9
Mühendis/Makinist/Mucit	9 %8,3 25 %14,1
Profesyonel/Tüccar	28 %25,7 61 %37,7
İmalatçı/fabrikatör	8 %7,3 18 %10,2
Diğer	4 %3,7 -- --

Kaynak: Kahn Z. Ve Sokoloff K. L., 2004, National Bureau Of Economic Research

Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda, 20. yüzyılın teknolojiye angaje bilimsel araştırmalarıyla kapitalist ilerleme arasındaki ilişkinin temellerinin, hem bir bilim politikası olarak hem de kurumsal düzeyde 19. yüzyılın sonunda oluşmaya başladığı söylenebilir. 1900’lü yılların başında görülen binlerce araştırmacının çalıştığı büyük sanayi laboratuvarlarının ilk mütevazı örnekleri de 19. yüzyıl sonunda görülmeye başlanmıştır. Örneğin, 1876’da Edison’un kurduğu araştırma laboratuvarı Menlo Park bunlardan biridir. General Electric 1870’lerin başında, tekdüze dağılımda bir kaliteye sahip olduklarından emin olmak için malzeme testlerini yapmak üzere bağımsız tesisler kurmuştur. Aynı amaçla

³⁹ Örneğin 1775-1813 arasında toplanan Lunar Society geleneğinin devam ettirilmesi

1890’larda kurulan bir diğ er birim de Eastman Kodak’ın Deney ve Test Laboratuvarı’dır (Rosenberg ve Mowery, 1989, s. 38). Bu merkezlerde doğrudan bilimsel araştırmalar yapılmasa bile, endüstriyel bilginin ve uygulamaların geliştirilmesine yönelik bir dizi faaliyet yürütölmüştür. Laboratuvarlara yönelik bu canlı ilginin kaynağı artık sadece girişimci mucitler değil, üretimde somut problemlere sahip, artı-değer çekme kapasitesini arttırmak isteyen rekabet halindeki elektrik, kimya, demiryolu, petrol gibi alanlarda faaliyet yürüten büyük şirketlerdir.

Ayrıca en başta belirtildiği gibi sektörlerin büyüklüğü ve ölçeği, araştırma için büyük yatırımlar⁴⁰ gerektirmektedir. Özellikle kimya sektörü bunun en çarpıcı örneği olmuştur. Kimya sektöründeki patent duyarlılığı (daha sonra ilaç sektörünü de içerecektir) başka hiçbir sektörde olmadığı kadar yüksek olmuş ve gelişmeye başladığı tarihten itibaren en çok patent başvurusunun yapıldığı sektörlerden biri haline gelmiştir. Ünlü Alman kimya şirketleri Bayer, Hoechst ve BASF (Badische Anilin und Soda Fabrik) kendi profesyonel AR-GE laboratuvarını kuran ilk firmalar arasında gösterilmektedir. Bireysel girişimciler ve mucitler, 19. yüzyıl boyunca teknik gelişmeye çok önemli katkılarda bulunmuştur. Fakat yüzyılın sonuna gelindiğinde akış prosesleri deneylerinin yapıldığı ölçek, bu ölçeğin getirdiği maliyet şirket tarafından karşılanmıyorsa, bir kimyagerin kişisel servetinin yetmeyeceği noktalara ulaşmıştır (Freeman ve Soete, 2004, s. 102).

Aynı durum ABD’nin ölçek ekonomisi için de geçerlidir. ABD İç Savaşı’ndan sonra genişleyen iç pazar ve yeni teknikler sayesinde, yanı sıra Amerikan yerlilerin mülksüzleştirilmesine imkan veren yasal/yasadışı yöntemler vasıtasıyla hızla tarıma ve yerleşime açılan büyük araziler demiryolu, konserve, petrol, gıda ve makine şirketlerini büyük ölçekte üretim yapmaya sevk etmiştir. Tüm bu gerekçeler nedeniyle artık şirket düzeyinde de yürütölmeye başlanan icat faaliyetleri, mevcut patent yasalarında icat sahipliğiyle ilgili kimi düzenlemeler yapmayı zorunlu hale getirmiştir.

Örneğin ABD’de işveren ile işçi arasında yaşanan ‘eser sahipliği’ yani mülkiyet gerilimini çözmek üzere, hem iş yasası hem de fikri mülkiyet yasalarında gerekli yapılar oluşturulmuştur. ABD yasaları daha sonra diğ er ölkeler için de örnek teşkil etmiştir. Telif

⁴⁰ Mandel (2008a), Departman II (tüketim malları üreten makineler) mallarının üretimine yoğunlaşıldığı dönemde dünya üzerinde neden serbest rekabet olabildiğini şöyle açıklar; ‘Çünkü tüketim malları sektörüne girmek için gereken asgari sermayenin mütevazı karakteri tekellerin ve oligopollerin doğuşunu engelliyordu’ (Mandel, 2008a, s. 252).

hakkı düzenlemeleriyle ilgili ‘Work Made for Hire’ sistemi ve patent hakkı düzenlemeleriyle ilgili ‘Shop Right’, ‘Hired to Invent’, ‘Employee Improvements’ doktrinleri⁴¹ zaman içinde oluşmuştur. Fakat bu düzenlemelere gidilmeden önce de işverenin söz konusu eser üzerindeki haklarına ilişkin örnek dava kayıtları görülebilir (Simmons, 2012, Cilt 2:1).

Tablo 4. 1790—1900 Tarihleri Arasında ABD’de Verilen Patent Sayısı

Yıl	Patent sayısı (resident)	Patent sayısı (foreign)
1900	24656	3483
1890	25308	2105
1880	12926	786
1870	12157	644
1860	4363	49
1850	884	20
1840	458	19
1830	554	n/a
1820	155	n/a
1810	223	n/a
1800	41	n/a
1790	3	n/a

Kaynak: UPSTO verilerinden derlendi⁴².

⁴¹ Düzenlemelerin ayrıntılarına J.L. Simmons’un çalışmasından ulaşılabilir.

⁴² Bu tarih aralığındaki veri setine bakıldığında, verilen patent sayısı ile yapılan patent başvurusu arasında artış hızı itibariyle bir paralellik olduğu söylenebilir. Bu nedenle başvuru sayısını aktarmak gerekli görülmemiştir. Bu durum 1793 ile 2013 tarihi arasında yapılan tüm patent başvuruları için az çok geçerlidir. Patent verilerinin değerlendirilmesinde, genel olarak belirli zorluklar söz konusudur. Örneğin 1960

Araştırma faaliyetlerinin yoğunlaşması ve yüksek maliyetli araştırmaların merkezileşmesi 20. yüzyılda had safhaya varacak ve küresel istatistiklere bakıldığında patent başvurularının ezici bir çoğunluğunun şirketler tarafından yapıldığı görülecektir. Bu durum, sadece patent sisteminin tekelleşmiş bir ar-ge sistemine sevk etmesinden kaynaklanmamaktadır, bilimsel-teknolojik araştırma faaliyetleriyle toplumsal üretim arasındaki ilişkinin ulaştığı boyutlar, bu konudaki hem yasal hem de kurumsal değişimler üzerinde olmuştur.

Ulusal düzenlemelerle ilgili yerel dinamiklerle bağlantılı gelişmeler yaşanırken, uluslararası düzeyde hem daha hızlı üretilen yeni metaller hem de yüksek rekabetli geniş pazarlar, icadın korunmasını önemli hale getirmektedir. Aynı zamanda emek gücünün büyük göç hareketleri ve ulaşım/iletişim kanallarının artışıyla bilginin aktarımı, tarım toplumlarının binlerce yıldır değişmeyen yapılarından farklı olarak, daha kolaylaşmıştır. Ulusların yeni tekniklerin sergilendiği dünya fuarlarına gösterilen ilgi son derece yüksektir.

Tablo 5. 1850- 1900 Tarihleri Arasında Yapılan Dünya Fuarlarının Listesi

Londra	1851.5.1-11.1	Büyük Fuar (The Great Exhibition)
Paris	1855.5.15-11.15	Tarım, Endüstri ve Sanat
Londra	1862.5.1-11.1	Tarım, Endüstri ve Sanat
Paris	1867.4.1-11.3	Tarım, Endüstri ve Sanat
Viyana	1873.5.1-10.31	Kültür ve Eğitim

öncesinin ABD patent verilerinde bireysel başvuru ile şirket adına yapılan başvuru sayılarına ayrı olarak ulaşmak mümkün olmadığından, patent sayısındaki yıllık değişimlerle yoğunlaşma arasında dolaysız bir ilişki kurmak sağlıklı olmayacaktır. Öte yandan birbirini etkileyebilecek ve patentleme faaliyetlerini arttıracı teknolojik gelişmelerle, ekonomik şartların etkilerini birbirinden ayırmak da aynı şekilde zor olmuştur. Yine de kriz ve savaş dönemlerinde keskin düşüşlerin yaşandığı açıkça görülebilir. Tabloda görüldüğü gibi 1870 ile 1880 arasındaki durgunluğun 1873 kriziyle bağlantılı olduğu açıktır. 1880 ile 1890 arasındaki artış ise elektrik ve kimya sektörlerinin etkisiyle açıklanabilmektedir. 1890 ile 1900 tarihinde verilen patent sayısının aynı olmasının, nedeni 1898’de yaşanan sert düşüştür. Bu da İspanya-ABD Savaşı’nın bir etkisi olabilir.

Philadelphia	1876.5.10-11.10	4 Temmuz 1776 Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi Beyanının 100. Yıl Kutlaması
Paris	1878.5.20-11.10	Tarım, Sanat ve Endüstri
Melbourne	1880.10.1-1881.4.30	Sanat, İmalat, Tarım ve tüm Ulusların Endüstriyel Ürünleri
Barselona	1888.4.8-12.10	
Paris	1889.5.5-10.31	Eyfel Kulesi
Chicago	1893.5.1-10.3	Amerika Kıtası'nın Keşfinin 4. Yüzyılı
Brüksel	1897.5.10-11.8	
Paris	1900.4.15-11.12	Bir Yüzyılın Evrimi

Kaynak: Japonya Dışişleri Bakanlığı (http://www.mofa.go.jp/j_info/expo2005/history.html)

Freeman ve Louça (2013, s. 277), 1851'de Londra, Crystal Palace'ta düzenlenen Büyük Fuar'ın toplamda 6 milyonun üzerinde kişi tarafından ziyaret edildiğini aktarır.

“1851’de..düzenlenen...Büyük Uluslararası Sergi, özgüvenli endüstriyel ve teknik ilerlemenin muazzam ve muzaffer bir sergilenişi olmuştu....Turganyev Duman [Smoke] adlı romanında (Turganyev 1867: 1914) Crystal Palace’ın bir Rus ziyaretçide bıraktığı izlenimi betimler; bu ziyaretçi ‘bir tür, insan yaratıcılığınca tasarlanmış olan her şeyin sergilenişi’nde Rus buluşlarının hiçbir role sahip olmamasından dolayı bunalıma girmişti (s. 154). 1876’daki Philadelphia Sergisi, daha fazla ziyaretçi çekmişti – 10 milyonun üzerinde. Çeşitli büyük Avrupa kentlerindeki benzer sergiler, halkın dünya pazarlarında elde edilebilir hale gelen çok geniş bir yeni ürünler yelpazesi hakkındaki farkındalığını uyarmakta ve tüm dünyada iş bağlantılarına önayak olmakta önemli bir rol oynamışlardı” (Freeman ve Louça, 2013, s. 277-278).

Bu nedenle fuarda sergilenen yeni icatların mülkiyet haklarının korunması sorunu da gündeme gelmiştir. Fuarın gerçekleştiği ülkelerin icat sahibine yeterli güvence sağlaması gerekmektedir. Aksi halde icat kopyalanarak, patentinin alınmadığı ülkelerde başka biri tarafından üretime kolayca uygulanabilirdi. Bu gerekçelerle, Uluslararası Paris Sözleşmesi'ne giden süreci hazırlayan da Viyana Dünya Fuarı olmuştu.

1873 Viyana Fuarı'nın duyurusu yapıldığında, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda 1852 tarihli mevcut patent yasası patentlenmiş tekniğin, imparatorluk sınırları içerisinde, patentin alındığı tarihten itibaren 1 yıl içerisinde üretime başlamasını şart koşuyordu. Fakat bürokratik engeller, yürürlükte olan bu yasanın dahi etkin şekilde çalışmasını engellemektedir. ABD elçisi bu kaygılar nedeniyle, dışişleri bakanlığıyla temas kurmuş ve ortak görüşmeler sonucunda fuarda sergilenecek ürünlerin geçici olarak korunmasına imkan veren özel bir yasa çıkarılmıştır. Bu özel yasa, 1851, 1862 Londra ve 1855, 1867 Paris Dünya Fuarlarında İngiltere ve Fransız hükümetlerinin çıkardığı yasayı temel almaktadır (Blakeney, 2003, s. 2).

Böylece, görüşmelerin yapıldığı 4-8 1873 tarihli Viyana Kongresi'nde endüstriyel bilginin 'tüm uygar ülkelerin yasalarınca korunmasına' yönelik ilk adım atılmıştır. Bunun 7 maddelik nedenleri, kongre raporunda aşağıdaki gibi sıralanmaktadır;

- a. Uygar ülkelerde, entelektüel çalışmanın yasal olarak korunmasını talep eden hak anlayışı
- b. İcadın tam açıklanması ve yayınlanması ile sağlanan bu koruma, yeni tekniklerin zaman kaybetmeksizin ve güvenli şekilde toplumun genel bilgisine sunulmasının pratik ve etkili tek yoludur.
- c. İcadın korunması, mucidin emeğinin ödüllendirilmesini sağlar ve bu nedenle rekabetçi insanların, yeni ve faydalı teknik yöntemler/geliştirmeler için zaman harcamasını ve araçlarını seferber etmesini teşvik eder. Patent korumasının olmaması halinde, güvenli yatırımın araçlarını başka bir yerde arayacak olan yabancı sermayeyi çeker.

- d. Patenti alınan icadın tamamen yayınlanması gerektiğinden, teknik uygulamaların tüm ülkelerin sanayisine yayılması için gerekli muazzam zaman ve para miktarı önemli ölçüde azalır.
- e. İcatların korunmasıyla, endüstriyel ilerlemenin en büyük düşmanı olan ‘imalat sırrı’ en büyük desteğini kaybedecektir.
- f. Akılcı patent yasaları olmayan ülkeler, mucit yeteneklerinin, emeklerinin yasal olarak korunduğu ülkelere göç etmesiyle büyük zarar göreceklerdir.
- g. Deneyimler gösteriyor ki, bir patente sahip kimse icadının hızla uygulamaya geçmesi için en büyük uğraşı gösterecektir (T. Webster, 1874, 399 s. 343-344 akt. Blakeney, 2003, s. 3).

Yukarıda sıralanan bu gerekçeler, modern patent sisteminin kapitalist sistem açısından makro düzeyde taşıdığı anlamı genel çerçevede açıklamaktadır. Gelişmiş ve endüstriyelleşme hedefi olan her ‘rasyonel ülkenin’ sahip olması gereken patent yasalarının sağladığı koruma, farklı muamelelerin ve imtiyazların önüne geçmek amacıyla Paris Sözleşmesi ile ortak hale getirilecektir.

Viyana Kongresi, ortak bir düzenlemeyi uluslararası gündeme yerleştirmeyi başarmıştır. Kongrenin ardından 1878, 1880 ve 1883 tarihlerinde toplantılar yürütülür. 1880 tarihli resmi toplantıda tartışılan taslak sözleşmede, endüstriyel mülkiyet ‘sadece dar anlamda endüstri ürünlerini değil, tarımsal ürünleri (şarap, tahıl, meyve, büyükbaş hayvanlar, vb.) ve ticareti yapılan mineral ürünleri (kaynak suları vb.)’ kapsayacak şekilde tanımlanmıştır (Fransa, *Conférence Internationale (1880)*, n.27 *supra*, Ek VIII, akt. Blakeney, 2003 s. 4). Bu toplantıda ayrıca endüstriyel mülkiyetin korunmasına ilişkin bir birliğin kurulması da karara bağlanmış, ortak düzenleme karşılıklılık ilkesini içerecek şekilde madde haline getirilmiştir. Fakat katılımcıların hükümetleri adına sözleşmeyi imzalama yetkisi olmadığından, hazırlanan taslak hükümetlerce tartışılmak üzere temsilciler tarafından aktarılmış ve sonuç olarak 1883'te imzalanarak 1884'te yürürlüğe girmiştir. Paris Sözleşmesi aynı zamanda üye ülkelerin kendi aralarında, sözleşmenin maddeleriyle çelişmediği sürece özel anlaşmalar (bilateral) yapabileceğini de belirtir.

Sözleşmenin ilk imzacı ülkeleri arasında Belçika, Brezilya, Fransa, Guatemala, İtalya, Hollanda, Portekiz, Sırbistan, İspanya, İsviçre bulunmaktadır. Daha sonra 1884'te İngiltere, Tunus ve Dominik Cumhuriyeti de katılmıştır. ABD, ticari markaya ilişkin yerel mahkeme kararı nedeniyle ancak 1887'de, Almanya ise 1903'te dahil olmuştur. Bugün itibarıyla sözleşmenin 175 imzacı ülkesi bulunmaktadır.

Sözleşme daha sonra çeşitli dönemlerde revize edilmiştir, bunlardan en önemlileri; Brüksel (1900), Washington (1911), Hague (1925), Londra (1934), Lizbon (1958), Stockholm (1967) ve Cenova'dır (1979). 1883'te kurulan Uluslararası Büro ile telif haklarına ilişkin kurulmuş olan büro, 1893'te birleşerek fikri mülkiyetin korunmasına ilişkin uluslararası büro **BIRPI**'yi oluşturur. **BIRPI** ilerleyen yıllarda organizasyon yapısını değiştirerek, bugün **WIPO** (Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü) olarak bilinen kuruma dönüşecektir⁴³.

4.2.3 Paris Sözleşmesi'nin Sonuçları

Modern patent sisteminin temel özellikleri ve kurumlarının oluşumu, kapitalizmin tarihine paralel olarak incelendiğinde, bu sürecin 'yepyeni' bir paradigma olan kara (diğer bir ifadeyle artı-değer maksimizasyonuna) dayalı üretimin ihtiyaçları doğrultusunda şekillendiği görülecektir. Fakat aynı tarihin daha ayrıntılı bakıldığında pek çok iniş çıkış barındırdığı ve tek düze olmadığı da kolayca fark edilebilir. Bu nedenle daha en başta, kapitalizmin temel *eğilimlerinin* baz alınacağı belirtildi. Örneğin sanayileşmiş ülkelerdeki ulusal düzenlemelerin oluşumunda yukarıda görüldüğü üzere teknoloji ile üretim arasındaki ilişki ve sanayileşme perspektifi etkili olmuştur. Bu açıdan ABD tarihi, patent kurumlarının oluşumu açısından benzersiz bir örnek teşkil eder. Öte yandan kapitalistleşme sürecinin yaşandığı her ülkede aynı rota izlenmemiştir.

Sanayi devriminin ilk dönemlerinde pek çok icadın kaynağı olan İngiltere'de bile, yasal düzenlemeler yürürlükte olsa da uzun süre atıl kalmış, işlevsel bir sistemin oluşması zaman almıştır. Bu durum İngiltere'nin 1860'lara gelene kadar dünya ticaretinde lider olması ve bu nedenle İngiltere'de serbest ticaret paradigmasının daha geçerli olmasıyla yakından ilgilidir. Fakat krizden sonra, İngiltere'de de iktisadi tutum değişecek ve genelde banka-

⁴³ Paris Anlaşması'nın imzacı ülkeleri ve revizyon tarihlerine ilişkin tüm veriler WIPO'nun web sayfasından derlenmiştir.

sermayesinin istekleri daha önem kazanacaktır. Diğer Avrupa ülkelerinin patent yasalarının oluşumunda ise, uluslararası siyasi/ticari ilişkilerin etkili olduğu söylenebilir. Tunus, Brezilya, Guatemala gibi ülkelerde bu denli erken bir tarihte düzenleme yapılması sömürge ilişkilerinden kaynaklanmaktadır.

19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, mevcut ulusal düzenlemelerin her ülke vatandaşına farklı muamele getirmesi ve dünya fuarları nedeniyle, bu durumu da ortadan kaldıracak uluslararası koruma ihtiyacı ortaya çıkar. Paris Sözleşmesi; teknoloji ile üretim arasındaki ilişkinin, tarıma dayalı toplumlardan farklı olarak tersinmez şekilde dönüştüğü, icatların hayata geçirilmesi için artık büyük sermaye yatırımlarının gerektiği bir dönemde imzalanmıştır. Bu nedenle, 1994'te imzalanan TRIPS'ten farklı olarak, sözleşmenin etki alanı esas olarak erken kapitalistleşmiş, sanayi ülkeleridir⁴⁴. Bu dönem sanayileşen ülkelerin ulusal yasalarının ve Paris Sözleşmesi'nin, sağladıkları koruma sayesinde sermayenin yoğunlaşmasına imkan veren araçlardan biri olduğu söylenebilir.

Lenin, Emperyalizm (2006) kitabında 20. yüzyılın başlarında, patent ile yoğunlaşma ilişkisine dair şöyle bir aktarımda bulunur;

“Amerikan hükümeti tröstler komisyonu raporunda şöyle deniyor: ‘Tröstlerin rakipleri karşısındaki üstünlükleri, büyük ölçüde girişimlerinden ve teknik donatımlarının yetkinliğinden ileri gelmektedir. Tütün tröstü, kuruluşundan bu yana, el emeğinin yerini, en geniş oranda makinenin alması için çaba göstermektedir. Bu uğurda, tütün imalatıyla ilgili bütün patentleri satın almış, büyük paralar akıtmıştır. Başlangıçta birçoğu işe yaramayan bu patentlerin, tröstün mühendisleri tarafından incelenmesi, yararlanılabilir bir duruma getirilmesi gerekiyordu. 1906 sonunda, yalnız patent edinme işleriyle uğraşmak üzere, tröste bağlı iki şirket kuruldu. Aynı amaçla tröst, kendi gereksinimleri için gerekli dökümhaneler, makine atölyeleri, tamirhaneler kurdurdu. Bu kurumların Brooklyn'de bulunan birinde ortalama 300 işçi çalışmaktadır: burada, sigara, puro, enfiye yapımıyla, ambalaj ve kutular için gerekli parlak kağıtlarla ilgili buluşların deneyleri yapılır; gerekiyorsa, bu

⁴⁴ Sermaye hareketleri çerçevesinde değerlendirildiğinde bu süreçte ticari sermayenin uluslararasılaştığı ifade edilmektedir. Fakat sömürge ülkelerin bu ilişkiye eklemlenme biçimi hammadde tedarikçiliği şeklindedir.

buluşların geliştirilmesine çalışılır.’ ‘Başka tröstler, görevleri yeni imalat yöntemleri bulmak ve teknik yenileşmeleri incelemek olan ‘developing engineers’ [teknîği geliştirme mühendisleri] çalıştırmaktadırlar. Çelik tröstü, teknik yetkinliğe ya da üretim giderlerini azaltmaya elverişli her buluş için, mühendislerine ve işçilerine, yüksek primler ödemektedir’ ” (Lenin, 2006, s. 28).

Görüldüğü üzere araştırma faaliyetleri, 19. yüzyılda doğmuş pek çok sektör için kritiktir. Çünkü çelik, petrol, kimya, elektrik gibi sektörler henüz yeni oluşmakta, bu da üretim tekniklerine/proseslere yönelik sürekli araştırma ve geliştirme faaliyetlerini zorunlu hale getirmektedir. Sanayinin sorunları, yeni sektörlerin kuruluş aşamalarına ilişkin somut sorunlardır. Bu nedenle, rekabetle de bağlantılı olarak, büyük yatırımda bulunulmuş icatların patentlerinin alınması sermayenin korunması için gereklidir. Aynı zamanda yatırım teşviki için de elzemdir. Öne çıkan bu nesnelerin/yöntemlerin pek çoğu üretim sürecine içkin yeniliklerdir. Bu durum 21. yüzyılın patent olgusuyla kıyaslandığında, ortak özelliklerin yanı sıra belirli açılardan farklılık gösterecektir.

Güncel patent sisteminde artık her ülkede özgünlük şartı aranmaktadır. Fakat 19. yüzyılda ABD dışındaki diğer ülkelerin patent inceleme sistemlerinin pek de iyi işlediği söylenemez. Bu şart zaman içinde şekillenecek ve tüm düzenlemelerde zorunlu bir koşul haline gelecektir.

*“Patent sistemi, bir icadın sadece kendisini yaratan mucidin adıyla tanınmasını olanaklı kılar; ama böylece, bu icadın mevcut olan diğer insan ürünü nesnelerle benzerlikleri veya ilişkileri de gözardı edilir. Patentle ilgili yasa bütünüyle şu anlayış üzerinde temellendirilmiştir: Bir icat, hakları yasa tarafından kendisinin meşru yaratıcısı olarak tanımlanacak bireye devredebilen **tamamen farklı**, yeni bir 'nesnedir'. Böylelikle patent sistemi, insanlar tarafından yaratılan nesnelerin süreğen akışını bir '**farklı nesneler**' dizisine dönüştürür”. (Basalle, 2013, s. 99).*

Üretimin bilgisi açısından bakıldığında güncel sorun artık bu 'fark'⁴⁵ sorununa dönüşmüştür. Sermayenin üretime ilişkin problemleri hem daha karmaşık hale gelmiş hem de bu farkı yaratma üzerine odaklanmıştır. Bu fark genellikle, mevcut üretim yapısını kökten değiştiren icatlarla değil, maliyeti düşüren ve özellikle meta çeşitliliği yaratan icatlarla sağlanmaktadır. Bu nedenle, kurumsal altyapısı ve düzenlemelerinin 1990'larda küresel düzeyde hazırlanmaya başladığı 21. yüzyılın patent sisteminin, *küresel* düzeyde 'farka' odaklandığı söylenebilir.

Çalışmanın ikinci bölümünde kapitalist birikim, kapitalist özel mülkiyet dolayımında analiz edildiğinden, realizasyon (gerçekleşme) alanına ayrıntılı değinilmemişti. Öte yandan kapitalist üretimin temel amacı olan değişim değerine yönelik kar amaçlı üretim, realizasyon olmaksızın gerçekleşemez. Çünkü bu olmadan yeniden üretim gerçekleşemez. Aynı şekilde makine alt başlığında da belirtildiği gibi, realizasyon sürecinde yaşanan tıkanıklıklar sermayedarı daha fazla üretme motivasyonundan vazgeçirmez. Aksine bu durum genellikle, insan-doğa ve insan-insan ilişkilerinin gittikçe daha fazla kapitalist üretim ilişkilerine çekilmesiyle ve bu doğrultuda dönüşmesiyle sonuçlanmıştır. Hem üretimin hem de doğanın bilgisini içeren toplumsal bilginin özel mülkiyet ilişkilerinde (patent yasalarında) yaşanan bu dönüşüm, genişleyen yeniden üretimin zorunlu bir sonucudur. Fakat bu olgu tekdüze bir yapı sergilememektedir. Kapitalizmin çelişkili ve eşitsiz düzleminde, bir dizi gerilimi de içinde taşımaktadır. Bu nedenle çalışmanın devamında, küresel patent düzenlemeleri sermaye birikim sürecinin belirli tıkanıklıkları ve kapitalizmin bunalımları sonucunda yeniden yapılanma süreciyle bağlantılı olarak değerlendirilecektir.

⁴⁵ Ayşe Cebeci (2013) , Bilmediğimiz Kapitalizm adlı çalışmasında fark kavramını, bu çalışmanın 1. bölümünde bahsi geçen 'artı-değer' üzerinden tanımlamaktadır. Sermaye her defasında bir fark yaratabilmek yani artı-değer üretebilmek için yeniden üretime başlar. Burada kullanılan fark kavramı ise esasen A. Cebeci'nin vurguladığı *farkın* bir türevidir. Miktar olarak görünen bir fazlalık (fark), toplumsal ilişkilerdeki niteliksel farklılaşmanın kaynağı olmaktadır.

4.3 KÜRESEL PATENT REJİMİNE DOĞRU

1883 yılından; Paris Sözleşmesi'nden, 2000'li yıllara; TRIPS ve çok taraflı yatırım-hizmet anlaşmalarına uzanmak kuşkusuz oldukça zor görünmektedir. Fakat bu zorluk genellikle, sadece tarihsel veri yığının büyüklüğünden kaynaklanmaz. Kapitalizmin ve dolayısıyla birikmeye devam eden sermayenin dönüşümleri ve bunalımlarının izini sürmek oldukça ayrıntılı ve başka bir çalışmayı gerektirmektedir. Tekellerin yükselişiyle ve sermayenin muazzam yoğunlaşmasıyla açılan 20. yüzyıl, emperyalist paylaşım ekseninde gelişen iki dünya savaşı (1914 ve 1945) sahne olur. Ardından gelen kapitalizmin Altın Çağı (1947-1973) (Hobsbawm, 2012, s.19) ise ironik bir şekilde çift kutuplu (sosyalist ve kapitalist blok) dünyanın gölgesini üzerinde taşıyacaktır. Fakat bu tarihsel kesit, ikinci bölümde de ayrıntılı tartışıldığı gibi bilim ve teknoloji üretiminde kritik bir aşamaya tekabül eder. Bu tarihten itibaren Narin'in kavramsallaştırmasıyla 'bilim gerçek boyunduruk' altına alınmış olacaktır (Narin, 2008, s. 15-20 makale).

20. yüzyılda, özellikle ikinci dünya savaşından sonra neredeyse tüm bilimsel-teknolojik araştırma faaliyetleri ve icat çalışmaları, artan şekilde sermaye destekli ve yüksek karlı projeler çerçevesinde yürütülmeye başlanır⁴⁶. Bazı temel bilimsel çalışmalar ayrı tutulmakla birlikte, bilim dünyasında yaşanan gelişmelerin bizatihi, birikim perspektifleriyle iç içe geçtiği söylenebilir. Artık söz konusu olan sadece bazı üniversitelerin ve enstitülerin endüstriyel bilgi üretimine odaklanması değil, bilim üreten araştırma alanlarının da şirketler gibi kendi kaynaklarını yaratmaya çalışması ve ürettikleri bilgiyi patent yasaları vasıtasıyla güvence altına almasıdır. Galvez-Behar (2011), bilimsel araştırma yapan kamu kuruluşlarının 30 yıldır özelleştirme sürecine angaje olduğunu ve bunun sembolik başlangıcının 1980'de ABD'de yürürlüğe giren Bayh-Dole Yasası olduğunu belirtir. Bu yasa üniversitelere, federal fonlarla yürütülen araştırmaların patentini alma hakkı tanımaktadır.

Bu gibi patent yasaları esasen kritik bir dönüşüme de işaret eder. Maliyetlerinin bir kısmı kamu tarafından karşılandığı halde, kamuya ücretsiz sunulmayan bilimsel

⁴⁶ 1938 yılında, petrol rafine işleminde sadece yüksek kaliteli petrolün değil, farklı niteliklerdeki ham petrolün de işlenmesini sağlayacak bir proses geliştirmek üzere Katalitik Araştırma Ortakları (Catalytic Research Associates) kurulur. Grup Kellogg, IG Farben, Indiana Standard, Jersey Standard'dan oluşsa da, daha sonra Shell, Anglo-Iranian (BP), Texaco ve UOP de katılmıştır. 1938'den 1942'ye kadar devam eden AR-GE işbirliği, atom bombası projesinden önce gerçekleştirilen en kapsamlı programlardan biri olmuştur. Ve projenin AR-GE maliyetleri 30 milyon doların üzerine çıkmıştır (Freeman ve Soete, 2004, s. 112-113).

icatlar/bulgular, maliyetlerin toplumsallaştığını fakat karların gittikçe özelleştğini gösterir. Chang (2001), ABD farmasötik sektöründe ar-ge faaliyetlerine yatırılan fonun %43'ünün endüstri tarafından, %29'unun ise ABD Ulusal Sağlık Enstitüsü tarafından karşılandığını aktarmaktadır. Özellikle üniversite gibi kamusal alanlarda yürütülen bilimsel faaliyetler genellikle kolektif ve toplumsal bir kaynaktan beslenir. Ayrıca araştırmada maliyet unsuru teşkil eden sadece kullanılan araçlar değildir, bir araştırma için gereken toplam bilimsel bilgi ve insan kaynağı da aslında kamu fonlarıyla karşılanmaktadır.

Küresel bir patent rejiminin oluşumuna, birbiriyle ilişkili iki dönüşümün eşlik ettiği söylenebilir. İlk sermaye birikiminde tıkanıklıklar ve bunalımlar doğrultusunda dünya çapında genişleyen ve değişen kapitalist işbölümü, ikincisi ise kapitalist üretimin temel motivasyonu olan artı-değer artışına imkan veren ve üretimin yapısını karakterize eden yeni teknikler-teknolojilerdir. Daha önce aktarıldığı gibi bu ikisini (bunalımları ve teknik gelişmeyi) de birbirine bağlayan, *sermayenin organik bileşimi* kavramıdır. Bu genel çerçeve birçok sermaye açısından değerlendirildiğinde, coğrafya bir dizi çatışmaya – rekabete - sahne olur. Bu kısımda, fikri mülkiyet yasalarının küresel düzeyde yayılmasına imkan veren TRIPS anlaşmasına geçmeden önce sermaye birikiminin hızı ile teknolojinin hızı arasındaki ilişkiye ve küresel sermaye hareketlerine kısaca değinilecektir.

4.3.1 Sermayenin ve Teknolojinin Hızı

“...üzüm bağlarının bir köşesinde, Bourgogne yolları boyunca bize canlı canlı anlatılan bir öğreti yer alır. Bu insan eli değmiş kırlarda, M. Gaston Roupnel, eşyanın ve zamanın yavaşça birbirine ayarlandığını, mekanın zaman üzerindeki etkisini ve zamanın mekana tepkisini anlamamızı sağlamıştır. İşlenmiş tarla bize mekan şekilleri kadar açık süre şekilleri çizer; insan gayretlerinin ritmini gösterir. Sabanın izi çalışma zamanının eksenidir ve tarlanın sınırını akşam durması [paydos] belirler” (Bachelard, 2010, s. 11)

Sanayi devriminin, zaman üzerinde nasıl bir etkiye yol açtığına daha önce değinilmişti. Bachelard'ın üzüm bağlarını gözlemleyerek yaptığı çıkarsama ise, kapitalizm öncesi toplumlarda zaman-mekan ilişkisine dair etkileyici bir betimleme sunmaktadır. Kırsal yapının halen belirli ölçülerde korunduğu toplumsal yapılarda bu kısmen geçerliliğini korumuştur. Ancak Hobsbawm'ın Kısa 20. Yüzyıl'ı kapanırken, ardında bıraktığı dünya üç hususta farklılık gösterecektir; 1) bu 'dünya' artık Avrupa merkezli değildir 2) yeryüzü 1914 – 1990 tarihleri arasında, daha önce olmadığı kadar tek bir operasyonel birim haline gelmiştir. 3) eski toplumsal ilişkiler tamamen dağılarak, kuşaklar arasındaki, geçmiş ve şimdi arasındaki bağlantı kopmuştur. (Hobsbawm, 2012, s. 18-20). Dolayısıyla genişleyen yeniden üretim bütün toplumsal yapıları/unsurları içermeye başladıkça *tarlanın sınırları* dünya ölçeğinde genişlemiş ve sabanın ritmi tek düze bir sürekliliğe evrilmiştir. *Çalışma zamanı* bütün gündelik yaşamı kuşatır hale gelmiştir.

Bu nedenle 20. yüzyılın son çeyreğinde ve 21. yüzyılda muazzam artış gösteren patent başvurularının gerekçesini kavrayabilmek için değerlendirilmesi gereken ilk olgu 'hız' kavramının geçirdiği dönüşüm olacaktır. Paul Virilio çağın gerçekliğine dair ön plana çıkan şeyin mekan değil zaman olduğunu ifade eder (Virilio, 2003, s. 114). Fakat Bachelard'dan alıntılanığı gibi hız (ritmin sıklığı), hem mekanla hem de zamanla ilişkilidir. Bütün toplumsal ilişkilerin zamansallığını etkiler ve mekanda farklılaşmaya neden olur. Birikimin sürekliliğini sağlamak üzere görelî artı-değerde artışın şart olduğu bir dünyada, kuşkusuz görelî hızlar da daha önemli hale gelecektir.

Hız ve değer üretimi dolayısıyla sermaye birikimi arasındaki ilişki, aslında 1. bölümde Marx'tan aktarıldığı gibi artı-değerin kaynağı olan *karşılığı ödenmeyen emek* zamanı açısından kritiktir. Çünkü karşılığı ödenmeyen emek zamanın karşılığı ödenen emek zamanına oranı kullanılan tekniğin (makinenin) hızı oranında artmakta, yani görelî artı-değer oranında artış sağlanmaktadır. Öte yandan yine 1. bölümde Marx'tan alıntılanığı gibi bu durum kendi içinde bir çelişki de taşımaktadır. Sermayenin organik bileşimindeki artış, kar oranlarının düşmesine neden olmaktadır.

İnsan ve hayvan gücünün yerini alan doğa güçleri daha hızlı üretime imkan verdiği için 19. yüzyılın icatlarında değerlendirme süresi-hız ilişkisi daha net bir şekilde görülebilmekteydi. Fakat 20. ve 21. yüzyılın yenilikleri, özellikle dolaşım hızında ve meta

çeşitliliğinde muazzam bir artış şeklinde görünmektedir. Virilio (2003) yaşanan dönüşümü “Buharlı, patlamalı veya elektrikli motor gibi motorların enerjiye bağlı olarak hızlandırıldıkları çağdan sonra motorların enformasyona bağlı olarak hızlandırıldıkları çağa gelmiş bulunuyoruz” (2003, s. 115-116) şeklinde açıklar. Virilio, çağın gerçekliğine uygun şekilde enformasyon kavramını fetişleştirerek kullanmış olsa da ‘yeni motor güçleriyle’ doğa güçleri arasındaki farkı vurgulayarak önemli bir noktaya işaret eder. Motorun değişen gücü, birikimin değişen hız potansiyeline de işaret etmektedir. Fakat bu durum kapitalizmin bir diğer çelişkisini içinde barındırmaktadır. Birikimin hızı, realize olamadığı ölçüde sermayenin *değersizleşme hızı*⁴⁷ olacaktır. Dolayısıyla yeni tekniklerin geliştirilmesinde iki temel husus öne çıkmaktadır; üretim düzeyindeki temel sorun 'karşılığı ödenmemiş emek' zamanını arttırmak iken dolaşım düzeyindeki sorun değerın daha hızlı realizasyonu için dolaşım süresini kısaltılmaktır. Bu çelişkilerin yarattığı bunalımlar neticesinde yeni değerlenme alanları yaratmak üzere meta çeşitliliği sağlayan yeni teknolojiler ise, bunun bir sonucu olarak görünmektedir. Patent çeşitliliği ve artışı üzerinden değerlendirildiğinde, daha önce ifade edildiği gibi *fark yaratma* meselesi açığa çıkmaktadır.

Fakat tüm bu teknik gelişmeler birbiriyle son derece ilişkilidir. Çoğu yenilik, kullanıldığı alanlara bağlı olarak bu üçünü de aynı anda sağlayabilmektedir. Bu nedenle 21. yüzyılın çehresini değiştirecek çağın icatlarını, hem görelı artı-değer çekme kapasitesini artıran hem meta çeşitliliği yaratan hem de sermayenin devir süresini, yani yeniden üretime başlama süresini büyük ölçüde kısaltan yenilikler olarak değerlendirmek gerekmektedir. Özellikle 1960’lardan bu yana gelişen dijital dünyanın getirdiği yenilikler, tamamı üzerinde oldukça etkili olmuştur. Örneğin bilgisayar ve internet alt yapısı sayesinde pek çok sektörde maliyetler azalarak çeşitlilik-kapasite artmış, tekniğin kopyalanması kolaylaşmış ve dijital dünya dolaşım süresini oldukça kısaltmıştır.

Manzerolle ve Kjosen (2012), dijital teknolojilerin sermayenin devresi (circuit) ve dolaşım (circulation) üzerinde nasıl etkisi olduğunu Grundrisse ve Kapital II. üzerinden tartışır. Yani dijital teknolojik yeniliklerle, birikim arasındaki ilişkiyi ayrıntılı irdeler. Bu çalışmada, sermayenin ve doğanın hızı arasındaki ilişkiye dair aktarılan en çarpıcı ifade

⁴⁷ Marx Grundrisse’de, aşırı birikimi ve sermayenin ayakbağlarını tartıştığı bölümde şöyle yazar; “Burada ele aldığımız sorun... sermayenin *değerlenme sürecinin* nasıl aynı zamanda onun *değer kaybetme süreci* olduğu sorunudur”(s.396). Çünkü “[s]ermaye değerin sınır tanımaksızın büyütülmesi –sınırsız değer yaratımı- o halde mübadele alanının, yani üretim sürecinde vazedilmiş olan değerin realizasyon olanaklarının önüne engel koymakla bütünüyle özdeştir” (s. 395).

şudur; çokuluslu bir finans şirketi olan NYSE Euronext'te ağ hizmetleri yöneticisi Andrew Bach, ışık hızı limiti⁴⁸ can sıkıcı olmaya başladı demektedir (Manzerolle ve Kjoson, 2012, s. 220). Sermaye kendi çelişkili birlikteliği içinde sermaye devresinin önüne koyduğu engeli aşmaya çalışarak, fakat bu engelle birlikte var olmaktadır. Bu aşma çabasında ulaşılan hız değeri, doğanın hız limitine kadar dayanmış bulunuyor. Bach'ın bu ifadesi biraz fütüristik olsa da, kıtalararası iletişim ve telekomünikasyon altyapısının verinin ışık olarak taşındığı fiber kablolardan oluştuğu göz önünde bulundurulduğunda, bu hız sınırının sermaye birikimi açısından neden can sıkıcı olmaya başladığı daha net görülebilir. Çünkü doğanın koyduğu bu sınırı aşmak mümkün değildir. 21. yüzyılda Borges'in kesintisiz *oluşu* Bachelard'ın *durma* kavramını sarmaya oldukça yaklaşmışken; doğanın ve insanın sınırları bir zorunluluk olarak *durmanın* gerekliliğini ve güncelliğini tekrar hatırlatacak gibi görünüyor.

4.3.2 Sermayenin Genişleyen Uzamı Doğrultusunda Küreselleşen Patent Düzenlemeleri

Birikimin genişleyen yeniden üretim ile gerçekleştiği daha önce ifade edilmişti. Bu nedenle mekan, birikim açısından daima dinamik bir 'boyut' olagelmıştır. Salt üretim içerisinde değerlendirilirse, üretimin gerçekleştiği mekan olarak kendini gösterir. Yeniden üretim çerçevesinde değerlendirildiğinde ise, bu defa realizasyon alanları ve emeğin yaşam alanları da buna dahil olur. Zaten bu mekanlar da, dolaşım ve üretim arasındaki ilişki gibi birbiriyle son derece ilişkili mekanlardır. Mekan sabit değildir, kapitalist ilişkiler çerçevesinde sürekli hareket etmektedir. Harvey (2001) bu durumu şöyle özetler; birikim kapitalist üretim tarzında büyüme için enerji sağlayan bir motordur. Dolayısıyla kapitalist sistem oldukça dinamiktir ve kaçınılmaz şekilde genişleme eğilimindedir. İçerisinde yaşanan dünyayı sürekli yeniden şekillendiren kalıcı bir devrimci kuvvet oluşturur. Marx'a göre basit yeniden üretimin durgun yapısı, kapitalist üretim tarzıyla mantıken bağdaşmamaktadır (Harvey, 2001, s. 237).

Yani genişleme birikimin zorunlu bir sonucudur. Ama aynı zamanda bunalım dönemlerinde 'krizden çıkışın' bir parçası da olmaktadır. Nitekim kapitalizmin hemen her bunalımı (Sovyetlerin kurulmasıyla sosyalist bloğun pazardan çıkması hariç – Mandel) kapitalist dünya pazarının genişlemesiyle sonuçlanmıştır. Yaman-Öztürk (2006), kapitalizmde

⁴⁸ Fizik yasalarına göre, doğadaki en yüksek hız ışık hızıdır ve ışık hızının hiçbir zaman aşamaz.

krizleri analiz ettiği makalesinde krizin diyalektik rolünü özellikle vurgular. Krizler aslında, kapitalizmin dünya ölçeğinde genişlemesi (ve derinleşmesi) için belirli ‘fırsatlar’ da sunmaktadır. ‘Karlılığı sürdürmenin yolu büyük ölçekli yeniden yapılandırmadır’ (F. Ercan ve M. Yaman-Öztürk, 2009, s. 62). Örneğin 1979 krizinden çıkış yolu, üretimin küresel düzeyde örgütlenişine ilişkin yapılan yeniden düzenlemeler olmuştur. İleride görüleceği gibi patent sayıları ve kurumlarıyla ilgili küresel coğrafi haritayı değiştiren de bu olacaktır.

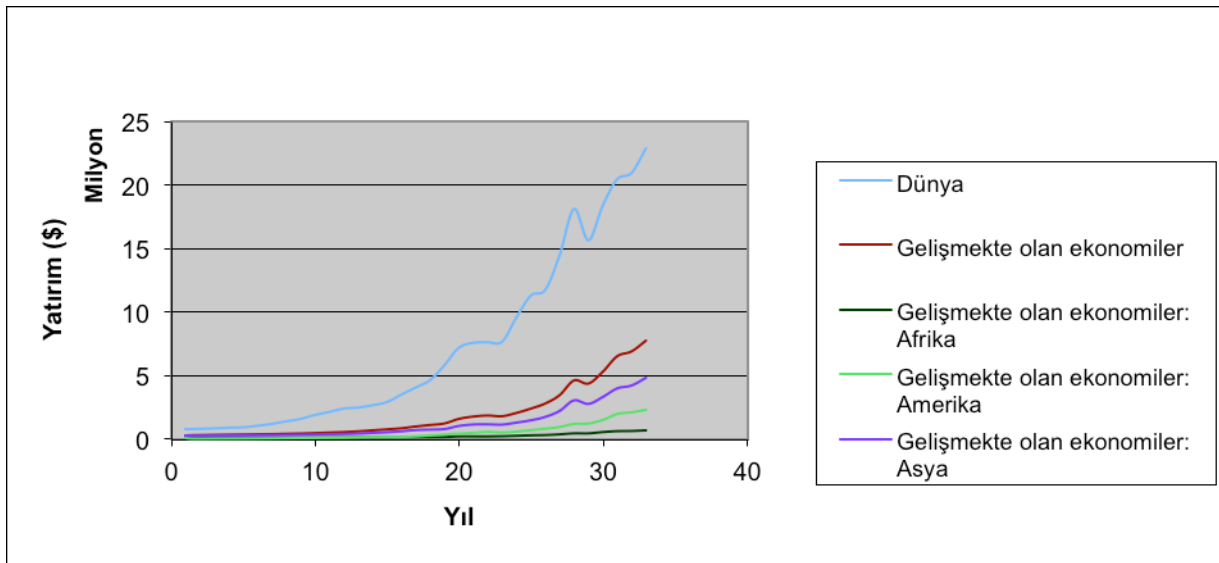
Özgür Öztürk (2006), 20. yüzyılın ortalarındaki toplam sermaye hareketlerini şu şekilde değerlendirmektedir; İkinci dünya savaşından sonra üretken sermayenin uluslararasılaşması hız kazanarak, üretim uluslararası bir çapta örgütlenmeye başlanır. Üretken sermayenin uluslararasılaşması, kapitalist üretim ilişkilerinin yayılmasında özel bir öneme sahiptir çünkü bu sayede artı-değer üretimi coğrafi olarak genişler. Bu da meta ve para hareketleri vasıtasıyla genişlediğinden meta ve para-sermaye hareketleri hız kazanır ve toplamda sermaye uluslararası bir nitelik kazanır (Öztürk, 2006, s. 232-233). Sonuç olarak kapitalist üretim ilişkileri pek çok coğrafi bölgeye yayılır. Ancak bu durum ‘azgelişmiş’ ülkeler açısından bir dizi eklemleme sorununu da taşımakta ve dünya genelinde, birikimi daha kırılgan hale getirmektedir.

Kar oranlarının düşmesi üzerine yaşanan 1970’lerin kriziyle, kapitalizmin küresel örgütlenişinde yeniden yapılanmaya gidilmiştir. Özellikle bu tarihten sonra küresel kurumların ve aktörlerin varlığından daha fazla söz edilecektir.

“1970’lerde azalan kar oranları sonucunda ortaya çıkan bunalımla birlikte üretken yatırımlar cazibesini yitirmiştir. Erken kapitalistleşen ülkelerde azalan yatırımların en önemli sonucu, kredi talebinin düşmesi ve atıl sermaye birikimi olmuştur. Sermaye, yeni karlı alanlar arayışıyla geç kapitalistleşen ülkelere yönelmiştir....[K]riz sonrasında sermaye birikimi dünya genelinde yeniden yapılanmış ve yeni bir işbölümü ortaya çıkmıştır...Erken kapitalistleşen ülkelerden geç kapitalistleşen ülkelere kredi ihracının ön plana çıktığı, bunun yanı sıra, sermayenin Güney Kore, Tayland gibi ülkelerde üretken yatırımlara yönelirken, Türkiye ve Latin Amerika ülkeleri gibi ülkelerde doğrudan para sermaye olarak değerlendiği görülmektedir (Ercan, 2002, s.50)” (Yaman-Öztürk, 2006, s. 120-121).

Özellikle Asya'daki sanayi bölgelerinin yükselişine, küresel ölçekte üretken yatırım akışlarının katkı sağladığı söylenebilir. Bunun göstergelerinden biri de Doğrudan Yabancı Yatırımların (FDI) artışı ve coğrafi dağılımıdır. Çünkü bu yatırımlar üretken sermayenin uluslararasılaşmasına imkan vermekte (Ercan, 2003, sayfa yok-makale) ve yatırımın yapıldığı ülkedeki koşullara doğrudan müdahale edebilme gücünü sağlamaktadır (Öztürk, 2006, s. 233).

Şekil 1: 1980-2012 Tarihleri Arasında Doğrudan Yabancı Yatırım Girişi

Kaynak: UNCTAD, 2013

Yukarıdaki şekilde, Doğrudan Yabancı Yatırımların küresel düzeyde artışı görülmektedir. Ercan (2003) 1970'lerden sonraki artışı, *aşırı birikim* ve *sermayenin değersizleşme krizi* sonucunda yeniden düzenlemeye giden rekabet halindeki sermayelerin stratejilerinin bir parçası olarak açıklamaktadır. Hem emek üzerindeki denetimi arttırma hem de üretimi parçalara ayırarak daha düşük maliyetli üretim mekanlarına taşıma amacı üretimin küresel düzeyde saçılmasına neden olmuştur. Yani üretken yatırımlar, dünya geneline yayılmaya başlamıştır. Yukarıda da bu süreç üretken *sermayenin uluslararasılaşması* olarak ifade edilmişti. Ercan 1940'lı yıllardan farklı olarak geç kapitalistleşmiş ülkelerin de artık bu sürece daha etkin şekilde katıldığının da altını çizer. Bu süreçte hem erken kapitalistleşmiş ülkelerin krizi aşma çabası hem de geç kapitalistleşmiş ülkelerin eklemleme sorunlarını içeren kendi krizlerini aşma çabası görülmektedir (Ercan, 2003). Grafikte görüldüğü gibi erken kapitalistleşmiş ülkelerin payı daha büyük olsa da geç kapitalistleşmiş ülkelerin payı

yıllara göre artış göstermiştir. Eklemlenme ve birikimi hızlandırma çabaları da düşünüldüğünde geç kapitalistleşmiş ülkeler açısından yatırımı çekme amacıyla kimi avantajlı şartlar yaratmak kritik hale gelmiştir.

Ulusal bir fikri mülkiyet yasası, doğrudan yabancı yatırımı olumlu yönde etkileyen faktörlerden biridir. Ancak TRIPS'le ilgili eleştirel pek çok analizde özellikle bu mesele üzerinde durulmuş ve patent yasası çıkaran ülkelerin doğrudan yabancı yatırım girişinde anlamlı bir artış olmadığı⁴⁹ ifade edilmiştir. Öte yandan yatırım ortamının tercih edilebilir olması bir dizi faktöre dayanmaktadır. Fikri mülkiyet yasalarının mevcudiyeti ise bunlardan sadece biridir. Yatırım ortamlarını düzenleyen kurumları ve kurumlar arası koordinasyonu analiz ettiği çalışmada, Cebeci (2013) fikri mülkiyet haklarının yatırım yapacak sermayelerin en önemli taleplerinden biri olduğunu belirtir. Üretken sermayenin uluslararasılaşması için koruma gerekmektedir. Bu koruma, hem üretimin bilgisinin hem de rekabetin korunması için gereklidir (Cebeci, 2013, s. 273-274).

Patent düzenlemelerinin küresel düzeyde önem kazanmasında, sermaye birikim sürecinde yaşanan bu dönüşümlerin etkili olduğu görülmektedir. Fakat TRIPS anlaşmasının tartışıldığı kısımda aktarılacağı gibi bu konu ilk defa, ticareti yapılan bilgi-yoğun metallerin izinsiz kopyalanması çerçevesinde ABD tarafından gündeme getirilmiştir. Bu sayede, WIPO'nun kapsamına giren ve Paris Sözleşmesi'nin bağlayıcılığı olduğu bir konu, GATT (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması) ve dolayısıyla WTO (Dünya Ticaret Örgütü) görüşmelerinin gündemine taşınabilmiştir. Bu da WIPO'nun bünyesindeki anlaşmalardan farklı olarak daha kararlı uygulama mekanizmaları sayesinde yaptırım gücünün oldukça artmasına imkan verecektir. Ayrıca TRIPS sayesinde WIPO'nun bünyesindeki bir dizi anlaşma ve sektörel düzenlemenin (ör. Paris ve Bern Anlaşmaları) tek bir çerçeveye taşınması sağlanmıştır. Söz konusu tarihte Paris Anlaşmasını onaylayan 108 ülke, Bern Anlaşmasını onaylayan 95 ülke varken WTO gündemine taşınan tüm fikri mülkiyet düzenlemelerinin 140'ın üzerinde imzacısı olacaktır (May ve Sell, 2006, s. 162-163).

Anlaşmanın temellerinin, aslında 1970'lerin sonlarına kadar uzandığı ifade edilir. Taklit mal ticaretinin artışı, 100 kadar çokuluslu firmayı harekete geçirerek Taklit Mallara

⁴⁹ (Ref: Serhat Akgül'ün Doktora Tezi ve Chang).

Karşı Koalisyon kurmaya sevk etmiştir. Bu grup, ITO⁵⁰ (Uluslararası Ticaret Örgütü) kapsamında yürütülen GATT görüşmelerinden Tokyo Round'da (1973-1979) tartışılması için taklit mallara yönelik bir taslak kanunun⁵¹ oluşturulmasına da ön ayak olmuştur (Matthews, 2002, s. 9-10). 1970'lerde meselenin bu biçimde görünmesi, hem küresel markaların küresel ticaret hacmiyle hem de çalışmanın ikinci bölümünde tartışılan teknolojik gelişmelerle oldukça bağlantılıdır. ABD Uluslararası Ticaret Komisyonu (ITC), görüşmelerde yaptırım gücü oluşturmak için taklit malların ve 'gelişmekte olan' ülkelerdeki zayıf fikri mülkiyet yasalarının Amerikan endüstrilerine zararını hesaplamaya çalışmıştır⁵². Buna göre 1986 yılında en büyük kayıp 5,1 milyar dolarlık zararla bilimsel ve fotografik mallar üreten sektörde olmuştur. Bunu 4,1 milyar dolarla bilgisayar donanım ve yazılım endüstrisi, 2,3 milyar dolarla elektronik endüstrisi, 2,2 milyar dolarla motorlu taşıtlar ve taşıt parçaları endüstrisi, 2,1 milyar dolarla eğlence endüstrisi ve 1,9 milyar dolarla ilaç endüstrisi izlemektedir. Taklit malların ithalatı nedeniyle en büyük zararı endüstriyel ve çiftlik ekipmanları endüstrisi, elektronik, tekstil ve giyim sektörleri görmüştür. İhracatta ise en büyük kayıp motorlu araçlar ve araç parçaları ile elektronik sektöründe yaşanmıştır (ABD Uluslararası Ticaret Komisyonu, 1988:viii, 4-3) (akt. Wallerstein M., vd., 1993, s. 12).

Bu değerlerin hangi rakamlar baz alınarak hesaplandığı bilinmemektedir. Kayıplar, ABD'nin ticari yaptırım konusundaki tehditkar tutumu nedeniyle abartılı yansıtılmış olabilir fakat küresel düzeyde gelişmesi istenen fikri mülkiyet haklarının 1970'lerde en çok hangi sektörler ve firmalar açısından kritik olduğunu göstermektedir. Özellikle elektronik ve yazılım sektörlerinde 1960'lardan itibaren kaydedilmeye başlayan gelişmeler sadece bu alanı değil pek çok sektörü etkilemiştir. Geleneksel, emek-yoğun sektörler bir kenarda tutulursa⁵³,

⁵⁰ GATT ilk defa 1947'de BM Konferansında imzalanmıştır ve bu anlaşma doğrultusunda ITO kurulmuştur. ITO, 1994'te WTO kuruluncaya kadar varlığını sürdürmüştür. Orijinal GATT metni WTO çerçevesinde revize edilmiş halde yürürlüktedir. 1994'e gelinceye kadar 7 Round düzenlenmiştir. Bunlar sırasıyla; Annecy Round (1949), Torquay Round (1951), Geneva Round (1955-1959), Dillon Round (1960-1962), Kennedy Round (1962-1967), Tokyo Round (1973-1979) ve Uruguay Round (1986-1994).

⁵¹ Agreement on Measures to Discourage the Importation of Counterfeit Goods

⁵² 1974 tarihli ABD Gümrük ve Ticaret Yasası 301. maddesinin 1984'te revize edilmiş hali ABD'nin ticari yaptırımlar uygulayabilmesinin önünü açmıştır. Bu madde adil olmayan, fahiş ticaret pratiklerini ortadan kaldırmak için WTO onayı gerekmeksizin çeşitli yaptırımlarda bulunmaya ve fikri mülkiyet korumasında ticaret temelli bir yaklaşımın geliştirilmesine imkan vermiştir (Matthews, 2002, s. 15).

⁵³ Bunun gerekçesi esasen 1. bölümde az çok aktarılmaya çalışılmıştır. Belirli bir sermayedarın hangi durumda yeni teknolojileri devreye almak isteyeceği rekabet ve ücret düzeyleriyle son derece bağlantılıdır. Geleneksel bir sektör olan tekstil, emek-gücünün ucuz olduğu coğrafyalara taşınan ilk üretim dallarından biri olmuştur. Bu nedenle üretim yapısı, teknolojik düzey açısından parçalı ve heterojen bir görünüm sergilemektedir. Bu durum daha sonra daha eski teknolojilere sahip elektronik parçaların üretiminde de yaşanacak ve basit elektronik devrelerin üretiminde genellikle düşük ücretli kadın emeği kullanılmaya başlanacaktır.

pek çok sektörde elektronik ve sayısal altyapıya geçilmeye başlanmıştır. Ayrıca teknik gelişmeler sadece yeniliklere değil yeniliklerin kopyalanmasına da hız kazandırmıştır. Sonuç olarak çeşitli sektörlerdeki üretim bileşenleri, yeni tekniklere çok daha duyarlı hale gelmiştir. Bu durum üretken sermayenin coğrafi hareketleri çerçevesinde değerlendirildiğinde, patent meselesinin 90'lı yıllarda neden daha kritik hale geleceği açık şekilde görülecektir. Üretimin çeşitli bileşenleri parçalanarak farklı coğrafi bölgelerde üretilmeye başlanacaktır.

4.3.2.1 TRIPS

TRIPS anlaşması, literatürde fikri mülkiyet haklarının analiz edildiği en popüler başlıklardan biridir. Bu nedenle TRIPS hakkında, anlaşmadan önceki sürece ve 1994'ten sonra devam eden tartışmalara dair çok çeşitli kaynaklar⁵⁴ bulunmaktadır. Öte yandan bu durum çalışma açısından avantajlı görünse de, literatürü taramak için çok daha fazla zaman harcamayı gerektirmektedir. Bu yüzden ancak genel eğilimleri yansıtan kaynaklar incelenmiş ve ne yazık ki pek çok kaynak çalışmanın dışında bırakılmıştır. TRIPS'in fikri mülkiyet haklarının sosyal bilimlerde daha görünür bir mesele haline gelmesine vesile olduğu rahatlıkla söylenebilir. Buna ek olarak teknolojik gelişmeler ve dolayısıyla yeni teknolojilere entegre pek çok gündelik araç vasıtasıyla, fikri mülkiyet hakları gündelik yaşamda herkesin karşılaşabileceği bir sorun haline gelmiştir.

TRIPS ayrıca, konunun uluslararası düzlemde 'azgelişmişlik' çerçevesinde tartışılmasına sevk etmiştir⁵⁵. Çünkü en başta anlaşmaya taraf ülkelerden destekleyen konumunda olanlar 'gelişmiş' ülkeler olurken, itirazlarını dile getirenler (Arjantin, Brezilya, Küba, Mısır, Hindistan, Nikaragua, Peru, Tanzanya ve Yugoslavya) (Matthews, 2002, s. 24) 'azgelişmiş/gelişmekte olan' ülkeler olmuştur. Özellikle ilaç patentleri⁵⁶, bitki türleri, biyoteknoloji⁵⁷ gibi insani boyutu son derece önemli başlıklar TRIPS analizlerinde eleştirilerin temel taşı olmuştur. STK'lar da dahil farklı kesimlerden yükselen bu eleştiriler,

⁵⁴ TRIPS ve WIPO analizleriyle ilgili ek kaynaklar; Ed. C.M. Correa, Research Handbook on the Protection of Intellectual Property under WTO Rules, 2010, Edward Elgar Publishing Limited. C. Seville, EU Intellectual Property Law and Policy, 2009, Edward Elgar Publishing Limited. D.G. Richards, Intellectual Property Rights and Global Capitalism, 2004, M.E. Sharpe.

⁵⁵ D.G Richards genel çerçeveden biraz farklı olarak, meseleyi güç ilişkileri dolayımında analiz edebilmek için kapitalist devleti Hegemonya, Bağımlılık ve Dünya Sistemleri Teorisi ve Sermayenin Uluslararasılaşması perspektifleri açısından irdelemiş ve sermayenin uluslararasılaşması perspektifinin TRIPS'i açıklayan en iyi çerçeve olduğunu ifade etmiştir.

⁵⁶ İlaç patentleri nedeniyle TRIPS'in geç kapitalistleşen ülkelerde yol açtığı sorunlar için bkz. Akgül, S., Fikri Mülkiyet Haklarının Yükselişinde Gelişmekte olan Ülkelerin Uyguladıkları Stratejilerin Küresel Politik Ekonomi Yönünden Analizi – İlaç Sektörü Örneği-, 2009, yayınlanmamış doktora tezi.

⁵⁷ Biyoteknoloji ve etik üzerine ayrıntılı tartışma için bkz. Çankaya H., Devlet ve Tabiat, 2012, SAV.

fikri mülkiyet düzenlemelerinin belirli ölçüde esnetilmesine önemli katkılar sağlayacaktır. Fakat bu kısımda, söz konusu tartışmalara ayrıntılı değinilmeyip TRIPS'in belirlediği patent kapsamı üzerinde kısaca durulacaktır.

Bir önceki başlıkta TRIPS'in GATT-WTO gündemine nasıl taşındığı kısaca aktarılmıştı. 1986-1994 boyunca gerçekleşen görüşmelerin anlaşmanın imzalanmasıyla sonuçlanması büyük ölçüde 301. maddenin yaptırım gücü sayesinde olmuştur. Gervais (1998: 12), 'Taklit Malların Ticareti ve Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Anlaşması Müzakere Grubunun' bu süre boyunca yirmi sekiz defa toplandığını aktarır (akt. Matthews, 2002, s. 29). Görüşmelerin ilk üç yılı 'gelişmiş' ve 'gelişmekte olan' ülkelerin, GATT görüşmelerinin fikri mülkiyet standartlarına ilişkin bir konuda yetkili olup olmayacağı üzerine yürütülen tartışmalarla geçmiştir. Karşı çıkan ülkeler, meselenin WIPO aracılığıyla tartışılması gerektiğini konusunda ısrar etmiştir (Matthews, 2002, s. 30-31). Aşırı koruma nedeniyle teknoloji transferinin engellenmesi ve patent koruması nedeniyle farmasötik ve agro-kimyasal ürünlerdeki maliyet artışı öne sürülen diğer kaygılardır (Gervais, 1998, s. 13 akt. Matthews, 2002, s. 31).

Fakat anlaşmazlıklar konusunda karara varılmasını sağlayan asıl mekanizma, 301. maddenin yaptırımları olmuştur. Bu süreç boyunca ABD önce 1991'de Hindistan, Çin ve Tayland'ı farmasötik ürünlerin yetersiz patent koruması ve ABD telifli kitap, kayıt ve videoların korsan satışları nedeniyle öncelikli gözetim listesine almıştır. Çin ve Tayland, taahhütlerinden sonra 1991 ve 1992'de öncelikli gözetim listesinden çıkarılarak gözetim listesine geçirilmiş ancak 1992'de Hindistan'ın yetersiz patent koruması nedeniyle GSP (Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi) vergi muafiyeti iptal edilerek yirmi beş ülke öncelikli gözetim listesine eklenmiştir. ABD ile ticareti etkileyen bu ciddi yaptırımlar, 'gelişmekte olan' ülkeler açısından TRIPS'i imzalamayı pragmatik bir mesele haline getirmiştir (Matthews, 2002, s. 31-32).

Sonuç olarak Uruguay Round'un son görüşmeleri 12-14 Nisan 1994'te Marakeş'te gerçekleşmiş ve TRIPS'le birlikte WTO'nun kuruluşu dahil pek çok ticari yan anlaşma 114 ülke tarafından imzalanmıştır. Anlaşma 1 Ocak 1995'te yürürlüğe girmiştir. Öte yandan anlaşmanın ek düzeltmeler gerektireceği ve iyileştirmeye açık olduğu herkesçe benimsenmiştir. Esasen anlaşmanın kendisi de bir dizi ek provizyon getirecek bir reform

takvimi içermektedir; coğrafi işaretler (madde 23.4), biyolojik icatların patentlenmesi (madde 27.3.b) ve 'ihlal niteliği taşımayan durumlar' (madde 64). Ayrıca madde 71, anlaşma yürürlüğe girdikten beş yıl sonra ve daha sonra iki yıl aralıklarla, anlaşmanın uygulandığını incelemek üzere bir Konseyi şart koşmaktadır. Daha sonra gerçekleşecek Singapur, Seattle ve Doha toplantıları da inceleme başlıklarının genişletilmesine vesile olacaktır (M. Blakeney, 2003, s. 16).

Her üye ülkenin fikri mülkiyet yasalarını aynı hale getirmenin hedeflenmeyip uyumluluğun amaçlandığı ifade edilse de, TRIPS maddeleri korumaya ilişkin asgari standartları tanımlamaktadır. Bunun için her ülke kendi 'tercihleri' ve altyapısı doğrultusunda düzenlemeler yapabilmektedir. Ancak bu durum, üyelerin etkisiz-yaptırım gücü olmayan uygulamalar ve cezalar belirleyebileceği anlamına da gelmez. Üye ülkeler, TRIPS maddelerini olabilecek en etkili şekilde yerine getirmekle yükümlüdür (Busche, 2009, s. 15). TRIPS; WIPO Anlaşmalarının maddelerine referans vermekte ve telif hakları ile ilişkili haklar, ticari markalar, coğrafi işaretler, endüstriyel tasarım ve modeller, patentler, entegre devrelerin yerleşim tasarımı (topografya) ve ifşa edilmeyen bilgilerin⁵⁸ korunmasına ilişkin hükümler içermektedir.

Patentlere ilişkin hükümler anlaşmanın 27 ila 34. maddelerinde tanımlanmıştır. 27. madde patenti alınabilen buluşların tanımını yapmaktadır. Bu maddeye göre, *ister ürün ister proses olsun*, teknolojinin her alanındaki tüm icatların özgün, buluş basamağı ve endüstriyel olarak uygulanabilir olmak şartıyla patenti alınabilir (TRIPS, Madde 27.1). **Teknolojinin her alanı** ifadesi, tarım, gıda, sağlık gibi alanları dışarıda tutan bazı ülkelerin düzenlemelerini a priori olarak elimine etmektedir (Busche, 2009, s. 25). Bu muğlak tanım, hem mevcut her alanda hem de gelişebilecek, biyoteknoloji, malzeme, vs. gibi yeni alanlardaki özgün yeniliklerin doğrudan patent koruması kapsamına girmesini sağlamaktadır.

Anlaşmada patent kapsamı için bazı istisnai durumlar da belirtilmiştir; Üye ülkeler *söz konusu istisnanın ulusal yasalar tarafından engellendiği için yapılmadığını göstermek şartıyla* insan, hayvan ya da bitki yaşamını/sağlığını korumak veya çevreye yönelik ciddi zararlardan sakınmak dahil kamu düzenini ve genel ahlakı korumak için gerekli önlemler

⁵⁸ Söz konusu korumayı sağlayan Madde 39'dur. Örneğin Madde 39.3 Üyeleri, ulusal yasaları uyarınca piyasaya girmek için devlet ya da devlet kurumlarına ifşası gereken farmasötik veya tarımsal kimyevi ürünlerin bilgisini korumakla yükümlü kılar (Busche, 2009, s.29).

alabilir (TRIPS, Madde 27.2). Ayrıca istisna durumlara insan/hayvan tedavisindeki tanısallık, terapötik ve cerrahi yöntemler de dahil edilebilir. Mikro-organizmalar haricindeki bitki ve hayvanlar ile aslen bitki ve hayvanların üretimine yönelik, biyolojik ve mikro-biyolojik olmayan prosesler dışındaki biyolojik prosesler de patent kapsamı dışında tutulabilir. Fakat üyelerin bitki çeşitlerini korumaya yönelik yürürlükte olan *sui generis* veya bununla ilgili herhangi kombine bir sistemi olmalıdır (TRIPS, Madde 27.3a ve 27.3b).

Fakat bu olası istisnalar da tercihe bırakılmıştır. May ve Sell (2006, s. 191) bir zorunluluk olarak belirtilmeyen bu istisnaların, ‘gelişmekte olan’ ülkeler üzerinde ulusal patent yasalarının kapsamlarını genişletmeleri için ikili baskılara neden olabileceğini ifade etmektedir. Özellikle tarımsal faaliyetlerle ve geleneksel tedavi yöntemleriyle ilgili bilgilerin çözülmesine neden olabilecek bu durum, TRIPS’in açık kapı bırakarak tehlike arz ettiği en önemli alanlardan biridir⁵⁹.

TRIPS’in 27. maddesinde belirtilen bir diğer önemli husus da, icadın geliştirildiği ülkeden, ürünlerin yerelde üretilmiş yahut başka ülkeden ithal edilmiş olmasından bağımsız olarak patentinin alınabileceğinin açık şekilde belirtilmesidir⁶⁰. Bu sayede yeniliğin patenti, istisna durumlardan etkilenmediği sürece TRIPS’i imzalamış herhangi bir ülkede alınabilecektir. Anlaşmanın 28. maddesi patent sahibinin haklarını, 29. maddesi başvuru şartlarını tanımlamaktadır. 30. madde ise tanınan haklara ilişkin istisna sayılabilecek genel durumların çerçevesini çizmiştir.

Burada özellikle 31. maddeden kısaca bahsetmek gerekmektedir. Çünkü bu madde patent sahibinin izni olmadan kullanılabilecek durumları belirtir. Oldukça kapsamlı bu düzenlemenin arka planında zorunlu lisans (compulsory licence) meselesi yer almaktadır. Bu mesele en son ‘gelişmekte olan’ ülkelerde AIDS ilaçlarının tedarikiyle bağlantılı olarak tartışılmıştır (Busche, 2009, s.27). Bir patenti, sahibinin izni olmadan (fakat sahibinin hakkını dışlamayacak şekilde ve ilgili kurum tarafından belirlenmiş bir ücret karşılığında) kullanabilmek için makul koşulların söz konusu olduğunun ispatlanması gerekmektedir. Bu gibi bir kullanımdan yararlanmak isteyen taraf, makul ticari şartlar ve koşullar öne sürerek,

⁵⁹ Bu durum Tarım ve Gıda Örgütü’nün (FAO) çiftçilere tanıdıkları haklarla ve Birleşmiş Milletlerin Biyoçeşitlilik Sözleşmesi’nin (CBD) 8(j). maddesiyle çelişmektedir (May ve Sell, 2002, s. 192). Tarımsal üretimde neden olduğu olumsuz etkiler ve tartışmalar için bkz. C. May ve S. K. Sell, Intellectual Property Rights, Lynne Rienner Publishers Inc., 2006.

⁶⁰ Bu madde 19. yüzyılın korumacı patent düzenlemeleriyle farklılık göstermektedir. 19. yüzyılın ulusal patent düzenlemeleri belirli bir süre içerisinde üretim yapmayı şart koşuyordu.

kullanımı için hak sahibinden onay almak üzere çaba harcamış olmalıdır ve bu çabalar makul bir süre içerisinde başarılı olmadığı takdirde söz konusu şekilde kullanıma müsaade edilebilir. Ayrıca ulusal alarm halinde ya da acil durumlarda veya ticari olmayan kamusal bir kullanım için gerektiğinde, üye ülkeler bu şartları sağlamak zorunda değildir (TRIPS Madde 31b).

Madde, 2001’de TRIPS ve Kamu Sağlığı kapsamında Doha Deklarasyonu’nda yeniden düzenlenmiştir. Deklarasyon, ülkelerin zorunlu lisansın kullanımı için zorunlu halleri tanımlamakta serbest olduğunu onaylar. Fakat bu patent sahibinin haklarını ortadan kaldırmamakta ve 31b maddesinde belirtilen şartları geçersiz kılmamaktadır. Düzenlemeyle, daha önce sadece iç pazara yönelik üretim yapma şartı değiştirilerek, genel şartları sağlamak kaydıyla, üretimi yapma kapasitesi olmayan ülkelere ihraç edilmesine izin verilmiştir. Özellikle ‘azgelişmiş’ ülkelerin jenerik ilaç üretimi ve ihracatı için belirli bir esneklik sağlanmıştır.⁶¹

TRIPS’in patentlerle ilgili belirlediği, bahsedilebilecek son husus, koruma süreleridir. Patentler, başvuru tarihinden itibaren 20 yıl koruma sağlamaktadır ve bu süre dolmadan koruma kaldırılamaz (TRIPS, Madde 33). Fakat patent başvuru tarihi ile patentin verildiği tarih arasındaki sürenin uzun olması, mevcut korunma süresini kısaltabilir. Bu nedenle özellikle farmasötik ürünler ve tarım ilaçları için ek koruma süreleri verilebilir (Busche, 2009, s. 26). TRIPS’te Paris Sözleşmesi’nden farklı olarak faydalı modellere (utility patents) ilişkin düzenleme bulunmamaktadır. Anlaşmanın patentlerle ilgili maddeleri kısaca bu şekilde özetlenebilir.

TRIPS’in 65. ve 66. maddeleri, anlaşmanın uygulanmasına ilişkin hususları açıklamaktadır. Bu doğrultuda Madde 65.1 uyarınca, ‘gelişmiş’ ülkeler anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten 1 yıl sonra, yani 1 Ocak 1996’da ulusal yasalarını anlaşılmaya göre düzenlemiş olmalıdır. ‘Gelişmekte olan’ ülkeler için, ulusal muamele (Madde 3) ve en çok kayırılan ülke (Madde 4) ilkelerine uymak kaydıyla, bu tarih 1 Ocak 2000 olarak belirlenmiştir. Ayrıca TRIPS anlaşması yürürlüğe girmeden önce söz konusu teknolojinin (ör. ilaç patentleri) korunmadığı bölgelere 5 yıl daha süre tanınmıştır. ‘En az gelişmiş’ ülkeler için ise bu süre 10 yıl olarak (2005’e kadar) belirtilmiştir (Matthews, 2002, s. 72-73). Ancak hangi ülkenin

⁶¹ WTO’nun sitesinde, http://www.wto.org/english/tratop_e/trips_e/public_health_faq_e.htm, soru-cevap şeklinde konuya açıklık getirilmiştir. Bu karar, WTO üyesi tüm ülkelere bu hakkı vermiştir, fakat 23 ülke ihraç sistemini kullanmayacağını beyan etmiştir.

gelişmiş hangi ülkenin gelişmekte olan ülke kategorisine girdiği kesinlik taşımadığından 1 yıllık geçiş süresinde gecikmeler yaşanmıştır. Matthews (2002, s.73), bu nedenle pek çok ülkenin bu nedenle kendini ‘gelişmekte olan’ ülke kategorisinde tanımlamayı tercih ettiğini aktarmaktadır.

Küresel uyumlulaştırma süreci, küresel/bölgesel/ulusal kurumlar ve bu kurumlarla sivil toplum kuruluşları arasında etkili bir koordinasyonu zorunlu kılmıştır. Fikri mülkiyet ile ilgili çok sayıda kurum ve derneğin varlığı, meselenin zorluğunu gözler önüne sermektedir. Yeni gelişen teknolojiler ve bölgesel farklılıklar patent kapsamını ve patent yasalarını dinamik bir hale getirmektedir. Öte yandan bu süreç aslında, anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihte fikri mülkiyet ile ilgili hukuki alt yapısı olmayan ülkeler için ciddi bir maliyet anlamına gelmektedir. Dolayısıyla hem maliyetler nedeniyle hem de daha hızlı bir koordinasyon için bazı ülkeler, bölgesel birimler oluşturmuştur. 2013 tarihi itibarıyla geçiş süreci, 'en az gelişmiş' ülkeler için halen tamamlanamamıştır. TRIPS Konseyinin 27 Haziran 2002 tarihli toplantısında, bu ülkelerin özellikle ilaç patentleri nedeniyle, geçiş tarihi 1 Ocak 2016 tarihine ötelenmiştir⁶². Patent düzenlemelerinin coğrafi boyutunu kavrayabilmek için bir sonraki bölümde bu kurumlar kısaca listelenecektir.

4.3.2.2 Küresel-Bölgesel Kurumlar

Fikri mülkiyet mevzuatına ve uygulamasına ilişkin iki ana uluslararası kurum bulunmaktadır⁶³. İlki Birleşmiş Milletler’e bağlı WIPO, diğeri ise TRIPS anlaşmasının düzenleyicisi olan WTO’dur. WTO’nun sürece bu şekilde dahil olması WIPO’nun rolüne ilişkin tartışmaları gündeme getirir de iki kurum işbirliği içinde hareket ettiği söylenebilir. WTO, önceki bölümde aktarıldığı gibi WIPO’dan farklı olarak fikri mülkiyet düzenlemelerinin yaptırımının artmasına ve dünya ölçeğinde yayılmasına imkan vermiştir. WIPO ise altyapı ve kapsam konusunda teknik destek sağlamakta ve sivil toplum kuruluşlarıyla eşgüdümlü hareket etmektedir. May (2007), WIPO’nun TRIPS nedeniyle sınırlandırılmış olsa da üç kilit alandaki rolünü koruduğunu ve güçlendirdiğini aktarır; kayıt, teknik destek ve ileri yönetim önlemlerinin geliştirilmesi (May, 2007, s. 36).

⁶² Söz konusu karara http://www.wto.org/english/tratop_e/trips_e/art66_1_e.htm adresinden ulaşılabilir.

⁶³ Uygulamayla ilgili olarak OECD, UNCTAD ve Dünya Bankası gibi kurumlar da çalışma yapmaktadır.

WIPO'nun kayıt işlevi, Patent İşbirliği Anlaşması (PCT) kapsamında uluslararası patent başvurularının yönetimi, (Madrid Sistemi kapsamında) uluslararası ticari marka kayıtlarının işlenmesi, (Hague Anlaşması kapsamında) uluslararası koruma altındaki endüstriyel tasarımların muhafazası ve (Lizbon Anlaşması kapsamında) menşe adı başvuruları için tescil birimi gibi görevlerden oluşmaktadır (May, 2007, s. 37). Özetle, EPO gibi bazı bölgesel patent ofisleriyle birlikte, WIPO'nun uluslararası başvurularda yetkili birim olduğu görülmektedir. May (2007), bu yolla elde ettiği yüksek gelirin, WIPO'nun görece özerk bir kurum olmasına imkan verdiğini de aktarmaktadır. Örgütün bir diğer işlevi, üye ülkelere teknik destek sağlamaktır. WIPO, ülkelerin ulusal fikri mülkiyet yasalarının oluşmasında kılavuzluk etmekte ve ülkeler arası deneyim aktarımını sağlamaktadır. Ayrıca verdiği eğitimlerle, bu konuda ihtiyaç duyulan insan kaynaklarını da yaratmaktadır. WIPO'nun⁶⁴ üçüncü işlevi, fikri mülkiyetle ilgili mevcut anlaşmaların birbiriyle uyumluluğunu denetlemek, gerekirse güncellemeler yapılmasını sağlamak ve yeni anlaşmalarla ilgili müzakereler organize etmektir (May, 2007, s.37).

Bunlara ek olarak WIPO'nun çeşitli STK'larla yürüttüğü ortak çalışmalarla yeni teknolojilerin fikri mülkiyet kapsamına girip girmeyeceği ve hangi koruma altında lisanslanabileceğine yönelik kararların alınmasında önemli bir rol üstlenebileceği ifade edilmektedir. Fakat görüldüğü üzere, fikri mülkiyet haklarının küresel anlaşmalarla uyumlu şekilde düzenlenmesi oldukça gelişmiş ve işbirliği içinde hareket eden çok sayıda kurumun varlığını gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla bu iki uluslararası aktörün yanı sıra, bölgesel ağlar da bulunmaktadır.

Örneğin Afrika kıtası için ortak bir sistem oluşturmak üzere, WIPO öncülüğünde iki bölgesel yapı kurulmuştur. Anadili Fransızca olan, Fransa'nın eski sömürge ülkeleri OAPI'ye (Organisation Africaine De La Propriete Intellectuelle), İngiltere'nin eski sömürge ülkeleri ARIPO'ya (African Regional Intellectual Property Organization) dahil olmuştur. 1976'da kurulan ARIPO'nun 18 üye, 12 gözlemci ülkesi bulunmaktadır. Asıl üyeleri; Botsvana, Gambiya, Gana, Kenya, Lesoto, Malavi, Mozambik, Namibya, Sierra Leone, Liberya, Ruanda, Somali, Sudan, Svaziland, Tanzania, Uganda, Zambiya ve Zimbabwe'dir. Gözlemci üyeleri ise; Angola, Cezayir, Burundi, Mısır, Eritrea, Etyopya, Libya, Morityus, Nijerya, Seyşeller, Güney Afrika ve Tunus'tur. 1977'de kurulan OAPI'nin 17 üye

⁶⁴ WIPO'nun organizasyon şeması ve işleyişi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Christopher May, The World Intellectual Property Organization - Resurgence and the Development Agenda, 2007, Routledge, USA

ülkesi bulunmaktadır; Benin, Burkina Faso, Kamerun, Orta Afrika Cumhuriyeti, Komor Adaları, Kongo, Gabon, Gine, Gine Bissau, Ekvator Ginesi, Mali, Moritanya, Nijer, Senegal, Çad, Togo. Her iki kurum da, üye ülkelere yapılan patent başvurularını değerlendirme yetkisine sahiptir. Yani bu birimler ulusal patent ofislerinin işlevlerini de üstlenmiş durumdadır. Bu sayede üye ülkelerin altyapı maliyetleri önemli ölçüde düşürülmüş olmaktadır⁶⁵.

Asya ve Pasifik bölgesinde ise WIPO'nun taraf olduğu ikili düzenlemeler ve çerçeve işbirliği anlaşmaları yapılmıştır. Hem ülke düzeyinde hem de bölgesel işbirliği amacıyla kurulmuş çeşitli örgütlerle görüşmeler yürütülmüştür. Bu örgütlere örnek olarak, Afganistan, Bangladeş, Butan, Hindistan, Maldivler, Nepal, Pakistan ve Sri Lanka'nın üye olduğu SAARC ve Bangladeş, Hindistan, Sri Lanka, Tayland ve Myanmar, Nepal ve Butan'ın oluşturduğu BIMSTEC grubu sıralanabilir. WIPO ile grup düzeyinde toplantılar gerçekleştiren bir diğer grup, 16 ada devletinin üye olduğu Pasifik Adaları Forumu'dur. Çin (SIPO), Japonya (JPO) ve Güney Kore (KIPO) gibi dünyanın en büyük patent ofislerine sahip Asya ülkeleri ve Avustralya ile WIPO arasında ise fikri mülkiyet haklarının daha güçlü şekilde korunmasına ilişkin çerçeve anlaşmalar imzalanmıştır.⁶⁶

Yukarıda sıralanan bölgesel yapılar arasında 1977'de kurulan, 38 üye ülkenin bulunduğu EPO (Avrupa Patent Ofisi) da sayılabilir. Bölgesel kurumların, küresel bir patent sisteminde son derece önemli rolü olduğu açıktır. Özellikle fikri mülkiyet hukukunun karmaşık yapısı ve başvuru değerlendirme süreci göz önünde bulundurulduğunda ulusal yasaların uyumluluğunun ancak bölgesel ağlarla sağlanabileceği görülmektedir. Aynı zamanda geç kapitalistleşmiş ülkelerin küresel patent rejimine entegrasyonunu hızlandıran birimler de, bölgesel kurumlar ve WIPO olmuştur. Bu kurumların yanı sıra şirketlerin, üniversitelerin, patent vekillerinin kurduğu binlerce sivil toplum kuruluşu ağı yatay ve dikey olarak daha da gelişmesine imkan vermiştir. 1970'lerin sonundan başlayarak 2000'li yıllara kadar fikri mülkiyet düzenlemeleriyle ilgili aktif çalışma yürüten uluslararası/bölgesel kurumlar ve sivil toplum kuruluşları, sayıları ve bağlantıları itibarıyla çarpıcı bir harita sunmaktadır.

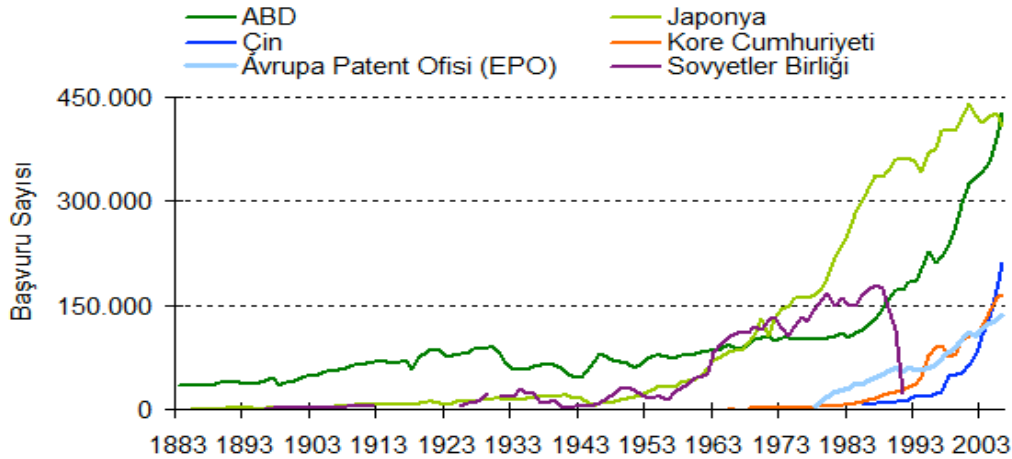
⁶⁵ OAPI ve ARIPO'ya ilişkin tüm veriler web sayfalarından derlenmiştir; bkz. <http://www.aripo.org> ve <http://www.oapi.int>

⁶⁶ Bahsi geçen kurumlara ilişkin ayrıntılı bilgilere şu web sitelerinden ulaşılabilir; <http://www.saarc-sec.org/>, <http://www.bimstec.org/>, <http://www.forumsec.org.fj/>. Ayrıca Asya-Pasifik bölgesinde fikri mülkiyet düzenlemeleriyle ilgili çalışma yürüten STK , ASEAN Fikri Mülkiyet Birliği için bkz. <http://www.aseanipa.org>

4.4 21. YÜZYILDA PATENT SAYILARI

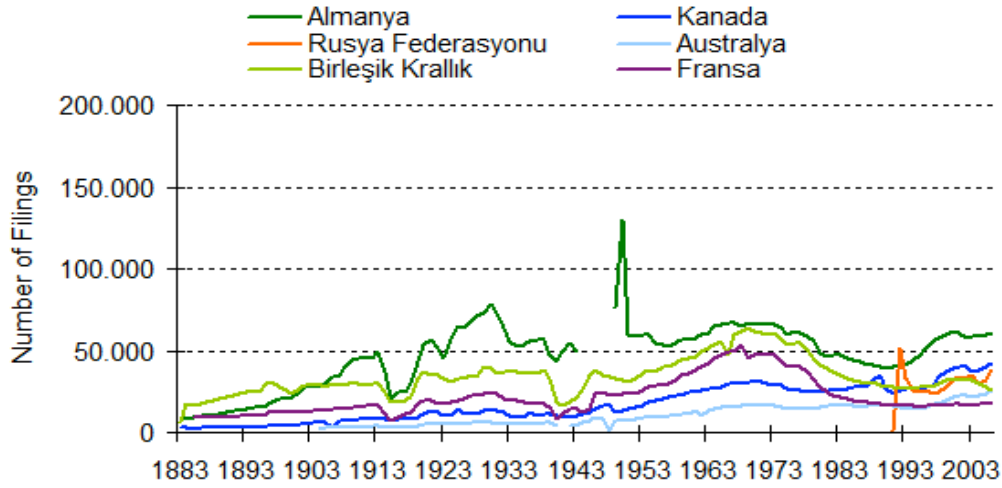
Çalışmanın bu bölümünde küresel bir patent rejimine götüren süreç, sermaye birikimiyle bağlantılı şekilde kısaca aktarılmaya çalışıldı. Ancak TRIPS bölümünün son paragrafında ifade edildiği gibi geç kapitalistleşmiş pek çok ülke patent sistemine henüz tam anlamıyla adapte olmuş değildir. 1990'larda gündeme gelen ve her ülkenin kendi patent sistemini kurmasını hedefleyen küresel patent anlaşması üzerinde kesin bir uzlaşmaya varılmadığından, küresel düzeyde korumaya ilişkin halen pek çok 'açık' bulunmaktadır. Öte yandan patent düzenlemelerinin büyük ölçüde ulusal yasalara ilişkin bir mevzuat olduğunun sıklıkla altı çizilmektedir. Küresel ya da bölgesel anlaşmalar genellikle katılımcı ülkelerin bir patent hukuku oluşturmasını ve aynı hukukun sadece kendi ülke vatandaşları için değil tüm ülkelerin vatandaşları için geçerli olmasını hedefler (Wallerstein, M. ve diğerleri, 1993, s. 4). Daha önce ifade edildiği gibi 1883'te imzalanan Paris Anlaşması'nın etki alanı daha ziyade sanayileşmiş ülkelerdi. Küresel bir patent rejiminin oluşmasına imkan verecek ve sermayenin coğrafi hareketine daha da esneklik kazandıracak TRIPS anlaşması ise 'operasyonel bir birim' haline gelen bütün dünyada fikri mülkiyeti güvence altına alma hedefi taşımaktadır.

Şekil 2: 1883-2003 tarihleri arasında yapılan patent başvurularının yıllara göre değişimi

Kaynak: WIPO istatistikleri

Şekil 3: 1883-2003 Tarihleri Arasında Yapılan Patent Başvurularının Yıllara Göre Değişimi

Yukarıdaki grafikler, belirli ülkelerin patent ofislerine yapılan başvuruların, 1883-2003 yılları arasında sayıca değişimini göstermektedir. Bu değerler hem ülke vatandaşlarının hem de vatandaş olmayanların yaptığı başvuruların toplamından oluşmaktadır. Grafiklere göre İkinci Dünya Savaşından sonra, 1953'te kazanılan ivme teknoloji temelli kalkınma motivasyonu ile birlikte 1973'e kadar sürmüş görünmektedir. 1973 ila 1983 tarihleri arasında, patent eğrilerine de yansıyan genel durgunluk ve düşüş gözlemlenebilir. Her ülkenin eğrisi tamamen örtüşmese bile krizden etkilenme durumlarına göre belirli düşüşler olduğu görülmektedir.

Fakat patent başvurularındaki düşüş, ar-ge faaliyetlerinde doğrudan bir düşüş olduğu anlamına gelmeyebilir. Özellikle çok uluslu şirketler açısından ciddi maliyet teşkil eden patent ücretlerinin ekonomik bunalım dönemlerinde tercih edilen bir maliyet kalemi olmaması da bu sonuç üzerinde etkili olabilmektedir. Bunun yerine söz konusu ar-ge projesi ifşa edilmeyerek, daha uygun bir dönemde patent başvurusu yapılabilir. Ayrıca yeni tekniğin ne zaman devreye alınacağı, rekabet şartları vs. gibi bir dizi makro durum da patentleme faaliyetlerini etkilemektedir. Öte yandan bu grafiklerden bir kaç önemli sonuç çıkarmak

mümkündür. İlki, 1997'den sonra dünya genelinde yaşanan artış ivmesidir. İkincisi ise bazı ülkelerin, patentleme yoğunluğu açısından eski Avrupa ülkelerinin önüne geçmiş oluşudur.

Güney Kore, Japonya, Çin gibi ülkelerde patentleme faaliyetlerinde gözlenen yüksek artış, yükselen Asya ve Doğu ekonomisiyle teknoloji arasındaki ilişkiye dair önemli ipuçları vermektedir. Fakat bunu söylemeden önce, bu ülkelerin patent ofislerine yapılan başvuruların ne kadarının ülke vatandaşı olan kişiler/şirketler tarafından yapıldığı, ne kadarının yabancılar tarafından yapıldığını dikkate almak gerekir. Çünkü bu oran, başvuruların ne kadarının teknoloji transferinden ve piyasa girişlerinden kaynaklandığı, ne kadarının yerli sermaye yatırımlarından kaynaklandığına dair bilgi içermektedir. Çin Patent Ofisi'nin sağladığı verilere göre 1985 ila 2002 tarihleri arasında yapılan patent başvurularının 1.344.177'si yerli, 278.454'ü yabancıdır. Bu oran bugüne kadar az çok korunmuştur. Benzer bir oran, Kore Patent Ofisi'nin verilerinde de gözlemlenmektedir. 2003 ila 2012 tarihleri arasında yapılan başvuruların oranı ~%75 (yerli) - ~%35 (yabancı) değerleri arasında seyretmiş ve yabancı başvuru oranı bu değerlerin üzerine hiç çıkmadığı gibi 2012'ye gelindiğinde %22,9'a düşmüştür. Japonya için ayrıntılı verilere ulaşmak mümkün olmamışsa da güncel verilere bakıldığında yabancı başvuru oranının bu değerlerden çok daha düşük olduğu söylenebilir.

Ancak dünya genelinde yerli ve yabancı başvuruların oranında anlamlı bir değişimin olduğu söylenebilir. WIPO'nun raporuna göre 1985 yılından 2006'ya kadar olan süreçte yabancı başvuruların oranı artış göstererek eşitlenmeye oldukça yaklaşmıştır. Aşağıdaki tabloda, dünya üzerindeki patent başvurularının hareketi gözlenebilir. Bu veri, 'sermayenin genişleyen uzamı' (özellikle mekansal genişlemesi) olgusunu destekler niteliktedir.

Tablo 6. Yerli (Resident) ve Yabancı (Non-Resident) Patent Başvurularının Dünya Genelindeki Oranı

	Yerli% (Resident)	Yabancı% (Non-resident)		Yerli% (Resident)	Yabancı% (Non-resident)
1985	69,5	30,5	1996	62,4	37,6
1986	70,1	29,9	1997	60,7	39,3

1987	70,7	29,3	1998	60	40
1988	69,5	30,5	1999	59,4	40,6
1989	68,4	31,6	2000	60,3	39,7
1990	67,6	32,4	2001	58	42
1991	65,9	34,1	2002	57,9	42,1
1992	65,6	34,4	2003	58,3	41,7
1993	67,2	32,8	2004	57,8	42,2
1994	65,5	34,5	2005	57,3	42,7
1995	64,3	35,7	2006	56,4	43,6

Kaynak: WIPO World Report

Özellikle 1994 yılında müzakere edilen TRIPS anlaşmasından sonra, dünya genelinde yabancı başvuru oranı artmıştır. Bu açıdan bakıldığında, fikri mülkiyet haklarının sermaye hareketlerine belirli bir esneklik kazandırdığı söylenebilir. Fakat 2011’de Çin menşeli firmaların yerel patentleme faaliyetlerinde yaşanan muazzam artış, bu oranı neredeyse 1995’teki değerlerine çekecektir. WIPO’nun 2012 World Intellectual Property Indicators raporundaki verilere göre 2011 yılında gerçekleşen 2,14 milyonluk başvurunun 1,36 milyonu yerli, 0,78 milyonu yabancı menşelidir. Buna göre yerli başvuru oranı %63,5 olmaktadır. 2008 krizinden sonra düşüş gösteren başvuru sayısı 2010 ve 2011’de artmaya devam etmiştir. Bu artışa ve orana en büyük katkıda bulunan ülke 2011’de 526.412 başvuru sayısı ile ABD dahil bütün ülkeleri geride bırakan Çin olmuştur. Rapor, bu başvuruların büyük bir kısmının Çin’deki yerli firmalar tarafından yapıldığını belirtmektedir. 2008 krizi nedeniyle 2009-2011 arasında, dünya üzerindeki en büyük patent ofisleri UPSTO (ABD), EPO (Avrupa), JPO (Japonya), KIPO (Güney Kore) genel bir düşüş sergilerken, SIPO (Çin) genel büyüme oranına %72’lik bir katkı sağlamıştır.

WIPO ve EPO raporlarında diğer coğrafyaların verilerine bakıldığında ise, yabancı menşeli başvuruların genellikle daha yüksek olduğu ve 2000’li yıllardan sonra başvurularda büyük artış yaşandığı görülecektir. TRIPS sürecinde kritik tartışmaların yürütülmesini sağlayan ve daha güçlü bir muhalefet sergileyen ülkelerden Hindistan, Meksika ve Brezilya’da yabancı başvuru sayısının oranı yerli başvuruların oldukça üzerindedir. Aslında bu durum sadece 'azgelişmiş' yahut 'gelişmekte olduğu' telaffuz edilen bu ülkeler için değil, Avustralya, Kanada, Polonya, İsrail, Norveç gibi ülkelerin de dahil olduğu geniş bir coğrafya için geçerlidir. Bu veriler en azından, ‘gelişmiş’ ve ‘azgelişmiş’ ülkeler ekseninde yapılan tartışmaların kapsamını birikimin ve sermaye hareketlerinin coğrafyasına doğru genişletilmesine yardımcı olabilir.

Öte yandan patent verilerinin analizi pek çok güçlüğü de barındırmaktadır. Örneğin her sektörden veriler içeren toplam başvuru sayısı üzerinden değerlendirme yapmak, yanlış tahminlere götürebilmektedir. Ya da en başta belirtildiği gibi teknoloji transferini, ar-ge çalışmalarını, tekelleşme olgusunu sadece patent verileri üzerinden anlamaya çalışmak da çeşitli sorunlara yol açabilmektedir. Patent verilerinin ne gibi bir ekonomik gösterge olabileceğine ilişkin çalışmada Zvi Griliches (1990), bütün zorluklarına rağmen patent verilerinin yenilik ve ar-ge harcamalarına ilişkin kullanılabileceğini öne sürer. Özellikle bu tarz verilere ulaşmanın zorluğu düşünüldüğünde, Griliches’e göre patent verileri bir yenilik göstergesi olarak oldukça zengin ayrıntılar içermektedir. Patent dosyalarının içerdiği bilgiler sayesinde sadece ülke değil, firma düzeyinde de bir dizi analizin yapılabilceği belirtilir. Son dönemde pek çok yenilik ve kalkınma raporunun patent sayıları üzerinden analiz ettiği rahatlıkla söylenebilir (OECD, Dünya Bankası, DTÖ, vb.).

Aynı şekilde Stefano Usai (2008) de, OECD için hazırladığı çalışmada OECD ülkelerindeki inovasyon faaliyetlerini uluslararası patent başvurularını (PCT) veri olarak değerlendirmiştir. Usai çalışmasının en başında şöyle der; ekonomik faaliyetler ve inovasyon faaliyetleri, uzayda rasgele dağılmayıp, coğrafi olarak yoğunlaşma eğilimindedirler (Usai, 2008). Usai bu coğrafi yoğunlaşmaya odaklanmıştır, çünkü inovasyon faaliyetleri yatay ve dikey bağlantıları gerektirir. Bu da belirli bir coğrafi yakınlığı zorunlu kılmaktadır. Aynı zamanda bu yoğunlaşmayı, kurumsal ve ekonomik benzerlikler çerçevesinde de değerlendirir.

Fakat innovasyon mekanına yönelik bu ilginin kaynağı, teknolojinin büyüme üzerindeki etkisiyle ilgilidir. Bu nedenle ana akım tartışmalarda, her ne kadar teknoloji artık dışsal bir faktör olarak ele alınmasa da, bu defa teknolojik gelişim üzerindeki dışsal faktörler tartışılmaktadır. Çalışmanın bu konuda öne sürdüğü perspektif ise, birinci bölümde çerçevesi çizilen birikim kavramı açısından düşünüldüğünde, teknolojik yoğunlaşmanın ve innovasyon faaliyetlerinin sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimleri gösterdiği bir izdüşümde gerçekleştiğidir. Bu nedenle coğrafya, bu düzlemin canlı ve etkileşimli bir haritası olarak değerlendirilmelidir.

Yukarıda aktarılan sayı ve grafikler, sadece mekanın bilgisini değil zamanın bilgisini de içerir. Dolayısıyla sermayenin uzamı (space-time) olarak ifade edildiğinde hem mekan hem de zaman boyutunu kapsamaktadır. Ancak TRIPS değerlendirilirken bu uzamsal hareket; coğrafi hareketlilik (doğrudan yabancı yatırımlar, teknoloji transferi, bilgi-yoğun metaların ticareti) çerçevesinde analiz edilmiştir. Fakat en başta belirtildiği bu iki husus da temelde kapitalizmin bunalımlarıyla ve eğilimleriyle ilişkilidir. Literatürde, kapitalizmi mekan ya da hız kavramı üzerinden analiz eden ve dönüşümlerini inceleyen çok sayıda çalışma mevcuttur (bkz. mekan için Lefebvre, Harvey, vb. hız için Paul Virilio, Bachelard, vb). Ancak TRIPS anlaşmasına odaklanılacağından bunlara ayrıntılı değinilememektedir.

Çerçeve 2000'li yıllara doğru genişletildiğinde bir başka gerçeklik daha açığa çıkmaktadır. 2000'li yıllarda muazzam bir artışla 2 milyonu aşan patent başvurusu sayılarının, sadece maliyet düşüren yeni üretim tekniklerinden kaynaklandığı söylemek mümkün müdür? Daha önce ifade edildiği gibi teknolojinin üretim yönteminden metanın kendisine kadar uzanan geniş bir kullanım alanı bulunmaktadır. Hem yukarıda aktarılan, 1930'larda geliştirilmiş petrolün katalitik parçalama yöntemi hem de amazon.com'un patentlediği tek tıklı alışveriş⁶⁷ (1-click buying) yöntemi patentlenebilir yenilikler arasında sıralanmaktadır. Fakat üretim ve dolaşım düzeyleri göz önünde bulundurulduğunda, her ikisinin aynı amaca hizmet ettiği söylenemez. Ayrıca yeni bilimsel ve teknolojik gelişmeler sonucunda ortaya çıkan yeni alanlara ilişkin patentleme faaliyetleri hangi kapsamda değerlendirilmelidir?

⁶⁷ Tek tıklı alışveriş, müşterilerin daha önce girdiği bilgiler kullanılarak, tek bir tıklama hareketiyle internetten alışveriş yapmasını sağlayan yöntemdir. Amazon 1999'da patentini almak için UPSTO'ya başvuruda bulunmuştur (US5960411 A). 2006'da mevcut patent yeniden incelenmiş ve revize edilmiş hali 2010'da kabul edilmiştir. Ancak EPO'ya yapılan başvuru sonuçlanmamış ve Avrupa'da patenti alınamamıştır. Bu örneği çarpıcı hale getiren amazon.com firmasının 1999'da Barnes&Noble firmasına patent ihlali nedeniyle açtığı davadır. Barnes&Noble patenti ihlal etmemek adına, satış için ikinci bir tıklama gerektiren başka bir yöntem geliştirmiştir (Kaynak: wikipedia.com'da 1-click maddesi).

Örneğin DNA rekombinasyonları, mikrobiyolojik türler yahut bitki türleri söz konusu olduğunda, bu bilginin (genetik çeşitlilik) patentlenmesi dijital sektörlerdeki patentleme faaliyetlerinden bambaşka sonuçlara yol açacaktır.⁶⁸

Özetle, TRIPS Anlaşması'nın da imzalanmasından sonraki sürecin verilerine bakıldığında, patentleme faaliyetlerinin salt üretimin bilgisini koruma amacı taşıdığı söylenemez. Patentleme faaliyetinin kendisi, bundan bağımsız bir faaliyet alanı haline dönüşmüştür. Çalışmanın en başında da belirtildiği gibi, bilgi üretim süreçleri sermaye süreçlerine dönüşmektedir. Bu da geleneksel yöntemlerle elde edilmiş bilgilerin dahi kapitalist üretim sürecine içerilmesini doğurmaktadır. Dolayısıyla birbirine paralel bu olguları, daha sağlıklı değerlendirebilmek için kapitalizmin yapısal özellikleri ve eğilimleri göz önünde bulundurulmalıdır.

⁶⁸ Bu sonuçlar üzerine ayrıntılı bir tartışma için bkz. Hürol Çankaya, Devlet ve Tabiat (2012), SAV Yayınları, İstanbul

5. SONUÇ

Bu çalışmada, bilginin özel mülkiyet haklarını tanımlayan patent düzenlemelerinin tarihsel farklılaşmasına odaklanılmış ve patentlerin tarihçesi, kapitalist gelişme tarihine paralel olarak incelenmiştir.

Bunun için öncelikle kapitalizm öncesi toplumlarda patentlerin yapısına ve işlevine kısaca değinildikten sonra, erken kapitalistleşmiş ülkelerde ulusal patent yasalarının nasıl ortaya çıktığı irdelenmiştir. Bunun sonucunda, bu ülkelerdeki patent düzenlemelerinin tümüyle aynı rotayı izlemediği ve yasaların, kapitalist gelişme dinamikleri doğrultusunda çıkarıldığı söylenebilir. Özellikle ABD örneğinden de görülebileceği gibi teknoloji temelli büyüme perspektifi, daha gelişmiş ve kapsamlı ulusal patent yasalarının/kurumlarının doğmasına imkan vermiştir. ABD, Almanya ve Japonya gibi ülkelerin teknolojik yoğunlaşma verilerine bakıldığında, patent yasalarının yeni gelişen ve teknolojik altyapı gerektiren sektörlerde sermayenin yoğunlaşmasına olanak sağladığı açıkça görülebilir. Özetle çalışmanın birinci sonucu, patentlerin tekelleşme nedeniyle teknolojik gelişmeyi geciktirdiğini öne süren yaklaşımların aksine, büyük sermaye yatırımı gerektiren teknolojik gelişmeler için gerekli sermayenin ilgili alanda yoğunlaşmasına imkan verdiğidir.

Fikri mülkiyet literatüründe tekelleşme tartışmaları önemli bir yer tutmaktadır. Geçici tekel olarak da tanımlanan patentler, muazzam büyüklükte teknoloji rantı elde etmeyi sağlar. Dolayısıyla patentlerin genellikle rant biçiminde gelir aktarımının en önemli unsurlarından biri olduğu ifade edilir. Patentlere ilişkin pek çok eleştirel analizde dahi, bu düzenlemelerin en önemli işlevini, rantsal gelirlerde artış olarak tanımlama eğilimi hakimdir. Bu görüşlerden bazıları tümüyle bunu söylemese bile, patentin birikim sürecindeki rolüne dair kapsamlı bir açıklama getirememektedir. Örneğin Micheal Perelman, patentlerin daha çok rantsal düzeneklere benzediğini ifade eder. Ben Fine, bilişsel kapitalizm kapsamında öne sürülen bilgi-değer kuramı gibi görüşlere şerh düşse de, bu konu üzerine daha ayrıntılı çalışmak gerektiğine dikkat çeker. Bob Jessop'un patentleri Karl Polanyi'nin hayali metaları ile açıklaması bu bağlamda özgün bir çaba olarak değerlendirilebilir.

Fakat tüm bu tartışmalar patent olgusunun, kapitalizmin dönüşümünde kritik gelişmelere işaret ettiğini göstermektedir. Aslında bu tartışma, hem emek-değer kuramıyla hem post-fordizm / bilişsel kapitalizm tartışmalarıyla hem de genellikle kent çalışmaları içerisinde kendine yer eden mülksüzleştirme temelli kuramlarla önemli bağlantılara sahiptir. Bu nedenle, küresel patent rejimi tartışılırken ve kapsamı genişleyerek çok yüksek rakamlara ulaşan patentler anlaşılmaya çalışılırken verilecek yanıtlar, yukarıda sıralanan toplumsal kuramlarla kesişecektir. Bu çaba toplamda, kapitalizmin gelişme dinamiklerini ve eğilimlerini anlama çabasıdır.

Bu gerekçeyle çalışmada, erken kapitalistleşmiş ülkelerdeki ulusal patent yasalarının ardından iki uluslararası patent anlaşması karşılaştırmalı analiz edilmiştir. Bunlardan ilki 1883 yılında imzalanan Paris Sözleşmesi'dir. 19. yüzyılın sonlarında kapitalizmin tekelleşme eğilimi hakimdi. Ekonominin genel görünümü elektrik, kimya, madencilik, çelik, demiryolları ve tarımsal ürünler gibi sektörlerde faaliyet yürüten büyük tröst ve kartellerden oluşmaktaydı. Bu dönemde aynı zamanda sermaye uluslararası bir karakter kazanmıştır, fakat sermaye hareketlerine bakıldığında genelde para ve ticari sermayenin hareketleri göze çarpmaktadır. İcatlar ve yenilikler artık sadece bağımsız mucitler tarafından geliştirilmemektedir. Sermaye gruplarının bünyesinde büyük araştırma laboratuvarları kurulmaya başlar. Bu nedenle üretilen bilginin korunması, yoğun rekabet şartları da göz önünde bulundurulduğunda kritik hale gelmiştir. Çalışmada, Paris Sözleşmesi bu dinamik çerçevesinde açıklanmaktadır. Bu süreç, kapitalist üretimin yörüngesine giren bilimsel çalışmaların/kurumların temellerini atmıştır.

Çalışmada incelenen bir diğer anlaşma 1994'te imzalanan TRIPS Anlaşması'dır. TRIPS, Paris Sözleşmesi'nden farklı olarak küresel bir nitelik taşımaktadır. Paris Sözleşmesi'nin etki alanı daha ziyade erken kapitalistleşmiş ülkelerdi, TRIPS ise küresel bir patent rejimi oluşturmaya yönelik atılan en önemli adımdır. Dolayısıyla GATT görüşmeleri çerçevesinde müzakere edilen bu anlaşmanın Meksika, Brezilya, Hindistan gibi geç kapitalistleşmiş ülkeler tarafından da imzalanması için önemli yaptırımlarda bulunulmuştur. 1990'lı yıllarda kapitalizmde pek çok küresel kurum ve aktör ortaya çıkmıştır. Bu durum aslında 79 krizinden sonra, yeniden yapılandırmaya gidilen ve farklılaşan küresel kapitalist işbölümünün önemli bir sonucudur. Ayrıca Doğrudan Yabancı Sermaye (FDI) yatırımlarında

önemli artış ve üretken sermayenin küresel hareketliliği, üretimin/yeni tekniğin bilgisini *küresel* düzeyde koruyabilmeyi zorunlu hale getirmektedir.

Çalışmada vurgulandığı gibi TRIPS ile bağlantılı tartışmalarda bağımlılık okulu analizleri ve azgelişmişlik perspektifi oldukça hakim. Hatta bu analizler, TRIPS'in değerlendirilmesi için elverişli bir çerçeve sunmaktadırlar da. Çünkü bu süreçte ABD'nin proaktif tutumu ve geç kapitalistleşmiş ülkeler üzerinde kurduğu açık baskı, hegemonya ilişkisi ile açıklanabilmektedir. Öte yandan bu ilişki aslında dinamik ve karşılıklı bir ilişkidir. Geç kapitalistleşmiş ülkelerin eklemlenme tarzı, bu süreçte sergiledikleri tutum üzerinde etkili olmaktadır. Ulusal patent düzenlemelerinin getirdiği ekonomik sonuçlar da, ülkelere göre farklılık göstermektedir.

Hegemonya kuramı Çin, Japonya ve Kuzey Kore gibi ülkelerdeki yüksek patent sayılarını ve Türkiye gibi ülkelerde 2000'li yıllardan bu yana kaydedilen artış oranlarını açıklama noktasından yeterli görünmemektedir. Tam da bu gerekçe nedeniyle sermaye birikiminin eğilimlerini göz önünde bulundurmak gerekir. Zira patentler, son yıllarda yıllık başvuru sayısı 2 milyonu aşan bir gerçekliğe tekabül etmektedir. Bu başvuruların her birinin daha hızlı üretime imkan veren yeni teknolojiler olduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir. Paris Sözleşmesi ile TRIPS arasındaki ayrım, uluslararası ve küresel karakterleri bir kenarda tutulursa, özellikle bununla ilgilidir. Çalışmada bu olgu, 'fark yaratma' kavramı ile açıklanmaktadır.

Patenti alınabilen her bir yenilik, yeni bir metanın üretilebilme potansiyeli olarak da yorumlanabilir. Kısacası her yeni patent, yeni ve farklı bir meta anlamına gelir. Dolayısıyla patent sayısındaki artış meta çeşitliliğindeki artışı da gözler önüne serer. Sermaye birikiminin sürekliliği ve birikim hızındaki artış, ancak üretim ve realizasyon düzeylerinde hızlanma ile yani toplamda yeniden üretime daha hızlı başlayabilmeye mümkün olabilir. Fakat bu hızın, değersizleşme hızına dönüşme potansiyeli de bulunmaktadır. Özetle bu 'fark' sermayenin toplamda içsel krizlerini aşma çabalarının bir parçasıdır. Genelleşmiş fikri mülkiyet düzenlemeleri, sermayenin zamanda ve mekanda daha 'güvenli' hareket etmesine imkan verir. Aynı zamanda, yeni teknikler sayesinde kopyalamanın son derece kolaylaştığı bir dönemde rekabet gücü sağlar. Üstelik patentlerin koruma süreleri göz önünde bulundurulduğunda, teknolojik ilerleme üzerinde doğrudan olumsuz etkiye yol açacağını

söylemek pek olanaklı görünmüyor. Özetle çalışmada, patentleri tekelleşme ve rant kavramları üzerinden değil, kapitalizmin eğilimleri çerçevesinde açıklama gerekliliğinin altı çizilmektedir.

Çalışmanın başında çerçeve çizilirken, patentlerin kapitalist üretim ilişkileri içerisinde ne anlama geldiğini anlamak hedeflenmişti. Bu nedenle çalışmanın birinci bölümü özellikle sermaye birikiminin unsurlarına ve sermaye sürecine ayrılmıştı. İkinci bölüm ise emek süreci içerisinde üretilirken, sermaye süreci içerisinde üretilmeye başlanan bilginin öyküsünü aktarıyordu. Üçüncü bölüm, kapitalist dinamiklerle bilgi üretim süreçlerinin bağlantısına ve bunun bir sonucu olarak patent düzenlemelerine odaklanmıştır. Kuşkusuz bu anlatı, tek düze ve homojen olmayıp bir dizi yerel ve özgün parametreye bağlıdır. Fakat olgular, bir yandan da kapitalizmin çelişkili varoluşunu gözler önüne serer. Patentler, tıpkı tekelleşmenin yarattığı çeşitli ‘olumsuz’ sonuçlara benzer şekilde, teknolojik ilerleme açısından geçici engelleyici mekanizmalara dönüşebilir. Ama özel mülkiyetin, kapitalist üretim ilişkileri içerisinde çelişkili varoluşu da buna benzer değil midir? Bir üretim aracı olan toprak ile rant geliri sağlayan toprak mülkiyeti arasındaki analiz farklılığını sağlayacak ve bu çelişkili varoluşu gözler önüne serecek olan kapitalist özel mülkiyetin doğasıdır.

Özetle bu çalışmada, fikri mülkiyetin ancak kapitalist özel mülkiyet çerçevesinde analiz edilebileceği öne sürülmektedir. Kapitalist özel mülkiyet ilişkilerinin eleştirisini içermeyen bir fikri mülkiyet analizi gerçekçi olmayacaktır.

KAYNAKÇA

Akgül, S. (2009). *Fikri Mülkiyet Haklarının Yükselişinde Gelişmekte Olan Ülkelerin Uyguladıkları Stratejilerin Küresel Politik Ekonomi Yönünden Analizi –İlaç Sektörü Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE.

Arrow, K. (1962). The Economic Welfare And The Allocation Of Resources For Invention. National Bureau Of Economic Research (Ed.). *The Rate And Direction Of Inventive Activity: Economic And Social Factors* içinde. Umi, Usa, 609-626.

Bachelard, G. *Sürenin Diyalektiği*. 1. Baskı. İstanbul: İthaki Yayınları

Basalle, G. (2013). *Teknolojinin Evrimi*. 14. Basım. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Beaud, M. (2003). *Kapitalizmin Tarihi*. F. Başkaya (Çev.). Ankara: Dost Kitapevi.

Bernal, J. D. (2011). *Bilimin Toplumsal İşlevi*. 1. Basım. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

Blakeney, M. (2003). *The International Protection Of Industrial Property: From Paris Convention To The Trips Agreement*. World Intellectual Property Organisation, Document Id: Wipo/Ip/Cai/1/03/2.

Boldrin, M. ve D. K. Levine, (2010). *Entelektüel Tekele Karşı*. İstanbul: Sel Yayınları.

Bollier, D. (2007). The Growth Of Commons Paradigm. E. Ostrom ve C. Hess (Ed.). *Understanding Knowledge As A Commons* içinde. Cambridge: The Mit Press, 27-41.

Braverman, H. (1998). *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review Press.

Buğra, A. (1995). *İktisatçılar ve İnsanlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Burke, P. (2013). Bilginin Toplumsal Tarihi, Dördüncü Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Busche, J. (2009). The Concept Of The Trips Agreement. Stoll, P. T., Busche, J. ve Arend, K. (Ed.). *Wto – Trade Related Aspects Of Intellectual Property Rights* içinde. The Netherlands: Koninklijke Brill Nv, 12-32.

Caffentzis, G. (2005). Immeasurable Value? An Essay on Marx's Legacy. *The Commoner*. No.10.

Çankaya, H. (2012). Devlet ve Tabiat (Biyoteknoloji Çağında İnsan Hakları). İstanbul: SAV Yayınları.

Capurro, R. (2009). Past, Present, And Future Of The Concept Of Information. *Triple C: Communication, Capitalism & Critique. Open Access Journal for a Global Sustainable Information Society*. Vol.7, No.2, 125-141.

Castells, M. (2008). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum Ve Kültür, Birinci Cilt: Ağ Toplumunun Yükselişi*. E. Kılıç (Çev.). 2. Basım. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Cebeci, A. (2013). *Bilmediğimiz Kapitalizm, Gizli Elin Kurumsallaşması: Yoikk*. 1. Basım. İstanbul: SAV Yayınları.

Chang, H. (2001). *Intellectual Property Rights And Economic Development – Historical Lessons And Emerging Issues*. Malaysia: Third World Network.

Correa, C.M. (2010). *Research Handbook On The Protection Of Intellectual Property Under WTO Rules*. UK: Edward Elgar Publishing Limited.

Daumas, M. ve P. Gille (1979). Methods of Producing Power. *In A History of Technology and Invention, Vol III: The Expansion of Mechanization, 1725-1860* içinde. M. Daumas (Ed.). New York: Crown. 17-80.

David, P. A. (1992). *The Evolution Of Intellectual Property Institutions And The Panda's Thumb*. Moscow: Presented In Meetings Of The International Economic Association.

Dobb, M. (2007). *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*. F. Akar (Çev.). 1. Basım. İstanbul: Belge Yayınları.

Dutfield, G. ve U. Suthersanen (2008). *Global Intellectual Property Law*. London: Edward Elgar Publishing.

Elson, D. (2005). Emek Değer Teorisi. *Conatus Çeviri Dergisi*. Sayı: 5,

Ercan F. ve M. Yaman Öztürk (2009). 1979 Krizinden 2001 Krizine Türkiye’de Sermaye Birikimi Süreci ve Yaşanan Dönüşümler. *Praksis Üç Aylık Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 19, 55-93.

Ercan, F. (2003). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarına İlişkin Yapısal-Yasal Düzenekler (Rekabetçi Devletin Oluşum Süreci). *Sanayi Kongresi: Küreselleşme ve AB Süreçlerinin Ülke Sanayi ve Mühendislerine Etkileri*. Ankara: MMO Yayın No: 350,

Ercan, F. (2006). Değer Teorisi: Kapitalizmde İçsel İlişkilerin Örgütleyicisi. F. Akyüz vd. (Ed.). *Kapitalizmi Anlamak* içinde. Ankara: Dipnot Yayınları.

Ercan,F. (2001). *Toplumlar ve Ekonomiler*. İstanbul: Bağlam Yayınevi.

Fine, B. ve D. Milonakis (2009). *From Economics Imperialism To Freakonomics: The Shifting Boundaries Between Economics And Other Social Sciences (Economics As Social Theory)*. 2. Edition. London: Routledge.

Fine, B., H. Jeon ve G. H. Gimm (2010). Value Is As Value Does: Twixt Knowledge And The World Economy. *Capital&Class*. Vol. 34, 69-83.

Freeman, C. ve F. Louça (2013). *Zaman Akıp Giderken: Sanayi Devriminden Bilgi Devrimine*. 1. Basım. İstanbul: İthaki Yayınları.

Freeman, C. ve L. Soete (2004). *Yenilik İktisadı*. 5.Basım. Ankara: Tübitak Yayınları.

Frumkin, M. (1945). The Origin of Patents. *Journal of the Patent Office Society* No. 27-3, 143-149.

Fuchs, C. (2002). Software Engineering And The Production Of Surplus Value. *Cultural Logic: An Electronic Journal Of Marxist Theory And Practice*. Vol. 4 No. 3,

Godin, B. (2008). The Knowledge Economy: Fritz Machlup's Construction Of A Synthetic Concept. *Project on the History and Sociology of S&T Statistics Working Paper* No. 37. [Http://Www.Csiic.ca/Pdf/Godin_37.Pdf](http://www.csiic.ca/pdf/Godin_37.pdf) (15.10.2012).

Gorz, A. (2011). *Maddesiz. Bilgi Değer ve Sermaye*. Işık Ergüden (Çev). İstanbul: Ayrıntı Yayınları

Güriz, A. (1969). *Teorik Açıdan Mülkiyet Sorunu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No. 253

Hardin, G. (2009). Tragedy Of Commons. *Journal Of Natural Resources Policy Research*. Vol.1, No.3, Pp. 243- 253.

Harvey, D. (2001). *Spaces Of Capital: Towards A Critical Geography*. UK: Edinburg University Press Ltd.

Harvey, D. (2010). *A Companion To Marx's Capital*. New York : Verso.

Hobbes, T. (1651). *De Cive*. London.

Hobbes, T. (2013). *Leviathan*. İstanbul: YKY.

Hobsbawm, E. (2008a). *Devrim Çağı*. B. S. Şener (Çev.). 5. Basım. Ankara: Dost Yayınları.

Hobsbawm, E. (2008b). *Sanayi Ve İmparatorluk*, 4. Basım. Ankara: Dost Yayınları.

Hobsbawm E. (2012). *Kısa 20. Yüzyıl: 1914-1991 Aşırıliklar Çağı*. 6. Basım. İstanbul: Everest Yayınları.

Karahanoğulları, O. (2002). Marksizm ve Hukuk. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*. No. 57/2, 61-92.

Kazgan, G. (2009). *İktisadi Düşünce Veya Politik İktisadın Evrimi*. 14. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Khan B. Z. ve K. L. Sokoloff (2004). Institutions and Technological Innovation During the Early Economic Growth: Evidence from the Great Inventors of the United States, 1790-1930. *The National Bureau Of Economic Research*. No. 10966

Klitzike, R. A. (1959). Historical Background of the English Patent Law. *Journal of the Patent Office* 41- 9, 615-650.

Lenin, V.İ. (2006). Emperyalizm. C. Süreya (Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

Lesch, H. (2013). Zaman Adaları . *Geo International*. Sayı 9, s. 55.

Locke, J. (2000). *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme: Sivil Yönetimin Gerçek Kökeni, Boyutu ve Amacı Üzerine Bir Deneme*. F. Bakırcı (Çev.). İstanbul: Babil Yayıncılık.

Machlup, F. (1962). *The Production And Distribution Of Knowledge In The United States*. USA: Princeton University Pres.

Machlup, F. ve E. Penrose (1950). The Patent Controversy In Nineteenth Century. *The Journal Of Economic History*. Vol. 10 No.1, 1-29.

Mandel, E. (2008a). *Geç Kapitalizm*. 1. Basım. İstanbul: Versus Kitap.

Mandel, E. (2008b). *Marksist Ekonomi El Kitabı*. 3. Basım. İstanbul: Özgür Üniversite.

Manzerolle, V. R. ve A. M. Kjösen (2012). The Communication of Capital: Digital Media and the Logic of Acceleration. Triple C: Communication, Capitalism & Critique. Open Access Journal for a Global Sustainable Information Society. Vol. 10, No. 2, 214-229.

Marx, K. (1975). Felsefenin Sefaleti, M. Proudhon'un Sefaletin Felsefesi'ne Yanıt. A. Kardam (Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (1976). Kapitalist Rant Üzerine. S. Erdoğan (Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (1990). Kapital, Üçüncü Cilt. A. Bilgi (Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (1992). Ücretli Emek Ve Sermaye, Ücret, Fiyat, Kar. S. Belli (Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (1993). 1844 Elyazmaları. Kenan Somer (Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (1997). Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi. K. Somer (Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (1998a). Artı Değer Teorileri I. Y. Fincancı (Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (1998b). Artı Değer Teorileri II. Y. Fincancı (Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. (1999). The Poverty of Philosophy, Answer to the Philosophy of Poverty by M. Proudhon. Online version marxists.org

Marx, K. (2008). *Grundrisse*. 1. Basım. İstanbul: Birikim Yayınları.

Marx, K. (2011). Kapital 1. Cilt Sermayenin Üretim Süreci. M. Selik ve N. Satlıgan (Çev.). İstanbul: Yordam Kitap

Marx, K. (2012). *1844 El Yazmaları*. K. Özdoğan (Çev.). Yayınlanmamış çeviri.

Marx, K. ve F.Engels (1995). Seçme Yazışmalar 1 (1844-1869). Y. Fincancı (Çev.). Ankara: Sol Yayınları.

Marx, K. ve F. Engels (2013a). *Alman İdeolojisi*. 1. Basım. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

Marx, K. ve F.Engels (2013b). Komünist Manifesto. N. Satlıgan (Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.

Matthews, D. (2002). *Globalising Intellectual Property Rights: The Trips Agreement*, 1. Edition. UK: Routledge.

Maturana, H. R. ve F. G. Varela (2010). *Bilgi Ağacı – İnsan Anlayışının Biyolojik Temelleri*. M. Ü. Eriş (Çev.). 1. Basım. İstanbul: Metis Yayıncılık.

May, C. (2006). The Denial Of History: Reification, Intellectual Property Rights And The Lessons Of The Past. *Capital&Class*. Spring 2006, 30, 33-56.

May, C. ve S. K. Sell (2006). *Intellectual Property Rights: A Critical History*. London: Lynne Rienner Publishers, Inc.

Narin, Ö. (2008). Kapitalizm Ve Bilimin Üretimi, Bilimsel Emek Sürecindeki Dönüşüm, *İktisat Dergisi*. Sayı 494-495, 25-39.

Narin, Ö. (2009). *Teknolojik Değişim: Türkiye’de Üretim Araçları Üretimi (1996-2005)*, Yayınlanmış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE.

Öztürk, Ö. (2006). Emperyalizm Kuramları Ve Sermayenin Uluslararasılaşması. F. Akyüz ve diğerleri (Ed.). *Kapitalizmi Anlamak içinde*. Ankara: Dipnot Yayınları, 213-277.

Perelman, M. (2003). *Intellectual Property Rights and the Commodity Form: New Dimensions in the Legislated Transfer of Surplus Value*. Review of Radical Political Economics. Vol. 35, 304-311.

Prager, F. D. (1950). The Early Growth And Influence Of Intellectual Property. *Journal of the Patent Office Society*. Vol. 34, No.2, 106-140.

Proudhon, P-J. (2010). *Mülkiyet Nedir?*. İstanbul: İş Bankası Yayınları

Raunig, G. (2013). *Bin Makine*. M. Çelik (Çev.). İstanbul: Otonom Yayınları.

Ricardo, D. (2007). *Ekonomi Politiğin Ve Vergilendirmenin Temel İlkeleri*. T. Ertan (Çev.). İstanbul: Belge Yayınları.

Richards, D.G. (2004). *Intellectual Property Rights And Global Capitalism: The Political Economy Of Trips Agreement*. UK: M. E. Sharpe, Inc.

Rosdolski, R. (2012). Marx'ın Kapitalinin Oluşumu. C. Atay ve M. Çelik (Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Rosenberg, N. ve D. C. Mowery (1989). *Technology And The Pursuit Of Economic Growth*. USA: Cambridge University Press.

Rousseau, J.J. (2004) *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*. R.N. İleri (Çev.). İstanbul: Say Yayınları.

Savran, S. (1997). Ricardo'nun Dehası ve Körlüğü. *Ekonomi Politiğin ve Vergilendirmenin İlkeleri* içinde. D. Ricardo. T. Ertan (Çev.). İstanbul: Belge Yayınları. 7-21.

Seckelmann, M. (2002). Industrial Engineering and the Struggle for the Protection of Patents in Germany, 1856-1877. *Quaderns D'historia de L'enginyeria*, Vol:5 (2002-2003), 234-240.

Sennett, R. (2009). *Zanaatkar*. M. Pekdemir (Çev.). 1. Basım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Seville, C. (2009). *EU Intellectual Property Law And Policy*. UK: Edward Elgar Publishing Limited.

Simmons, J. L. (2012). Inventions Made For Hire. *Journal Of Intellectual Property And Entertainment Law*. Vol. 2. No.1,

Smith, A. (2006). Milletlerin Zenginliği. H. Derin (Çev.). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Smith, A. (2013). *The Wealth of Nations*. İstanbul: Random House.

Smith, T. (2008). The ‘General Intellect’ In The Grundrisse And Beyond, Presented In The International Symposium On Marxian Theory (Ismt) Conference,

Sohn-Rethel, A. (2011). *Zihin Emeği Kol Emeği*. A. D.Temiz (Çev.). 1. Basım. İstanbul: Metis Yayıncılık.

Usai, S. (2008). The Geography of Inventive Activities in OECD Regions. OECD Science, Technology and Industry Working Papers, No. 3, OECD Publishing.

Vercellone, C. (2007). From Formal Subsumption to General Intellect: Elements for a Marxist Reading of the Thesis of Cognitive Capitalism. *Historical Materialism*. 15, 1 (2007) 13-36.

Virilio, P. (2003). *Enformasyon Bombası*. İstanbul: Metis Yayıncılık.

Wallerstein M. Vd. (1993). The Global Dimensions Of Intellectual Property Rights In Science And Technology. Wallerstein, M. vd. (Ed.). *The Global Dimensions Of Intellectual Property Rights In Science And Technology* içinde. USA: National Academy Press, 3-19.

Wood, E.M. (2002). *The Origin of Capitalism: A Longer View*. Verso.

Wood, E. M. (2007). Kapitalizmin Arkaik Kültürü. O. Köymen (ev.). İstanbul: Yordam Yayınları

Wright, R. (2009). *alıntı Kıtalar*. Ş. S. Kaya (ev.). 1. Basım. İstanbul: Versus Yayınları.

Yaman-ztrk, M. (2006). Kapitalizmde Krizler: Dünden Bugüne. F. Akyüz ve diğerkleri (Ed.). *Kapitalizmi Anlamak* içinde. Ankara: Dipnot Yayınları, 213-277.

Yakar-nal, A. (2004). Smith'den Ricardo'ya Rant Teorisindeki Değışim. *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları Dergisi*. Seri 45, 85-97.